

Київ
Видавництво "Україна"
1995

РУДІ БОВКИ
ОЛЕГ ВІЩИЙ
ДОХРИСТИЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СКІФСЬКИЙ СТЕП
ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ
СТОРІНКАМИ ДАВНІХ ДЖЕРЕЛ

ВИТОКИ

ВІД НАЙДАВНІШИХ
ЧАСІВ ДО ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ IX СТ.

ББК 63.3(4 УКР)
В 54

Редакційна колегія:

В. А. Смолій (голова), О. І. Гуржій, Р. П. Іванченко, В. І. Крехотень,
О. В. Мишанич, Г. Ф. Немазаний

Упорядник О. І. Гуржій

Автори передмови В. М. Ричка, О. І. Гуржій

Витоки: від найдавніших часів до першої половини IX ст. / Упоряд. О. І. Гуржія; Передм. В. М. Рички, О. І. Гуржія. — К.: Україна, 1995. — 416 с. — (Серія "Історія України в прозових творах та документах"), ISBN 5-319-01308-6

Період, який висвітлюється у книзі, переносить читача у далеке минуле нашої Батьківщини, коли її терен заселяли племена стародавніх людей. На сторінках художніх творів, історичних досліджень, давніх джерел розповідається про їх розселення, побут, звичаї, релігійні вірування, про племінні союзи, що були тим історичним підґрунтям, на якому закладалася Давньоруська держава з центром у Києві.

Видання доповнене хронологією, картами і примітками.

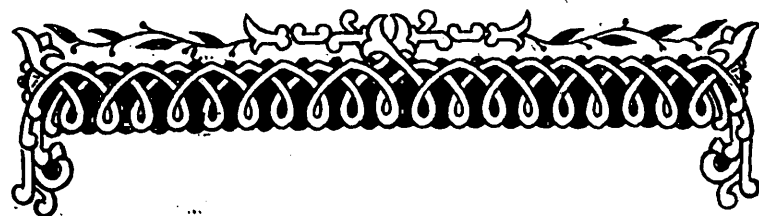
Розраховане на вчителів та учнів шкіл, усіх, хто вивчає або цікавиться історією Української держави.

В 4702640101-008
201-95 Без оголошення

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 5-319-01308-6

© О. І. Гуржій, упорядкування; В. М. Ричка,
О. І. Гуржій, передмова, 1995
© Видавництво "Україна", 1995

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Сліди розселення стародавніх людей на теренах України губляться на світанку світової історії. Вчені доводять, що воно відбулося в епоху раннього палеоліту — понад 1,5 млн. років тому. Палеоліт, або кам'яний вік, — найдавніша віха в історії людства. Тоді людина навчилася використовувати вогонь, опанувала засоби виготовлення, хоч і примітивних, знарядь праці з каменю, дерева й кістки. За цей тривалий час завершився процес формування фізичної будови людини сучасного типу.

У ранньому палеоліті всю територію Європи огортав теплий клімат, буяла багата рослинність і був вельми різноманітний тваринний світ. Первісні люди, об'єднуючись у невеликі групи, спільно добували засоби до існування. Основними господарчими заняттями були колективне полювання та збиральництво. Для стоянок людські колективи обирали високі тераси на берегах рік, упорядковували на них під житла природні сховища чи споруджували примітивні заслони від холоду й вітру зі шкур тварин. Найчастіше заселяли природні печери, а в гірських місцевостях — скелясті нависи.

На території України виявлено найдавніші у Центральній та Східній Європі сліди первісної людини. Унікальною в цьому відношенні є стоянка поблизу селища Королеве Виноградівського району на Закарпатті. Тут знайдено значну кількість кам'яних виробів — нуклеусів, відщепів, пластин, а також рубильні знаряддя найдавнішої в палеоліті раньоашельської пори. (Ранній палеоліт у науці поділяють на три окремі епохи — шельську, ашельську та мустьєрську. Ці назви походять від французьких місцевостей, де вперше були знайдені характерні для них пам'ятки.) Дослідження стоянки ще не завершилося. Отож слід сподіватися, що українських археологів чекають нові цікаві знахідки та відкриття.

На заключну стадію раннього палеоліту, так звану мустьєрську пору (близько 100–40 тис. років тому), припадає існування людини-неандертальця. Кісткові рештки її вперше виявлено в середині XIX ст. в долині Неандерталь поблизу німецького міста Дюссельдорфа. Неандертальці, або палеантропи, які в давнину населяли землі тогочасної Європи, Азії та Африки, утворювали кілька

різновидностей, а частина з них стала предками людини сучасного фізичного типу. В мустьєрську епоху спостерігається подальший розвиток техніки обробки каменю та виготовлення з нього більш досконалих знарядь праці. Зокрема, на зміну ручним рубилам приходять гостроконечник і скребло, виготовлені з крем'яних пластин та відщепів, сколотих із спеціальних заготовок — так званих нуклеусів. Стоянки влаштовувались переважно в долинах рік, а також на терасоподібних уступах гір. На території України вони виявлені в Криму, на Закарпатті, на Дністрі, Дніпрі, Десні, Сіверському Дінці тощо.

У мустьєрську епоху, яка збігається в часі з максимальним зледенінням, особливо зростає роль вогню, який добувався за допомогою тертя. Це дало людині змогу остаточно виділитися з тваринного світу.

За доби пізнього палеоліту (40—10 тис. років тому) склалася найдавніша суспільно-економічна формація — первіснообщинний лад. У цей час подальшого розвитку набуває обробка каменю, помітно удосконалюються знаряддя праці. Спостерігається перехід до осілості, виразнішими стають відмінності в розвитку матеріальної культури окремих груп пізньопалеолітичного населення. Основною формою суспільного об'єднання стає родова община, члени якої ведуть спільне господарство.

Населення, що мешкало на території України, зосереджувалося у найбільш сприятливих для життя місцях — переважно вздовж берегів річок, багатих на поклади кременю. Найщільніша густота поселень простежена на Прикарпатті та в Подністров'ї. На відміну від попереднього періоду житла на цих стоянках були довгочасними. Для їх спорудження використовувалась значна кількість кісток тварин, зокрема мамонтів.

Серед пізньопалеолітичних поселень, виявлених українськими археологами в останні десятиріччя, найбільш відома Межиріцька стоянка поблизу Канева на Черкащині. Це невелике за площею поселення первісних мисливців. У центрі його розміщувалося чимале за розмірами наземне житло, споруджене з кісток мамонта. Дах вкривали шкіри тварин, обкладені бивнями мамонта і рогами північного оленя. У середині домівки, на долівці, виявлені залишки вогнища. Подібні за конструкцією житла зводились і на інших стоянках, що було викликано суворими кліматичними умовами цієї доби. Серед знарядь праці переважають крем'яні ножевидні пластини, скребки й різці, кістяні наконечники списів, шила тощо. Особливий інтерес становлять мальовничі лінійні зображення на великих кістках мамонта, а також вироби з бивнів, прикрашені різьбленим геометричним візерунком.

Археологічні розкопки стоянки первісних людей поблизу села Мизин на Чернігівщині дали світу унікальні витвори пізньопалеолітичного мистецтва. Тут знайдено найдавніші музичні

інструменти з кісток мамонта, схематизовані людиноподібні постаті з уламків мамонтових бивнів. Вабить око живописний орнамент, нанесений на кістки мамонта, а також виготовлені з бивнів прикраси — підвіски та пластинчатий браслет із різьбленим геометричним візерунком.

Із потеплінням, що прийшло до Східної Європи 10—8 тис. років тому, на теренах України встановились близькі до сучасних кліматичні та ландшафтно-географічні умови. Замість холодостійких мамонтів, носорогів та північних оленей у лісах та байраках з'явилися теплолюбиві види тварин — косулі, олені, дикі кабани, бурі ведмеді тощо. Зміни, що сталися в кліматі, тваринному та рослинному світі, обумовили еволюцію способу життя та діяльності первісних людей в епоху епіпалеоліту (мезоліту) (близько 10—8 тис. років тому) — перехідний період між палеолітом і неолітом. В окремих регіонах розвиваються початкові форми землеробства. Вдосконалюються мисливські знаряддя, зокрема винайдено лук і стріли, за допомогою яких полювання стало більш продуктивним і доступним не тільки великим колективам, а й невеликим групам людей чи окремим особам.

Значне місце в господарстві первісних людей посідали також рибальство і збиральництво. В епоху мезоліту було приручено першу тварину — собаку, що започаткувало приручення і розведення тварин. Населення проживало переважно в легких наземних житлах, які зводились вздовж невисоких берегів рік і потічків. Археологічні матеріали дозволяють відносити саме до того часу появу племінної суспільної організації первісних людей. Мезолітичні стоянки, що належали окремим племенам, на сучасній території України виявлені на Дніпрі, Десні, Сіверському Дінці, у Північному Причорномор'ї, Криму та в деяких інших районах. Під час розкопок цих пам'яток знайдено так звані мікроліти — кам'яні знаряддя невеликих розмірів, здебільшого геометричної форми, які використовувались при виготовленні гарпунів, наконечників списів, стріл та ножів.

Наступний етап у розвитку первісного суспільства — неоліт, або новий кам'яний вік. То був останній період в історії кам'яної доби, що тривав у Європі з VI по III тис. до н. е. Визначальна риса цієї епохи — поступовий перехід від присвоювальних форм ведення господарства до більш прогресивних, відтворювальних — скотарства та землеробства. Першими почали приручати тварин, зокрема свиню та бика, племена південних районів сучасної України. Але початок землеробства простежується на Побужжі та у Подністров'ї. Населення так званої буго-дністровської неолітичної культури вирощувало пшеницю, просо та ячмінь. Важливого значення в господарстві неолітичного населення набувають мисливство

і-рибальство. Саме в цю епоху стародавня людина навчилася будувати дерев'яні плоти та човни. За їх допомогою можна було пересуватися вздовж річок та озер, на берегах яких зосереджувалась більшість неолітичних поселень.

Поширення нових форм господарської діяльності стародавнього населення було нероздільно пов'язане з вдосконаленням знарядь праці — з'являються такі типи, як мотики, сокири, тесла тощо. Помітно еволюціонує техніка обробки каменю, зокрема стародавніми майстрами опановується шліфування, пилення і свердлення. Широко застосовувалися кістяні й дерев'яні інструменти: голки, шила та ін. Важливою віхою в житті неолітичних племен стало винайдення глиняного посуду. Його виготовляли (виліплювали) руками, обпалюючи на відкритому вогнищі. У цей час виникає, хоча і примітивне, ткацтво. Все це сприяло кількісному зростанню населення. Основну форму його суспільної організації становило плем'я. Неолітичні племена склалися з матріархальних родових колективів, які спільно господарювали та мали однаковий характер матеріальної і духовної культури.

Розкопано чимало поселень та стоянок, де збереглися залишки життя людей неолітичної епохи. Вони розташовувались переважно на берегах великих рік та в місцях, зручних для ведення господарства, зокрема в долинах Дніпра, Десни, Південного Бугу, Прип'яті, Сіверського Дінця. На основі форм і типів посуду вченими виявлено цілий ряд неолітичних культур, визначено їх межі та час існування.

Неоліт змінює епоха міді — бронзи, що тривала на території України з IV до початку I тис. до н. е. Вона перш за все відзначається появою металевих виробів. Тоді ж порівняно високого розвитку набувають землеробство і скотарство, помітні якісні зрушення в суспільній організації стародавнього населення. Зокрема, спостерігається розквіт патріархально-родових відносин, відбувається майнове розшарування всередині первіснообщинного суспільства та виділення родоплемінної верхівки.

На території України перебували різні за походженням та рівнем господарчого розвитку племена. У степовій та лісостеповій смугах Лівобережжя проживали спільності дніпро-донецької неолітичної культури. Пізніше вони змішалися з іншими скотарськими племенами — носіями так званих середньостоговської та ямної культур. Племена останньої наприкінці мідного віку (друга половина III тис. до н. е.) заселяли степові райони Східної Європи. Вони залишили по собі найдавніші в Україні і всій Східній Європі кургани. У похованнях археологи знаходять глиняний посуд, кремінні та мідні ножі, наконечники списів і стріл, невибагливі прикраси тощо. Зустрічаються великі кам'яні антропоморфні стели — плити, які схематично передають зображення людини. Кургани

насипи та поховальний інвентар відбивають певні уявлення стародавніх мешканців півдня України, їх духовний світ.

Правобережну Україну заселяли землеробські племена трипільської культури. Ця назва походить від села Трипільля на Київщині, де вперше були вивчені її унікальні пам'ятки. Сучасний рівень історичних знань дозволяє стверджувати, що первісні носії цієї культури були вихідцями зі Східного Середземномор'я. Проте на формування притаманних їй характерних рис мало вплив і місцеве населення, зокрема племена буго-дністровської культури.

Трипільські поселення розташовувались на величезній території — від верхів'їв Десни та Середнього Подніпров'я до Карпат, в основному на підвищених ділянках чорноземного плато.

Населення займалось переважно землеробством і розведенням свійських тварин. Землю обробляли кам'яними чи кістяними мотиками, сіяли просо, пшеницю та ячмінь. Урожай збирали серпами або ножеподібними крем'яними пластинами. Зерно зберігалось у великих глиняних посудинах чи пристосованих для цього приміщеннях; мололи його на кам'яних зернотерках.

Глиняний посуд, випалений у спеціальних печах — горнах, прикрашався різнокольоровим, заглибленим орнаментом у вигляді спіралей, кіл та зигзагів. Ці яскраві візерунки, що й до сьогодні зберегли первозданну свіжість фарб, вражають своєю витонченістю й досконалістю форм. Таємниці символів і знаків трипільської орнаментики ще не розгадані до кінця вченими. З глини виготовлялись також скульптурні зображення людини і тварин. Вони трапляються майже біля кожної оселі. Ці знахідки, що прикрашають експозиції багатьох музеїв країни, свідчать про шанування у трипільському суспільстві охоронниць домашнього вогнища, а також культу родючості. Уособленням останнього була богиня, що знала як Велика Матір.

Трипільське племена створили яскраву і самобутню культуру. Високої майстерності досягли вони, наприклад, у домобудівництві. Їх поселення налічували десятки вкритих солом'яною глинобитних домівок. Вони розташовувались по колу або колами. Житла склалися з кількох приміщень, де містилася глинобитна піч із лежанкою; у кожному з них мешкала окрема сім'я. У відгороджених плетеною дозою і обмазаних глиною господарських приміщеннях зберігались сільськогосподарський реманент та збіжжя. Худобу тримали у спеціальних досить великих загонах, які розташовувались на центральній, незабудованій частині поселення. Так, поселення трипільців біля села Майданецького на Черкащині займало 300 гектарів. У ньому знаходилось понад 1,5 тис. будинків. За археологічними свідченнями, деякі з них досягали кількох поверхів. Великі розміри та щільність забудови окремих поселень дають підставу вважати, що це були перші на території України протоміста.

Трипільська культура існувала понад тисячу років. Господарчі та культурні надбання її племен успадкували пізніші групи стародавнього населення України.

В епоху бронзового віку (друга половина III — початок I тис. до н. е.) складається ряд культур, носіями яких були різні за рівнем розвитку та етнічною належністю племена. У лівобережних степових районах України мешкали скотарські племена так званих катакомбної та зрубної культур. Назви ці походять від обряду поховань небіжчиків відповідно у підбоях-катакомбах та у дерев'яному зрубі під курганними насипами. Їх носії входили до складу великої іраномовної сім'ї народів. Правобережжя, зокрема басейни Середнього та Верхнього Дніпра, було залюднено землеробськими і скотарськими племенами середньодніпровської культури, які входили до етнічно спорідненого масиву лісостепової зони Середньої та Східної Європи, відомого під загальною назвою культури шнурової кераміки (кінець III — перша половина II тис. до н. е.). Характерну ознаку її пам'яток становить шнуровий орнамент на глиняному посуді. Носії цієї культури вели осілий спосіб життя. Поселення розташовувались вздовж берегів річок та озер. Населення займалось переважно землеробством, а також мисливством і ткацтвом. Межі поширення культури шнурової кераміки охоплювали значну територію лісостепової і частково лісової зон Середньої та Східної Європи. Культура об'єднувала групу племен бронзового віку, які передували пізнішим групам стародавнього населення України.

На ґрунті цієї спільності, зокрема, склалася так звана тшинецько-комарівська археологічна культура (XV—XII ст. до н. е.), що, на думку багатьох дослідників, належала протослов'янам — давнім попередникам східних і західних слов'ян. Пам'ятки цієї культури на території України виявлено у Середньому Подніпров'ї, на Поділлі та Волині. Відомі вони й на півдні Білорусі та в Польщі. Провідну роль у господарстві відігравало землеробство. Населення розводило також велику рогату худобу, коней, займалось прядінням і ткацтвом.

З перебігом часу формуються нові культурно-територіальні утворення. Зокрема, в басейні Вісли склалася зужицька археологічна культура, а на території лісостепового Правобережжя України — так звана білогрудівська культура. Пам'ятки останньої, що належали осілим землеробсько-скотарським племенам, вперше було виявлено у Білогрудівському лісі поблизу Умані. Тут спостерігається найбільша концентрація поселень. На думку деяких вчених, саме племена білогрудівської культури були складовою частиною тієї етнокультурної основи, на якій у майбутньому відбувалось формування східного слов'янства.

Південні степові райони України наприкінці бронзового віку (IX—VII ст. до н. е.) населяли киммерійці — найдавніші племена, відомі під своєю власною назвою. Вони згадуються в “Одіссей” Гомера, в працях Геродота і Страбона. Киммерійці за своєю етнічною належністю відносились до іраномовної гілки стародавніх племен. Вони вели здебільшого осілий спосіб життя, займались землеробством і скотарством. Проте, наприкінці бронзового віку частина киммерійців поступово переходить до напівкочових форм скотарства. Ця група племен вирізнялась неабиякою войовничістю. Об'єднуючись у мобільні загоны, верхи на конях вони здійснювали завойовницькі набіги, досягаючи Кавказу та далеких берегів Середземномор'я. Наприкінці VIII ст. до н. е. з степів Північного Причорномор'я киммерійців витіснили кочові племена скіфів. Найімовірніше, це й зумовило переселення значної їх частини у Передню Азію.

Поява скіфів у Північному Причорномор'ї збіглася з початком нової історичної епохи, відомої під назвою залізного віку (кінець II—початок I тис. до н. е.). Використання заліза сприяло піднесенню продуктивності праці і стало необхідною передумовою важливих соціально-економічних змін, що відбулися в житті стародавнього населення України.

Утвердившись у VII—VI ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я, войовничі азійські номади, тобто кочівники, створили тут велике державне об'єднання — Скіфію. Її територія охоплювала землі, що на півдні простягалися вздовж узбережжя Чорного і Азовського морів від гирла Дунаю до Дону. Приблизно на таку ж відстань були віддалені її північні і західні кордони. За Геродотом, Скіфія становила географічний “чотирикутник”, кожна сторона якого дорівнювала приблизно 20 дням шляху.

Населення Скіфії було різноетнічним. Його ядро складали іраномовні племена степових районів Північного Причорномор'я. Тут мешкали переважно кочові скіфи, що розводили худобу, переганяючи її з місця на місце у пошуках кращих пасовиськ. За житла їм правили великі кибитки з повсті, які влаштовувались на возах. У них запрягали кілька пар волів, і таким чином усе плем'я здійснювалося у дорогу. На чолі цих племен, а також усього скіфського політичного утворення стояли найбільш войовничі і найчисленніші кочові орди так званих царських скіфів. Про багатства їх “царів” свідчать археологічні матеріали, виявлені під час розкопок курганів, що насипались над похованнями. Особливою розкішшю, наприклад, супроводжувалось поховання родини одного із скіфських “царів” (IV ст. до н. е.) в кургані Товста Могила (передмістя Орджонікідзе на Дніпропетровщині). Тут виявлено величезну кількість високохудожніх виробів з золота і срібла, а в гробниці самого “царя” найбільш цікавий з них — масивна гривньоподібна

прикраса — пектораль. Цей витвір скіфо-античного ювелірного мистецтва вражає витонченістю оздоби та досконалістю форм. Багато золотих виробів археологи знаходять також в інших скіфських курганах, що височіють у південних степах України.

Кочові скіфи були вправними і хоробрими воїнами. Вони одержали перемогу над військами персидського царя Дарія I, який у 514 р. до н. е. виступив походом у північнопричорноморські степи. Скіфська кіннота, мов вихор, здійснювала часті набіги на фракійців, які жили за Дунаєм. Скіфи підкорили причорноморські племена сіндів і меотів. Їхня експансія була спрямована й проти осілоземлеробських племен лісостепових районів України. Частина останніх, відомих грецькому історичу Геродоту під іменем скіфів-землеробів і скіфів-орачів, увійшла до складу скіфського державного об'єднання.

Скіфи-орачі мешкали у межиріччі Дніпра і Дністра. Ці племена були автохтонним, тобто місцевим населенням, що ототожнюється з протослов'янами. На лівобережжі Дніпра, зокрема у Нижньому Подесенні та в басейнах рік Сули, Псла і Сіверського Дінця, розташовувалися поселення скіфів-землеробів. Ця група населення у своїй переважній більшості не була споріднена з племенами, які мешкали в цих районах в передскіфський період, а являла собою землеробський народ скіфського етносу. Але з перебігом часу відмінності матеріальної культури право- і лівобережних племен скіфської доби поступово стиралися. У науці висловлюється безспідставна, на наш погляд, думка про те, що ці племена створили власне політичне об'єднання. Його територіальним та й соціальним осередком було Середнє Подніпров'я, де спостерігається більша, ніж в інших лісостепових районах України, щільність заселення. Випереджаючими були також темпи соціально-економічного та культурного розвитку цього регіону.

Поселення розташовувались на високих, зручних для оборони пагорбах. Найбільше їх виявлено на берегах Дніпра, Тясминому, Росі, Південного Бугу. Городища оточувались високими земляними валами й глибокими ровами. Сліди оборонних споруд подекуди збереглися до наших днів, зокрема поблизу Трахтемирова, Пастирського на Черкащині, Немирова на Вінниччині тощо. Вони були надійним сховищем для численного населення довколишніх неукріплених поселень від нападів кочових скіфських племен степу.

Основними галузями господарства були землеробство і скотарство. Вирощували жито, ячмінь, просо, а також часник, іншу городину. Важливе місце в їх діяльності посідали ремесла — ковальське, бронзолivarне, гончарське, ткацтво. Про розвиток металургії свідчать численні знахідки різноманітних залізних, бронзових знарядь праці, зброї, прикрас. Підтримувались жваві торговельні зв'язки з грецькими містами Північного Причорномор'я.

По Дніпру туди переправлялись зерно, продукти тваринництва і бортництва. Взамін надходили вишукані керамічні та ремісничі вироби грецького походження, вино, олія тощо.

Наприкінці III ст. до н. е. в житті населення середньодніпровського лісостепу сталися важливі зміни. Під натиском іраномовних сарматських племен послабилась могутність степових скіфів. Створена ними поліетнічна держава розпалася. Частина скіфів вимандрувала в Крим та за Дунай, а решта змішалася з новими господарями північнопричорноморських степів — сарматами, які створили тут ряд племенних об'єднань. Наймогутнішим з них у II ст. н. е. були алани. Вони прагнули поширити свій вплив і на лісостепову зону Східної Європи. Матеріальна культура місцевого населення у післяскіфську епоху не зазнала скільки-небудь помітного впливу з боку сарматів. Хоча за археологічними даними на рубежі II—I ст. до н. е. — початку I ст. н. е. простежується їх проникнення у лісостепові райони України. Сарматська експансія викликала часткове переміщення протослов'ян із лісостепу в зону лісу, що негативно відбилося на розвитку продуктивних сил населення цього регіону.

Яскравою сторінкою стародавньої історії України була тисячолітня епоха існування античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Перші її міста й поселення з'явилися на північному узбережжі Чорного моря наприкінці VII ст. до н. е. Вони виникли тут внаслідок давньогрецької колонізації, викликані малоземеллям, та зростання надлишку населення в метрополії. В VI—V ст. до н. е. грецькі міста-колонії існували вже на всьому Чорноморському узбережжі. Визначними центрами античної цивілізації були такі міста-держави, як Ольвія на березі Бузького лиману, Тра на Дністровському лимані, Херсонес в Південно-Західному Криму (поблизу сучасного Севастополя), Феодосія, Мірмекій, Німфей, Пантікапей та інші на Керченському півострові.

Населення грецьких полісів займалося землеробством, виноградарством та виноробством. В містах розвивалися ремесла, велася жвава торгівля. Через них до Греції вивозилось зерно, яке постачали місцеві племена лісостепових районів. Основними галузями ремісничого виробництва були гончарство, ковальство, ливарство, ткацтво тощо. Багато предметів повсякденного побуту, знарядь праці, зброї потрапляли до скіфів та населення довколишніх племен. Головною формою суспільно-політичного устрою грецьких міст-держав була рабовласницька республіка.

Високим рівнем розвитку відзначалась культура грецьких переселенців. У містах, оточених кам'яними мурами, розміщувались будинки рабовласників вишуканої архітектури, величні храми, прикрашені статуарними скульптурами античних богів. Існували також театри, стадіони, школи, художні майстерні. Мешканці міст були

добре обізнані з творами класичної літератури. Вони шанували "Іліаду" Гомера, поезію і прозу інших, відомих усьому античному світу, авторів. Серед них були свої філософи, історики та поети. Культура грецьких міст-держав помітно впливала на місцеві племена. Сусідство з ними прискорювало розвиток продуктивних сил корінного населення України, сприяло розквіту його політичного, економічного і культурного життя.

У другій половині II—I ст. до н. е. ослаблені внутрішніми соціально-економічними і політичними протиріччями міста-держави Північного Причорномор'я поступово втрачали свою незалежність. Відтак майже всі вони увійшли до складу могутнього Понтіського царства, яке досягло свого розквіту у I ст. до н. е., за часів Мітрідата VI Євпатора. Це викликало невдоволення правителів Римської імперії, які прагнули поширити свою владу на землі, що знаходились в орбіті політичного впливу боспорських царів. Незабаром це протистояння переросло у воєнний конфлікт між ворогуючими сторонами, що негативно відбилосся на економічному становищі античних міст Північного Причорномор'я. Частина з них брала участь у воєнних діях на боці Мітрідата. В результаті перемоги римських легіонерів над військами Мітрідата північнопричорноморські міста опинилися у воєнно-політичній залежності від Риму.

Глибока криза рабовласницького ладу, що охопила античний світ у III—IV ст. н. е., позначилась і на долі грецьких міст-держав. Зменшується товарність сільського господарства і ремесла, згортається торгівля, згасає культура. Занепад життя у давньогрецьких полісах збігся в часі з вторгненням готських племен в середині III ст. н. е. Довершили руйнацію античних міст кочові орди гуннів в останній чверті IV ст. н. е. У наступну історичну епоху — період Київської Русі — життя продовжувало жевріти лише в небагатьох із них. Одним з таких центрів був, наприклад, Херсонес.

Тривалий період існування античної цивілізації у Північному Причорномор'ї залишив помітний слід у вітчизняній історії. Античні традиції збагатили культуру місцевих племен, зокрема слов'ян, які стали головним діючим фактором в історії Східної Європи.

Давні слов'яни були автохтонним населенням цього регіону. Проте в аннали писемної історії свідчення про них потрапили порівняно пізно. На сторінках античних творів вони з'являються на початку I тис. н. е. У ранньому середньовіччі, відомі спершу під назвою венедрів, займали територію Східної і Центральної Європи між Дніпром і Віслою. Ця область, на думку багатьох вчених, була давньою прабатьківщиною слов'ян.

Слов'янське населення лісостепової смуги Східної Європи III ст. до н. е. — II ст. н. е. репрезентують археологічні пам'ятки так званої зарубинецької культури. Зарубинецькі племена мешкали

у басейні верхньої і середньої течій Дніпра та в лісостеповій смузі Побужжя. Поступово вони розширюють територію свого проживання, розселюючись у межиріччя Десни, Сейму і Сожу, втягуючи в процеси слов'янського етногенезу сусідні племена.

Наступний період історичного розвитку слов'ян припадає на III—середину V ст. Племена цього часу відомі переважно за матеріалами археологічних пам'яток черняхівської культури. Основною територією їх розселення була лісостепова смуга між Середнім Подніпров'ям і Верхнім та Середнім Подністров'ям. Слов'яни Верхнього Подніпров'я, а також Подесення представлені синхронними пам'ятками так званої київської археологічної культури. На її основі відбувалась у майбутньому еволюція ряду слов'янських культур VI—VII ст.

У V—VII ст. слов'янські племена Східної Європи становили етнічну спільність з більш-менш визначеною територією і внутрішньою соціально-економічною структурою. Для цього періоду характерне утворення великих воєнно-політичних союзів, відомих стародавнім авторам під назвою антів і склавів. Наприклад, у творі готського історика Йордана "Про походження і діяння готів" повідомляється, що склавини мешкали південніше берегів Дністра, верхів'я Вісли, а анти — в межиріччі Дніпра і Дністра. Візантійський історик Прокопій Кесарійський (між 490 і 507 — після 562 р.), вважаючи антів і склавів одним народом, також окреслює межі їхнього розселення у Дніпровсько-Дністровському регіоні. За археологічними даними, тут простежується справді високий рівень концентрації слов'янських поселень, що становили собою переважно неукріплені селища, які розміщувались у долинах невеликих річок.

Територіально анти займали південно-східний край слов'янської ойкумени. Очевидно, звідси походить і назва цієї діалектно-племінної групи, що, на думку деяких вчених, виводиться від давньоіндійського "anta" — "кінець", "край". Чи не звідси посталі і назва "Україна"? Багато хто з сучасних дослідників, особливо мовознавці, ствердно відповідають на це питання. Термін "Україна", безперечно, виникає значно раніше, ніж перша фіксована згадка його на сторінках Іпатівського літопису (1187 р.). На наш погляд, ще в давньоруську епоху він виступав народною назвою Київської ранньофеодальної держави, принаймні її середньодніпровського осереддя.

У ранньому середньовіччі анти становили велике праслов'янське діалектно-племінне угруповання, що склалося в результаті тривалої слов'янізації іраномовного населення, яка відбувалась ще в рамках черняхівської культури. В IV ст. анти знаходились, як засвідчує Йордан, у певній політичній залежності від причорноморських готів. Пізніше, за гуннської навали, вони звільнились від цієї залежності. Проте готському королю Вінтарію вдалося здійснити ще один

переможний похід на антські землі. Щоб налякати цей волелюбний народ, він розп'яв їхнього князя Божа з синами і 70 старійшинами. Незважаючи на це, анти зуміли відстояти свою незалежність.

З VI ст. анти активно освоювали суміжні території, розселяючись на широких просторах Східної Європи. Втягнуті у вир великих міграційних потоків, вони просунулись до берегів Дунаю, що відділяв слов'янські землі від володінь Візантійської імперії. У 519 р. антське військо виступило проти Візантії, однак зазнало поразки і змушене було знову відійти за Дунай. Щоб не допустити перехід антив через ріку, Візантія стала будувати укріплені фортеці, вздовж усього дунайського берега зводила сторожові пости. Візантійські імператори, змушені рахуватися з могутністю антського союзу, запрошували на службу до себе слов'янських князів з їхніми відважними дружинами. Так, вихідцем з антського середовища був відомий візантійський полководець Хільбудій. Помітні воєнні і адміністративні посади в імперії обіймали анти Всегород і Дабрагез. У такий спосіб Візантія намагалася вистояти за їх допомогою від натиску оточуючих імперію "варварських" народів.

Незважаючи на ужиті заходи, слов'янам вдалося завдати рішучих ударів візантійському війську і за правління Юстиніана I (527—565 рр.) проникнути через Дунай на територію Балканського півострова. У VI—VII ст., кінцевий період праслов'янської єдності, анти розчиняються в етнічній слов'янського світу, що розділився на три споріднені гілки — східну, південну і західну; згадки про них щезають зі сторінок тогочасних літературних творів.

Анти залишили помітний слід в етнології східних слов'ян. Археологічні дослідження останніх років дозволяють ідентифікувати їх з старожитностями так званої пеньковської (антської) культури. Ця культура була, на думку багатьох вчених, спільним субстратом, на основі якого склалися культурно-територіальні групи археологічних пам'яток VII—VIII ст., що ототожнюються з літописними полянами, частково сіверянами та уличами. Ці та інші східно-слов'янські союзи племен, що з'явилися на історичному обрії, були тим підґрунтям, на якому закладалася відносно єдина Давньоруська держава з центром у Києві.

* * *

Хто ми і звідки, як ішов процес становлення української нації — над цими та іншими питаннями, що гостро постають і нині в процесі відродження нашої державності, поміркує читач, занурившись в експресію художнього слова і неквапливі етичні сторінки документів та літописів. Вони друкуються мовою оригіналу. Однак написання слів і пунктуацію приведено у відповідність до вимог сучасного правопису.

Безпосередньо добірку прозових творів розпочинає історична повість досить відомого у свій час письменника Івана Юхимовича Сенченка (1901—1975 рр.) "Руді Вовки", в якій змальовані яскраві художні образи людей первісного суспільства і початку цивілізації на території України. Детально описується місцевість по берегах Дніпра-Славутича, що значно пізніше — в козацьку добу — одержала історико-географічну назву Великий Луг. Тепер її заливають хвилі Каховського водосховища. Зрозуміло, про ті далекі події, за браком певних даних, відомо дуже мало, тому автор розповів про них, як міг собі уявити.

Багатоплановий роман "Олег Віщий" сучасної української письменниці Раїси Іванченко (Раїси Петрівни Іванової, р. н., 1934) висвітлює маловідомий період, коли відбувався складний процес становлення Давньоруської держави — Київської Русі. Головний герой твору — князь Олег, який, на думку більшості дослідників, походив з норманнів, завдячуючи ряду обставин, став великим правителем спочатку в Новгороді, а потім у Києві. Через усвідомлення його вчинків авторка намагається з'ясувати особливо гостре й важливе за всіх часів питання: скоєння злочину і неодмінне покарання за нього.

Понад 25 років свого правління Олег воював, і небезуспішно, проти сусідніх народів — хозарів, дулібів, хорватів, тиверців, уличів, підкорив древлян, сіверян і радимичів. На знак перемоги над Візантією в 911 р. він прибив щит на воротах Царгорода (Константинополя).

Значний інтерес викликають екскурси в більш давнє минуле східних слов'ян — витоки поганства (язичества), початки християнства. Причому у більшості випадків висловлюються оригінальні власні думки, які не завжди співпадають з усталеними в науці. Добре знання джерел і спеціальної літератури дозволило письменниці вималювати не тільки історичний портрет непересічної особи, показати її роль у державотворчих процесах Давньої Русі, але й певною мірою відтворити сам дух тієї епохи, зобразити багато осіб з князівського оточення, релігійних діячів і воєначальників, простих селян і міщан, як тих, що існували в дійсності (Рюрик, Ігор, Ольга, Лев Філософ, болгарський цар Симеон, слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій та ін.), так і тих, які виникли і оформились тільки в уяві митця.

Роман друкється вперше.

Конкретніше про характер, значимість і поширення язичества у східних слов'ян йдеться у розділах, взятих із книги "Дохристиянські вірування українського народу" невтомого подвижника "українського Ренесансу" митрополита Іларіона (професора Івана Огієнка) (1882—1972 рр.), праці якого в роки радянської влади скінчили в спецсховищах, а ім'я вченого перебувало під офіційною

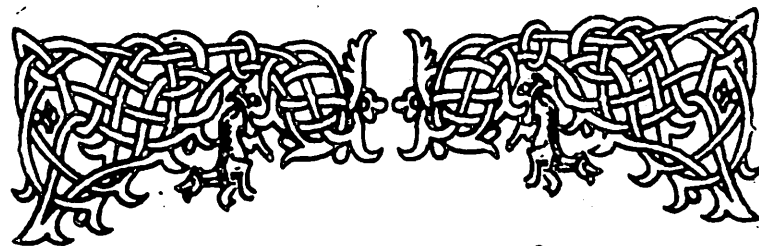
забороною і майже не згадувалося у вітчизняній історіографії (лише в плані нетерпимої критики). Блискучий популяризатор національної історії, мови та культури, він у своїй книзі яскравими фарбами змалював культури наших стародавніх предків, де помітне місце належало чаклунству та звеличуванню природи (наприклад, бога весни і родючості Ярила, бога дощу, блискавки та грому Перуна і т. д.). Поклоніння богам, зокрема Перуну, зберігалося після запровадження християнства не тільки в Давній Русі. Так, у середньовічному джерелі згадується про події, пов'язані з Перуном, аж у липні 1660 р. З поганства багато чого перейшло до християнства. Наприклад, у Іллі Пророка та Юрія Побідоносця частково впізнаються риси Перуна; свято зимового сонцестояння перетворилося на Різдво Христове; святкування врожаю — на “стасові дні” тощо. Сучасні храмові відправи, “таїнства”, молитви також мають глибокі коріння, що сягають у сиву минувшину.

Про час появи і зникнення, побутовий уклад скіфів йдеться в уривку з книги “Скіфський степ” відомого археолога, автора багатьох поетичних збірок Бориса Миколайовича Мозолевського (1936—1993 рр.). Стосовно цього давнього народу існує кілька гіпотез у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Наприклад, одні дослідники пишуть про автохтонне походження скіфів від племен зрубної культури, поширеної в степовій і лісовій зонах європейської частини колишнього СРСР. Інші доводять: вони прийшли зі Сходу, з глибин Азії. Власне вирішення цих та деяких інших проблем і запропонував автор. Але безспірним є те, що в історію скіфи увійшли як сміливий, могутній та войовничий народ.

Документальні матеріали зі збірника Михайла Сергійовича Грушевського (1866—1934 рр.) “Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка” (Львів, 1895)* і різні за характером середньовічні літописи розповідають про племена, які заселяли територію сучасної України, зокрема скіфів, сарматів, готів, слов'ян та ін.

Видання доповнене хронологією історії України від найдавніших часів до першої половини IX ст., картами розселення стародавніх народів та примітками упорядника.

Володимир Ричка, Олександр Гуржій,
кандидати історичних наук

ІВАН СЕНЧЕНКО

РУДІ ВОВКИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ЧИСТЕНЬКИЙ ІЖАЧОК ПОТРАПЛЯЄ В ЗУБИ ВОВЧИЦІ

Трапилось це так. Довготелеса, зауваживши, що хлопчик Іжачок надто забруднився, і не маючи часу з ним панькатись, вийшла за курінь і гукнула рудих вовченят. Зраділі з такої до себе уваги вовченята з дзвуканням і голосним вереском кинулись за Довготелесою на точок, навколо якого стояли незграбні листяні курені людей з роду Рудих Вовків, і завозились з малечою.

Серед вовченят, що їх покликкала Довготелеса, бігала Волохата. Вона доводилась дочкою Одноокої Вовчиці, яку в таборі називали просто Сліпою.

У Сліпої, ще як лежав сніг, народилося шестеро гарненьких, золотого кольору вовченят, але тоді ж цю щасливу матір спіткало велике лихо в особі страшного смугастого тигра.

Із шести золотеньких вовченят він з'їв п'ятеро; з'їв би й шосте, коли б на нього не натрапили Голомозий і товстий Кендюх. Вони вбили звірюку. Відтоді Волохата лишилась у своїй мамі одиначкою, кучерявою, вдовою, веселою і спритною. Вона була більша, краща за всіх своїх подруг, які вже мало не з другого тижня мусили роздобувати самі собі харч, бо було їх у кожній вовчиці по чотири, по п'ять, тимчасом як Волохата, одиначка, могла доскочу їсти молоко у своїй одноокої матері.

На точку Волохата перша підскочила до Іжачка, лизнула

* Друга частина цієї збірки видрукувана у книзі “Відома і чута у всіх кінцях землі: друга половина IX — перша половина XII ст.” К., 1993.

Друкується за виданням: Сенченко І. Руді Вовки. Історична повість. К., 1958.

його теплим язичком у рот, у ніс, перекинула, залоскотала лапками його туге, ребристе, геть забруднене тільце.

Їжачок, хоч і мав лише два роки, однак теж був хвацький хлопчина. Він, скільки мав сили, вп'явся Волохатій у вуха, аж вона заскімила. Але тим часом підбігли інші вовченята і за одну хвилину з брудного хлоп'яти зробили рожевенького білоголового чистунчика, так ніби він пройшов п'ять купелей підряд. Забачивши на точку вовченят, до них кинулась геть уся дівтора табору, і швидко дзвінкий сміх і веселі вигуки заповнили геть увесь точок. Весела метушня долетіла і в куші, де лежала Одноока Вовчиця. Вона нездужала після нещасливої зустрічі з диким кабаном. Добре, що лютий звірюка встиг лише розпороти їй півбока і ніскілечки не зачепив живота.

Однак і після цього вона одлежувалася вже п'ятий день. Тож до її хвороби приєднався ще й сильний голод. А тут ще вереск у таборі. Чи не пощастило двоногим десь на ловах?

Сліпа підвелася і с'як-так потяглась до куренів. Іноді в щасливі для мисливців хвилини їй перепадала не тільки якась необгризена кістка, а навіть цілі клапти смачних, іще теплих тельбухів.

Доручивши Їжачка вовченятам, Довготелеса повернулася назад до вогнища і взялася доминати козячу шкуру.

Люди з роду Рудих Вовків загалом майже круглий рік ходили голі. На дощі, негоду, сильні вітри взимку вони мало звертали уваги, спали залюбки на голісінській землі, лише підклавши під себе шкури. Часом усе тіло бралось памороззю, білі ставали голови й бороди, а вони спокійно хропли собі. Але в Рудих Вовків була малеча: малечі ж, доки вона загартується, треба вкриватися теплим. Потім Руді Вовки страшенно любили прикрашати своє тіло. Ось на такі потреби і йшли шкури вбитих звірів.

В особливій пошані у чоловіків були лев'ячі і тигрові шкури, а надто хвости й пазури. Жінки задовольнялись меншим — прикрашалися шкурами здебільшого мирних тварин — кіз, оленів, зайців.

Але щоб як слід виготувати цю окрасу чи зробити доладно торбину для дитини, шкуру треба було як слід вичинити. Чинбарів же в цих людей ще не було, і вони самі розминали шкури з допомогою лише своїх зубів і потужних щелепів. Цю роботу здебільшого доводилося робити жінкам, тим, що вже мали дітей. Увесь вільний час вони тільки те й знали, що жували ці шкури.

За цю роботу взялась і Довготелеса. Крім неї біля вогнища, власне біля тліючої старої трухлюї колоди, сиділа

Печеричка, огрядна дівчина, і, як завжди, вилежувалась Костяна Голка.

Печеричка пекла між розпеченими до червоного кольору каменями кропив'яні корінці для споживи. Костяна Голка нічого не робила, лежала на боку і байдуже стежила за п'ятнадцятирічним Оленячим Рогом, що вовтузився з ратисшем.

Міцними пальцями Оленячий Ріг розкрутив жилу, якою кам'яне вістря було прикручене у розшеплений кінець ратища, і повитягав та повикидав геть ті скалки, що лишились від наконечника, бо він розбився, ударившись об міцний дубовий пеньок. Жилу Оленячий Ріг поклав собі в рот, вона відвологла і зробилася гнучкою; далі він почав серед складених біля вогнища кремінців вибирати собі підходящий на нове вістря.

Такий уламок швидко знайшовся. Тоді Оленячий Ріг взяв його лівою рукою і, приклавши кінцем до більшого каменя, став оббивати легенькими ударами, щоб надати йому потрібної форми. За молоток йому правив крем'яний кругляк з рівно оббитим нижнім краєм. Упоравшись з цією роботою, Оленячий Ріг дістав з-за плеча шкіряну торбинку і відчепив від неї оленячий ріжок з продовбаного на кінці заглибинкою.

Зауваживши, що Печеричка зацікавлено дивиться на його працю, хлопець зашарівся і ще гарячіше взявся до роботи, пишаючись перед нею своїм умінням.

Тепер він розіслав на лівій руці широкий лисячий хвіст, що, як окраса, був причеплений до торбинки, поклав на нього тільки що обтесаний камінець, міцно затиснув його в долоні четвертим і мізинним пальцями, наклав зверху ріжок — гострим кінцем до краю, а далі несподівано сильним рухом правої руки натиснув на ріжок. Крем'яний наконечник хруснув: від нього відскочила тоненька гостра скалочка.

Тоді Оленячий Ріг швидко пересунув ріжок далі і, таким же способом відтискаючи скалочку за скалочкою, обійшов два краї вістря, після чого воно стало подібне до великого грабового листа.

— Слухай, Оленячий Ріг, — сказала нарешті Печеричка, милуючись красивою стрункою постаттю хлопця, — кажуть, ти так спритно тікав од Ведмедів, що в тебе аж цокотіли зуби.

— Уже й цокотіли, — виплюнувши жилу, почервонів Оленячий Ріг. — А що я мав робити один проти трьох хлопців, та ще на їхній землі! Однак кременю я все ж

устиг прихопити стільки, що його вистачить для всіх мисливських списів.

— А я от ніколи не бачила ще хлопців з племені Ведмедів,— зажурилася Печеричка і, блиснувши очима, додала:

— Кажуть, що наших хлопців ті Гірські Ведмеді можуть одним пальцем кинути на землю.

— Ти дурна,— ліниво підвелася на лікті Костяна Голка.— Одним пальцем! Та ти б тільки глянула на них! Животи попритягало аж до спини і, як не риються в землі, шукаючи кремінь, то гасають по урвищах за гірськими козами. А вже ж із тих кіз пожиток! Пхе! Не хлопці, а сухоребрі, цибаті журавлі!

— Я б не сказав так,— заперечив Оленячий Ріг,— бо як говорити правду, то ті сухі ребра не дуже заважають Ведмедям у бою.

— А все ж від них тхне...

— Пусте,— відповів Оленячий Ріг,— то так тільки кажуть, — і взявся знову до своєї роботи.

Тепер він обернув свій інструмент другим боком, де різок був обтесаний на зразок вузького долітця. Притискуючи це долітце до широких боків наконечника, він швидко видовбав дві бічні заглибини для розщепин ратища і зробив це так вдало, що коли після закінчення роботи над наконечником приміряв його, він сидів у розщепі, як улитий.

Отже, Оленячому Рогові лишилось тільки міцно прикрутити його, що він і почав дуже спритно робити. Не одриваючися від роботи, він сказав Печериці:

— Ось чуєш? Виходь заміж у плем'я Гірських Ведмедів, одразу станеш схожа на суху бадиліну, а це ж личить молоденьким дівчатам.

— Тьху, який ти дурний! — сплюнула Печеричка, кинувши, однак, насмішкуватий погляд на занадто вже кощаву Костяну Голку.— А чи ти ж сам не такий? Ось затягаєш, затягаєш пояс, а він усе спадає на ноги.

Це була чистісінька правда. Хоч тепла пора вже давно завітала в Оленячу Долину, однак мисливці жились майже самими корінцями. Олені десь забарились. На корінцях же, як відомо, ситий не будеш. Тож замість дальшої розмови Оленячий Ріг мусив прикусити язика.

Міцно й моторно працювали його руки, обмотуючи раз по раз кінець ратища. Нарешті, коли прийшов край жилі, а наконечник так затиснуло, наче він вріс у той розщеп, Оленячий Ріг схопився на ноги і швидко зник у кущах. Спів вийшов навдивовижу славний, і тепер йому бракувало лише дичини.

Не встиг ще Оленячий Ріг сховатися між кущами, як над табором пролунав крик маленького Їжачка. Це не були якісь забавки. Так не кричать діти, розбивши носа. Довготелеса кинулась на крик. Слідом за нею подалась і Печеричка.

Не поворухнулася тільки Костяна Голка. Не мала клопоту ще й з дітьми! І без того нема життя через товсту Печерицю і злостиву Довготелесу. Жуй шкуру та жуй! Хай і жує сама, якщо їй так хочеться!

Тим часом з Їжачком було так: він, увесь скривавлений, лежав на землі, а над ним стояла Сліпа Вовчиця і, припавши до розірваного горла дитини, пила її теплу кров.

Ніколи ще такого не траплялося в таборі Рудих Вовків. Чотириногі, їх шоденні, шонічні приятелі, незмінні товариші в полюванні, охоронці табору, ніколи не дозволяли собі в подібного навіть взимку, в найлютіший голод. Жінки попадали на траву і так почали кричати, що їх почули мисливці у найглухіших закутках Оленячої Долини.

СЛІПА ВІЩУЄ СТРАШНУ НЕБЕЗПЕКУ

Табір перелякався такого вчинку. Для всіх було ясно, що це неспроста.

— Вовки починають поїдати вовків,— сказав Голомозий (йому ведмідь облігував геть усю голову).— Це недобре. Це дуже недобре. Олені, які блукають тепер у Великому Лузі, олені, яких більше там, ніж у лісі листочків, не придуть в Оленячу Долину або придуть і підуть, як тоді, коли з хмари впав камінь, коли розлетівся вщент верх Громоваго Дуба, коли на Оленячу Долину зійшов Великий Огонь і коли оленячі гурти, а слідом за ними і всі Руді Вовки троє сонць і три ночі бігли геть без упину аж до Сивих Вершин, що лежать на землі Гірських Ведмедів.

Ця мова скувала жахом людей з роду Рудих Вовків. Але Голомозий, цей Вовк, що мав сили більше за всіх, що носив на шиї тридцять лев'ячих ікл і дев'ять ікл Великого Кота, які він поодбирав у тих звірів власними руками, цей Вовк, у вічі якому довго, без лиха для себе, не могла дивитись ні одна тварина, потряс над головою списом, і тоді стало знову тихо.

— Лихо, небачене й страшне лихо!— гукнув він.— Адже люди з роду Рудих Вовків — великий і могутній народ. Чи не вони оце після снігу, як барилась і затягалась тепла пора, примусили її зійти на Оленячу Долину? Хай вона

опиралась, чіплялась за кригу і голе гілля, насилала вночі морози, а вдень воду із снігом, та хіба-таки, зрештою, не підкорилась бажанню могутніх Рудих Вовків? І як потому почали швидко вбиратися в листя вільхи, осики, берези, дуби, як швидко вийшла вгору із землі трава, як швидко виповзли вужі з нір і залітали по долині хруші!

— А це правда, це правда! — загукали тоді Руді Вовки. — Вона довго барилась, тепла пора. Довго не було спичаків, рогози і кропив'яних корінців. Але Вовки взялись до діла, взялись до діла всі, до одного, і воно все з'явилось. Руді Вовки — великий народ. О, вони наполегливі й непоборні!

Тоді жінки, порозпускавши волосся, посідали на землю, а чоловіки, розгорнувшись широким і густим цепом, рушили до Сліпої Вовчиці.

Сліпа Вовчиця дуже добре бачила рух серед своїх двоногих братів, однак їй і на думку не спало, що вони мають щось чинити супроти неї. Тож замість тікати вона лагідно закрутила хвостом і лягла на живіт поруч із своєю маленькою Волохатою, що одчайдушно розривала землю, де оце тільки заховався жучок. Людське коло тим часом стягалось вже дужче й дужче, і коли мисливці зійшлися так, що поміж ними не проскочило б і мишеня, наперед вийшов Голомозий і обережно, але рішуче ухопив вовчицю за в'язи. Двоє інших людей тут же скрутили їй ноги. Перелякана, передчуваючи щось недобре, вона заскімлила і почала шоситись із рук. Маленька Волохата нічого не розуміла. Дивлячись на люте пручання мами, вона теж заплакала, підвівши мордочку вгору. Але на цей плач ніхто не звернув уваги.

Сліпу Вовчицю поклали під високим дубом осторонь від таборища. Тим часом уже звечоріло. Жінки й діти зносили паліччя й хмиз, чоловіки своїми кам'яними сокирами рубали підлісок, накладаючи зрубані дерева у височенні кладі для вогнища. Як усе вже було готове, як спалахнув хмиз та сухе паліччя, як зашумів і забурував вогонь, як потяглись до неба густі хмари їдконого диму і ліс навколо засяяв багряними відблисками вогнища, тоді раптом десь з глибини лісу почулось якесь моторошне фурчання.

Нагадувало воно не то виття якогось жахливого невідомого звіра, не то стогін дерева у зимову люту бурю. Здавалось, що якийсь велетень, прив'язавши до мотуза сотні порожніх оленячих кісток, закрутив їх разом у повітрі — так ревлі і свистіло довкола.

Жінки й діти ту ж хвилину попадали на землю і, не підводячи голів, не озираючись, не відділяючись від землі, поповзли геть до табору.

Коли зникли діти й жінки, з різних закутків лісу показалися Голомозий, Око і ще з п'ятеро літніх людей. Кожен з них крутив над головою прив'язані турячими жилами особливі, пишно розмальовані кістяні дощечки, що мали велику силу страхати всіх ворогів, і не тільки страхати, а й підкоряти їх волі Рудих Вовків. Кожен з них був прикрашений лев'ячими хвостами, шкурами пантер, намистом із зубів хижаків і був розмальований червоною, чорною та жовтою фарбами.

Голова Голомозого увінчана була крім того парю турячих рогів, які попереджали всіх і все, що чіпати людей з роду Рудих Вовків так само небезпечно, як і ставати на єдиноборство з туром. Око не мав на голові ніяких прикрас, зате обличчя його було страхітливо розмальоване. Дві ши-зате обличчя його було страхітливо розмальоване. Дві ши-рокі смуги навколо очей робило його схожим на окату сову: Око мав усе знати, тобто все бачити, і для цього йому потрібні великі очі.

Що ближче підходили ці люди до вогнища, то сильніше й сильніше крутили свої чародійні кістяні цурки, аж поки зрештою фурчання від них не злилося в один скажений свист і рев.

Разом з цурками метлялися від сильних порухів лев'ячі хвости, пантерячі шкури і цокотіло намисто із зубів хижаків. Все це тонуло у багряних відсвітах вогнища, і видовище здавалось справді грізним. Але це був тільки початок.

Наблизившись до вогнища, Голомозий задержав свою цурку; це ж зробила й решта. Тоді наперед вийшов Око і, вийнявши гостро відточений крем'яний ніж, підійшов до осики, що стояла в центрі розкладених вогнищ. Це була величезна, на три людські обхвати, деревина з чудесною, рівною, начищеною вітрами, дощами і снігом корою. При світлі вогнищ кора здавалась ще чистішою, а її соковита гладизна ще свіжішою.

До Ока швидко підійшов товстий, зовні незграбний Кендюх, удвоє ширший у плечах за звичайних людей. Його прикрашала тільки вузенька смужка із хутра і два зуби Великого Кота — махайродуса, найстрашнішого хижака тигрячої породи, який будь-коли існував на землі. Обоє — Око і Кендюх — обстежили кору на осіці і обережними прорізами накреслили високий, у людський зріст, прямокутник.

Зробивши це, вони взялись вирізати окреслений шмат кори; вирізали його вони, проте, лише з трьох боків — зверху, збоку і знизу, так що по закінченні роботи кора мала відхилитись, як двері.

Навколо стало зовсім тихо. Тим часом Око повними глибокої таємності рухами вийняв із торбинки, яка висіла в нього при боці, кілька шматків кольорової глини — червоної, жовтої, чорної — і поклав усе це на товстий шкіряний щиток, який уже тримав у руках Кендюх. Всі завмерли в німому напруженні.

Тоді Голомозий, узявши палицю, вдарив легенько у порожню липову колоду, і слідом за ним у такі ж колоди почали бити ще троє людей. Ліс та й уся Оленяча Долина наповнились гомінкими звуками, які дедалі дужчали, аж поки розкотилися звучними й тривожними переливами грому.

Око тим часом узяв із рук Кендюха гострий крем'яний різець і обережними, але певними рухами почав водити ним по засльозеній сніжно-білій м'якизні осики, замащуючи в міру потреби прорізи чорною і червоною фарбами.

Спочатку з-під рук Ока з'явився чудесний олень-самець. Намалював його Око так, що він стояв головою геть від Голомозого, отже, від усього роду Рудих Вовків. Відкинувши назад густі роги і витягаючи вперед морду, він мчав, скільки було в нього сили, на південь від Великої Ріки. Велика Ріка була з півдня граничним краєм землі Рудих Вовків. Намалював її Око широкою жовтою смугою, що в'юнилась серед виллоподібних, з червоними кронами, стовбурів дерев.

Отож, тікаючи на південь від Великої Ріки, олень утікав від Рудих Вовків.

Голомозий тривожно ворухнувся (з ним разом затанцювали причеплені до спини лев'ячі хвости) і гомінко, з похмурих завзяттям ударив на тривогу: біда, мисливці, лихо наближається, готуйтесь, готуйтесь, бо не можна баритись і хвилинки!

Руді Вовки здригнули. Чи ж їм не зрозуміти того, що станеться з ними, коли тільки вони дозволять оленеві утекти?! І ось вони, всі як один, кинулись до списів і, потрясаючи ними, розгорнулися бойовим ладом навколо свого ватажка Голомозого. Та не дрімав і Око. Він уже давно, може, ще раніше, ніж Голомозий, спостеріг небезпеку і кинувся рятувати становище. Руки його швидко запрацювали, перегороджуючи шлях звірові цілими хащами намальованих кушів, за якими поховалися вже мисливці.

Одночасно з цим Голомозий, що напружено стежив за подією, притримав свою палицю, не відриваючи її, однак, від колоди; колода озвалась ледве чутним гудінням, закликаючи мисливців до уваги, застерігаючи їх від похапливості. Попригинавшись аж до землі, поприховувавши ратища поза спинами, Руді Вовки ступили крок.

Колода знову задудніла, немов вітер у забутий ріг. Руді Вовки ступили вдруге, але знову так, що не озвалась і травинка. Навіть вітер ушух.

Звір зупинився. Його вуха були сторожко наставлені. Він прислухався. Руді Вовки теж завмерли на самих пальцях ніг, лише Око, раз по раз міняючи фарби, не спинявся ані на хвилинку. Звір уже вгамувався, спокійно нахилив голову і почав скубти зелену травичку — її малює Око зеленою глиною.

Навколо такий простір, так далеко видно, навколо такий тривкий спокій! Нікому і на думку не спаде, що там, за кущами, у напрузі, готові кожну мить кинутися вперед, причаїлися мисливці.

Однак Голомозий іще приміряє: чи не занадто велика відстань між звіром і людьми, чи не занадто розкидане коло мисливців? Але ось ніби все гаразд. Тоді Голомозий торкає палицею колоду. Так обзивається вітер, зачепившись за пеня Громогого Дуба.

Мисливці розгинаються, роблять крок нечутно й скрадливо, стискають коло все тісніше й тісніше, аж поки охоплюють з усіх боків осіку, а з нею і намальованого на ній звіра. Він, власне, опинився в "мішку". Білий світ для нього закритий з усіх боків.

Олень у розпачі. Він метається, кидається з одної сторони в другу.

— Вже час, час! — кричить тоді Голомозий.

Липові колоди, що перед тим лише ледве-ледве дудніли, заклинаються від зливи переможних ударів.

Звір, повний жаху, мчить, шукаючи виходу з пастки, але дарма!

Навколо, куди тільки він поверне свої очі — скрізь, скрізь відважні й спритні мисливці із роду Рудих Вовків. Але вони не лише відважні, а й завбачливі. Ось палиця в руках Голомозого востаннє опустилась на колоду і німо завмерла. Завмерли й мисливці — всі, крім трьох, що стояли з боку Оленячої Долини. Вони розгорнулися віялом, відкривши перед звіром вільну дорогу до річки, вільні шляхи до Оленячої Долини. Звір цієї ж хвилини скористався з нагоди!

О, як він плигнув! Як він помчався, а слідом за ним полетіли радісні вигуки, задоволений регіт, бо він робив лише те, чого хотіли мисливці, бо він біг туди, де вони хотіли його бачити, — на великі простори Оленячої Долини. Гей, оленю, біжи, біжи, ряснорогий, біжи здоров!

Коло, яким оточили були Руді Вовки оленя, означало, що вони підкорили його своїй волі, що вони владарі над

ним; вони можуть зробити з ним, що хочуть. Вони могли б його просто вбити. Але вони цього не зробили. Засвідчивши перед ним всевладну міць, вони дають йому волю. Хай не боїться Оленячої Долини, хай не страшиться відважних мисливців, хай повертає, як завжди, на своє літне пасовище, бо так хочуть мисливці з роду Рудих Вовків.

Око, мокрий від напруги, уступається в бік від осики. Він виснажився від пережитого хвилювання і тієї сили у ньому, що викликає звіра на дереві.

Кендюх важко сопе і, не встигши сісти, вже куняє.

Шум гонитви і клекіт колод поволі стихають. З оленем покінчено. Тепер треба повернутися до Сліпої Вовчиці, що так вчасно зачула небезпеку, яка ото була звисла над родом, і попередила Рудих Вовків про можливе нещастя.

Мисливці хапають племенисті головешки і йдуть до Громового Дуба, де лежить Сліпа. Вони так вдячні їй. Стають у коло і все щастя вдячності виливають у буйному танці. Зараз вони вже не бояться нікого й нічого. Їх ноги ступають міцно, плечі розгинаються гордо, очі сяють сміливо, так само, як оці вогнисті головешки. Сліпа Вовчиця злякано скавулить, але Око умовляє її не боятися.

Їй немає чого журитися. Чи ж багато на світі є таких вовків, яким випадає на долю щастя — врятувати цілу громаду!

Око говорить так широко і так переконливо! Вовчиця затихає. Тоді її беруть на руки; двоє дужих людей зв'язують їй ноги; відтягають назад голову і так тримають, поки Око здимає з себе шкіряну торбину — цебро, почорніле від висхлої крові. Настає урочиста хвилина.

Всі напружено стежать, як, підставивши цебро під горлянку Сліпої, Око вправним рухом ножа розрізає їй жили на шиї. Сліпа тіпається. З пащеки її виривається хрипкий клекіт. Червоногарячими цівками ллється її священна кров у шкіряне цебро. Ось скотилась остання червона росинка. Всі мисливці стають у коло. Перший розгарячілими вустами припалас до цебра Голомозий.

Оббілований череп його увесь зритий глибокими жовтими шрамами; де шкіра не здерта, там видно пасма довгого посивілого волосся. Сиві довгі брови грізно нахмурились, ховаючи маленькі блискучі очі. Він випив три ковтки і, вмочивши у кров пальці, наклав їх собі на ніс, на уши, на очі, на вістря списа — хай чують і бачать так непомильно, як це робила Сліпа Вовчиця.

І поки те ж саме роблять один по одному мисливці, починають приміти колоди. Grimлять вони переможно і впев-

нено, сповішаючи Оленячу Долину: Руді Вовки вжили всіх заходів, щоб забезпечити своє життя й панування в долині!

З усього населення табору найнещаснішою почувала себе Волохата. Плачучи тоненько й жалібно, вона оббігала всі кущі, всі закамарки навколо куренів, але мами, люблячої, ніжної, теплої, ніде не було. Байдуже огризались на неї вовки і гримали вовчиці: у них самих було досить клопоту чи з кістками, чи з вовченятами.

Тоді Волохата прийшла до куренів, сіла на задні лапки і, втупивши оченята в темне, зоряне небо, завила тужно й голосно.

Це голосіння дійшло навіть до вічно куняючого Кендюха. Розплющивши очі, він обережно простяг свою тугу й жилаву руку, узяв за загривок щеня, поклав його собі між коліна, знову заплющив очі і, сидячи, захитався в такт дуднінню колод...

ВЕЛИКИЙ ЛУГ. ЧОРНІ ВОВКИ ПОЛЮЮТЬ НА ОЛЕНІВ. НЕБЕЗПЕКА ПЛИВЕ З ОЗЕР

Це був здоровенний чорний молодий вовк. Відвага й сила бурхали в його широких, міцних грудях, у жилавих невтомних ногах. Це почуття сили й певності і примушувало його так нетерпляче й одверто вороже поглядати на ватажка вовчої зграї, що тільки й знав вигадувати всякі штуки, гідні хіба поганой гієни. Відкидаючи відвагу, прямий, незудержний наскок, ватажок завжди знаходив тисячі причин виправдати своє боягузтво: то гурт оленів був надто великий, то серед них було багато лютих досвідчених самців, то, зрештою, місцевість видавалась несприятливою. Тим-то в своїх нападах на оленів старий ватажок найбільшого використовував якусь сторонню нагоду: або вів зграю слідом за левом, поява якого наганяла жах на тих травоїдів, або й просто підсліджував окремих самців із тих, що одбились від гурту.

Через це, хоч Великий Луг киша кишів оленями, вовки не завжди мали змогу їсти стільки, скільки хотілося.

Ось чому сьогодні, коли ватажок повів зграю слідом за левом, молодий чорний вовк рішуче виступив уперед і став поперек дороги. Чи була рація плентатись саме цієї стежкою? Хто скаже, що цей лев сьогодні голодний, що йде він саме на лови, а не кудись у лігво чи до берега пити воду?

Та й зрештою вовк є вовк — відважний і гордий звір, якому відкрито всі шляхи Великого Лугу.

Отож молодий вовк гордо вийшов уперед і рішуче став упоперек стежки. Ватажок аж знетямився, та тільки на недовгий час. В дальшу мить він вишкірив свої довгі ікла і загарчав так, що в молоді, якої було досить у зграї і яка рішуче співчувала своєму товаришеві, аж похолонула кров.

Це була грізна пересторога. Проте на молодого вовка вона не справила ніякого враження. Він стояв, наполовину обернувшись, гордий і сильний, готовий за всяку ціну відстояти своє право на бунт. До того ж ватажок йому здався більш старим, аніж завзятим і дужим.

Пхе! Як він йому надокучив, як йому набридло це все! Будь-що-будь, а сьогодні треба покінчити з цим старим опудалом раз і назавжди. Тож молодий замість уступати з дорого зневажливо гаркнув:

— З нього порохнява вже сиплеться! Хто вовк, гайда за мною!

Молодь заворушилася: перед ними стояв красунь-молодик, сміливий, як лев, відважний, як тур. З ним можна пожити й порозкошувати, як самі захочуть.

Ватажок зрозумів цей рух. Зграя виходить з покори. Далі гаяти часу не можна. І він з тим напруженим спокоєм, який, однак, страшніший за найлютішу похапливість, пішов на бунтаря. Цей стояв і чекав. Хе! Старе опудало! Воно ще намагається прискати. Проте час уже з ним покінчити. І молодий вовк враз зібгався в купу м'язів, гаркнув і кинувся на ватажка.

Всім було зрозуміло, що проти цього вихору сили не вдержався б і найсильніший із найсильніших звір. Та старий ватажок недаремне жив так довго на світі. І не такі молодці у свій час намагались перегризти йому горлянку, проте з них лишилися тільки шматки м'яса, а він ще й досі гуляє по Великому Лугу. З досвіду минулих боїв він знав також, що в таких смертельних змаганнях крім сили потрібна ще й обачність та хитрість, до чого завжди з таким презирством ставляться самовпевнені молодики.

Тим-то замість прийняти удар грудьми і зчепитися лапами ватажок несподівано присів, міцно упершись у землю ногами. Цього якнайменше сподівався супротивник. Отож замість грудей ворога передні лапи його хапнули тільки повітря. Не здержавши рівноваги, відважний молодик полетів сторч головою на землю. Це було так несподівано, що він на хвилину наче заляк, а коли очунав, картина бою вже зовсім змінилася. Розпластаний, він лежав горічерева на

землі, тимчасом як щелепи ватажка наближались до його горлянки.

Молодик метнувся вгору, намагаючись вивернутись і звестись на ноги. Це до певної міри йому пощастило. Підкинутий угору ватажок дещо зсунувся набік, але не звалився зовсім: щелепи його вже змикались на горлянці супротивника. Молодий вовк, якому стало забивати дух, вдруге, і тепер уже з розпачем, метнувся вгору. Він забув про всі свої наміри, і єдиним бажанням його було вирватись, вирватись хоч би що і дихнути на повні груди. І цього разу, як і перше, супротивник злетів угору, та не зрівався. Вовча хватка має особливу властивість: це мертва хватка, коли щелепи зводять, кам'яніють м'язи, діючи вже незалежно від бажання звіра.

Молодик захарчав. Він шарпався, стрибав, рвав пазурами землю й траву. На якийсь момент все згрудилось, збилося, сплелось у якийсь чорний клубок. Але бій не викликав уже жодного сумніву щодо свого трагічного кінця. Тоді зграя, а власне ті старі вовки, для яких перемога ватажка була їхньою перемогою, раптово відчували в собі напад дикої люті. Вони, а слідом уже й молодики кинулись на переможеного; і через хвилину від нього залишились тільки кістки та дрібні шматки перемішаного з шерстю, землею й нутрощами м'яса.

Це була остання перемога старого ватажка. Закінчивши криваву розправу, він нараз відчув, що він уже не той, колишній, що він справді старий, що переможний бій, який колись тільки зміцнював його м'язи, сьогодні пригнітив його самого: незнайоме, але тим прикрише почуття слабкості й німа втома проповзли по його жилах. Та ватажок був надто досвідчений, щоб саме тепер показати зграї свою неміч.

Навпаки, як тільки все закінчилося, він голосно гаркнув до збору і, намагаючись бути таким, яким був завжди, твердо виступив наперед.

Зграя, не озирнувшись, але все ж трішки здивована, рушила слідом за ним: ватажок, замість того щоб бігти за левом на захід, як це було визначено ще перед боротьбою, круто повернув на південь, в саме серце Великого Лугу.

Це була неоглядна, довга й широка рівнина, що слалася з лівого берега повноводі Великої Ріки.

Ріка пливла розгонистою дугою з південного сходу на південний захід, відокремлюючи своєю могутньою течією Великий Луг від Оленячої Долини.

Відкрита рівнина Великого Лугу з ранньої весни, як тільки сховався сніг, — а сховався він тут раніше, ніж на північнішій і порослій кущами та лісом Оленячій Долині, —

вкривалася зеленим килимом трав, притягаючи цим незліченні гурти траводів — зубрів, турів, носорогів, а найбільше оленів.

Тепер сотні й тисячі гуртів рясніли сіро-коричневими островами поміж дрібненькими озерцями, протоками й сагами, що виблискували тут і там серед цього трав'яного моря.

Вовки добре знали цей луг і знали його з поганого боку. Це було найгірше місце для відкритого нападу. Боязкі на одинці траводів, з'єднані в гурти, робилися смертельно небезпечними. Помітивши ворога, вони збивалися в тісне коло, причому так, що самиці з телятами потрапляли всередину, а міцні, розлучені, готові недешево продати своє життя самці ставали по краях.

Близькість ворогів — а з них найстрашніші були вовчі зграї — надавала мирним тваринам грізної рішучості; досить було ватажкові вирватисть наперед, як уся маса з'єднаних у гурт траводів кидалась на напасників лавою. І горе було тоді тим із них, хто не встиг вчасно проскочити вперед чи захватитись у хащі, — від них залишалась тільки кривавиця, перемішана з землею.

Ось через що новий напрям, який обрав ватажок, трохи збентежив зграю, бо не один старий вовк був свідком таких от розправ. Однак цього збентеження ватажок не помітив чи не хотів помічати. Можливо, він щось надумав путяще: такий же бувалий вовк не ступить і кроку, завчасу не обміркувавши наслідків.

День був жаркий і сонячний. З пагорка, що його оце перебігали вовки, відкривалася пишна картина: скільки сягало око, розляглися луги, перетяті срібними смугами річечок, заток і озер. Хмари птахів шугали над цими просторами, перелітаючи з одного плеса на друге.

Тут були важкі крижні, крячки, гуси, лелеки і безліч дрібної пташини: бекасів, куликів, чайок і мартинів. В глибших озерах табунами плавали довгощії красуні-лебеді, а біля них ширяли курочки, лиски, норці. Всі вони сповняли повітря галасом, свистом і шелестом крил, хлюпотінням води. Поміж озерами, тонучи по черево у високій траві, блукали гурти оленів, кіз, масивні темно-бурі постаті зубрів і турів. Та все ж найбільше паслось оленів, гурти їхні здавалися справді незліченими. Окремо біля кожного гурту стояли самці-сторожі. Вибравшись на пагорки, вони чутливо наставляли вуха й ніздрі, перехоплюючи всі запахи, які приносили вітри з усіх боків Великого Лугу.

Сьогодні Луг був у великому неспокої. Замість того, щоб мирно скубти траву, олені тулилися, неспокійно відбиваючись від якогось незримого ворога, — трясли головами, стріпували шкурою, гнівно й нетерпляче били об землю ногами.

Деякі, облишивши пашу, спускались до озер і так глибоко залазили у воду, що з неї виднілись тільки їх ніздрі та вуха.

Що ж сталося тут, на рівнині? Ватажок вовчої зграї зупинився і прислухався. Увесь луг тонув у глухому дзиччанні, що стишувалось і ледь-ледь бриніло, коли вітер віяв у глиб луку, і наростало, коли він повертав до озер. Вовк відразу зрозумів, у чім річ.

Треба було тільки глянути вгору: весь простір понад травою коливався від танцю незлічених роїв озерних комах. Тут були хмари мошок, комарів і особливих оленячих гедзів, їх самих вистачило б, щоб викликати переполох на Великих Лузі. Завдаючи нестерпних мук тваринам своїми уку-кому Лузі. Завдаючи нестерпних мук тваринам своїми укусами, вони водночас відкладали на їх шерсть яєчка. З яєчок разом виходили черв'ячки, що, просвердливши шкуру, загодили в тіло тварини, збільшуючи і без того люті її муки. Ось яка загроза нависла над спокійними просторами Великого Лугу.

Ватажок, глянувши вгору, поспішив сховати носа в траву. Досить було хвилину потримати нерухомо голову, щоб один із летючих роїв опустився йому на писок, заліз у рота, понабивався у вуха, обсів товстим шаром орбіти очей. Молоді вовки жалібно заскавували: їхня тоненька шкура і гладенька шерсть були поганим захистом від отих кровопивць.

Тоді ватажок з усієї сили рвонувся вперед. Загойдалась трава, затанцювали верхні листочки й квіти, збурюючи ко-марині зграї і своїм шелестом та коливанням не даючи їм змоги доп'ястися до живої поживи. Вовки помчали слідом за ватажком.

Першим не витримав гурт оленів, що пасся біля довгого, вигнутого підковою лиману. Тепла стояча вода його, що не доходила й по коліна оленям, була зручним місцем для розплодження мошок і комарів, тому їх тут носилося більше, ніж деінде на Великому Лузі. Даремно олені відбивались від них, даремно шукали собі порятунку в воді. Нічого не допомагало. В'язи зводило від безперестанного відбивання, і все тіло горіло, немов у вогні.

Тоді гурт не витримав і кинувся на північ, туди, де за Великою Рікою розстигалась поросла густими кущами й перелісками суха, позбавлена боліт Оленяча Долина.

Почин цього гурту був сигналом для всього Великого Лугу. Гурти, гнані одним єдиним бажанням — швидше вирватись із цього жалкого пекла, повернули на північ. Гурт зливався з гуртом, а ці масиви теж з'єднувались з іншими такими масивами, аж поки мало не весь Луг укrywся однією суцільною срібно-брунатною масою, що затопляла весь обрій.

Луг застогнав, хитнувся від тих незліченних оленячих ніг. Хмари гедзів і мошви збилися високими стовпами, що не відставали, проте, ані на крок від утікачів, через велику тісноту ще беззахисніших, ніж там, біля озер де їм була принаймні змога хоч обмахнутись головою.

Використовуючи цю нагоду, комахи все густіше й густіше осідали на цю рухому, таку грізну і водночас беззахисну масу, і швидко вся лава оленячих спин покрилась немов простирадлом, зітканим із легеньких комариних крилець.

Рятуючись від цього вогняного накриття, олені тікали дедалі швидше, аж поки втеча обернулась у панічний потік незудержного бігу.

Старий вовчий ватажок сильним подихом втяг у себе повітря. О, як воно тепло й привабно запахло молоком самиць, ніжним м'ясом телят! Ого! Тут сьогодні буде поживи гострим вовчим зубам! Визначивши із сили запаху, що гурт уже недалеко, ватажок владно гарикнув, і зграя відразу розділилась надвоє.

Одна частина на чолі з ватажком засіла на місці, друга, керована старим досвідченим вовком, помчала в обхід.

Ватажок, лишивши свій загін у закритті, обережно поповз уперед на пагорок оглянути місцевість. Незважаючи вже на мошву, він підвів голову, як міг високо, і глянув на рівнину. І як тільки глянув, враз зібгавсь і завмер.

Вся рівнина від краю до краю жила й рухалась, суцільною лавою насуваючи на місце, де ховались вовки. Тоді ватажок скільки сили метнувся назад, і за ним, не розбираючи дороги, побігла і вся зграя. Всім було ясно, що справа тут іде не про щасливе полювання, а про врятування власного життя. Завдання тепер полягало в тому, щоб раніше, ніж їх наздоженуть передові лави оленів, вискочити з лінії їх шляху вбік, бо інакше вдруге їм уже полювати не доведеться.

Вовки напружували всі сили, але це не поліпшувало їх становища. Занадто близько були вони від оленів і занадто широкий був фронт цієї летючої срібно-брунатної хвилі. До того ж вона щораз більше наростала, бо прилучались ті олені, що паслись попереду і з боків. Через це лінія фронту

мінялась шохвилини; передові загопи лишались позаду, і фланги то відставали, то виривались далеко вперед, мов вогняні язики під час пожежі в степу.

Вовки заметушилися. Сподіваючись вирватись у фланг, вони з усього розгону напорились на бічний загін. Шлях на волю був перетятий. Лишився один вихід — бігти скільки сили вперед.

Але не самих вовків спіткала ця доля. Ось праворуч майнув велетенський хребет владаря полів і лісів — Великого Кота — махайродуса.

Це була самиця, мати двох гарненьких волохатих кошенят. Учепившись зверху в хребет матері, вони зляканими і водночас цікавими очима дивляться навколо. Їм зручно й цілком безпечно на цій могутній спині, і вони ніяк не второпують, чого це їхня мама так шалено тікає. Однак звір розумів, що ні його сила, ні ікла тепер уже ні до чого, і він тікає, покриваючи за один стрибок три лев'ячі скоки. Поруч нього, не розбираючи шляху, трюхикали гієни, мчали вовки, лиси, пантери і безліч всякого іншого хижого звіра.

Не рухався з місця лише носорог. Метушня, що струнула рівнину, здалася йому якимсь поганим жартом, що мав на меті тільки одно: завдати йому прикрасі. Зачувши важкий тупіт оленячих ніг, травоїд обернувся в той бік.

Маленькі очі його заблищали зловісними вогниками. Однак ніхто аніскілочки не зважав на цю грізну пересторогу. Тоді, виставивши вперед свій страшний ріг, велетень кинувся на винуватця — на того оленя, що перший потрапив йому на очі. Пронизаний до середини, олень високо підлетів угору, але на його місце набігло ще п'ять, десять, сто інших оленів. Все змішалось в одну купу живих тіл. Купа ширилась, виростала вгору. Задні лави, які не мали змоги бачити, що робиться тут, натискали на передніх, а ці, застиснуті між ними й носорогом, з усіх сил старались вирватись з пастки. Вони скакали, падали, підводились і знову скакали через спину своїх товаришів, через хребет носорога, що могутніми ударами намагався пробити собі дорогу. Проте ці жадливі удари дедалі слабшали; затиснутий з усіх боків, придавлений згори велетень нарешті мусив зупинитися. Згодом самі собою підігнулися в нього коліна, і могутній звір потонув під горою оленячих тіл.

Вовки утікали. За годину вони нагнали ведмеда. Він уже геть вибився з сили. Він сопів, аж харчав, на язичі в нього не лишилось ні краплиночки вогкості. Одчайдушність становища надавала ведмедеві грізної, але безнадійної

ршучості. Звівшись на задні лапи, він вишкірив зуби і став чекати на ворога. Проте він краще розумів становище, ніж товстошкірий, але не досить розумний носорог. Що значила ця ведмежа сила й відвага супроти сліпої стихії, в яку обернулись лагідні трав'яїди?

Тим-то майже в останню мить ведмідь облишив свій безглуздий намір і кинувся далі навітки. Тільки тепер він угледів високу дебелу вербу, що самотньо зеленіла над маленьким озерцем. Тут він знайшов уже трьох диких котів, дві пантери і ведмедицю з ведмедятами. Для всіх знайшлося по гілці.

Три довгі години вовки мчали слідом за Великим Котом з кошенятами на спині, поруч із левом, випереджаючи гієн, перескакуючи через всяку дрібну звіроту, держачи свій шлях неухильно на північ, де протікала Велика Ріка. Місцевість зарясніла кущами, показалися групи кучерявих дерев. Велика Ріка! Велика Ріка! Ще трішечки, і там, на березі, можна схватись у непролазно густих чагарях. Але ці надії були марні. Першими до річки прибігли не вовки, а якийсь боковий оленячий загін. Вибігши до берега, олені на мить зупинились. Ріка, що в цьому місці робила крутий заворот, підмила берег, і він спускався прямовисною стіною. Стрибати з такої висоти було небезпечно, і загін, шукаючи кращої переправи, кинувся вздовж берега.

Тепер вовки, а разом з ними і всі інші хижакі опинились у пастці. Скрізь — спереду, збоку і ззаду пливло море оленячих голів. Відстань між ними і захопленими в пастку звірами похвилини зменшувалась. Нарешті вже зовсім близько почулося важке дихання трав'яїдів. Заскавуліло якесь чавлене ратицями звірятко.

Великий Кіт перший знайшов вихід із цього становища. Не думаючи про наслідки, він туго присів і, метнувши своє тіло на п'ять метрів угору, впав на тісно збиті спини оленів і вже по них, як по живому мосту, помчав шукати порятунку.

Кошенята попримлилися до спини матері; тепер вони зрозуміли грізну небезпеку і напружили всі сили, щоб удержатись і не попадати під ноги оленям.

Вовчий ватажок заскавулів і, наслідуючи Великого Кота, так само стрибнув. В цьому був його порятунок. Величезний олень з усього розгону стусонув вовка під ребра, і він, перекутившись у повітрі і разом з тим перелетівши простір до берега, шубовснув у воду.

Тим часом, поки хижакі шукали рятунку, а олені броду, в хвості втікачів відбувалося щось інше. Панічна втеча

солодком'ясих трав'яїдів з Великого Лугу переполохала все хижє царство.

Перші слідом за втікачами пішли вовчі зграї й гієни. Спокійніше тримали себе леви і Великі Коти. Всі вони мали сильні м'язи і страшні пазури та пашеки. Одним ударом лапи лев ламає хребет оленя-самця.

Великий же Кіт у безумній і лютій відвазі кидається навіть на носорога й мамута. Розриваючи панцири скостенілої шкури, він доривається до потужних шийних хребців, і вони тріщать під зубами, як тріщить оленяча кістка в пащі гієни.

Тепер усі ці хижакі, не поспішаючи, але й не затримуючись, посунули слідом за трав'яїдами в Оленячу Долину — володіння людей із роду Рудих Вовків.

ОЛЕНЯЧИЙ РІГ ЗМАГАЄТЬСЯ З КЕНДЮХОМ. РУДІ ВОВКИ ПОЛЮЮТЬ. НЕБЕЗПЕКА ЗВИСАЄ НАД ТАБОРОМ

Оленячий Ріг був сам не свій від задоволення й щастя. Та вони вже плывуть! І яка ж їх сила! Увесь обрій, увесь берег, уся вода — самі тільки олені. Он серед них, мов потужні горби, — тури. Які дужі, які могутні! Кожного б вистачило, щоб наїлися всі люди з роду Рудих Вовків.

Кендюх мовчав, умостившись якнайзручніше на своїй гілці, бо обоє сиділи на високих деревах, з яких річку і Великий Луг видно було мов на долоні.

— Хе, вони плывуть! Руді Вовки — могутній народ, вони примушують звіра робити так, як це потрібно людині. Ще не втратили сили плечі Голомозого, ще не хиблять пальці Ока, ще є грізна дужість у руках та списах всіх мисливців. То як же звір може зробити не так, як його примушено зробити учора вночі!

— Біжим, біжімо до своїх, — метушився Оленячий Ріг. — Треба все розповісти. Хай вони збираються. Надто вже всі позатягали пояски. Надто вже набридли ті кропив'яні корінці. Хай поласують свіжим, теплим, соковитим м'ясцем.

Товстий Кендюх, не повертаючи голови, глянув на хлопця. Оленячий Ріг показався перед ним у всьому своєму молодечому запалі. Він стояв на гілляці, стрункий і вродливий. М'язи тіла напружились і аж танцювали. В очах у хлопця іскриста нетерплячка. Сплутане кучеряве волосся майоріло на вітрі, відлітало назад, показуючи закруглений, міцний і високий лоб. Хе, яке ж воно молоде й дурне! —

“Біжімо, біжімо”, ніби Кендюхові ноги вчеплені тільки на те, щоб гасати. Однак своїх думок Кендюх не висловив у голос, а діловито, підладновуючись під настрій Оленячого Рога, сказав:

— Авжеж, бігти треба, обов'язково треба.

Та й зробив вигляд, що береться спускатися з дерева. Але він був товстий, череватий, оцей Кендюх, наче набита піском і землею туряча шкура, і не йому було змагатися з Оленячим Рогом. Цей порснув униз по стовбуру, немов блискавка, і в дальшу хвилину зник у куцах.

Тоді Кендюх розкрив рота:

— Побіг, та ще побачимо, хто швидше принесе радісну звістку мисливцям.

Одсапавшись після такої напруги, бо останні слова Кендюх сказав у голос, він з п'ять хвилин ще посидів, опустивши важку голову на свої непомірно великі груди, і аж тоді поворухнув рукою. В торбині, причепленій до його пояса, стриміла дірчаста очеретяна дудка з затягнутою в неї губкою із перетлілого луба. Це був вогонь. З ним Кендюх ніколи не розлучався, ідучи від табору.

Ця червона істота, така тиха і покірنا в дудці, могла, однак, з волі мисливця обертатись у грізну силу, перед якою не встоїть і найсильніший хижак; могла обернутись також на щирого приятеля, що спалахував і одганяв геть нічний холод; зрештою, при належному вмінні вогонь можна було використати ще й на те, щоб подати ту чи іншу звістку мисливцям.

Скільки пригод і небезпек чекає на мисливця у лісі: навколо самотність, зловісна тиша, може, навіть ніч і холод. Людина врятувалася на дереві, її спис зломився у тілі звіра, і той, лежачи внизу, терпляче чекає: ось-ось знесилений мисливець полетить з дерева сторч головою в його пащеку. Але стривай, що воно блиснуло там угорі? Ніби запахло димком? Що робить ця двонога тварина? В руці в неї сухі тріски, вони тліють, палахкотять описують чудернацькі кола в повітрі. Ось три-чотири іскри упали вниз. Одна з них потрапила в ніс хижаків. Як він пригнув, як підстрибнув угору, як вчасав себе лапою в пісок. Але чш-ш... Що це таке? Ніби зашаруділа трава. Ніби потягло десь збоку їдким духом людини. О, і звідси, і звідси...

Та що ж це таке? Звір наставляє вуха, вишкірює зуби, шерсть стає йому сторч на спині, він уже ладен зробити скок у найближчий куш, але в цей час фурчить щось у повітрі... і звідти, і з того кінця. Щось боляче втикається в груди хижаків. Це спис. Але він не один, їх іще чотири

чи п'ять впинаються в горлянку, в груди, у живіт, в легені... Це мисливець, загнаний на дерево за допомогою вогню, подав знак своїм товаришам, і вони поспішили на допомогу.

Кендюх з перепочинками, з перервами добуває свою дудку й витягає губку. Верхній край її вкритий білим попелом. Але це нічого. Під ним десь тліє вогонь. Назбиравши трісок, сухого листу й лубу, Кендюх розкладає їх трьома купками на великій широкій гілляці, а потім прикладає до першої купки свою губку і дме.

Однак що за знак? З губки не вискакують іскри, сухий лист і тріски не беруться полум'ям. Невже вогонь умер? Кендюх розгинається й уважно досліджує луб. Він надто туго скручений і до того ж на ньому видно кільце, саме на тому місці, де його охоплювало коліно очеретини. Кендюхові все зрозуміло. Вогонь таки вмер. Досадно. Та ця досада нітрішечки не позначається на обличчі Кендюха. Він тільки сопе і, опустивши на момент голову, знову лізе в свою торбину. Ого! З нього завбачливий мисливець!

З торбини Кендюх виймає загострену паличку й дощечку з викрученою посередині ямкою.

Обидві ці речі особливі. Їх узято з Громового Дуба. На Громовий Дуб вогонь упав з самої хмари. Ох, як він палахкотів! Але слідом за вогнем падала вода, і вогонь, рятуючись, сховався всередину дерева та й залишився там назавжди. Це бачили й знають Руді Вовки. Це дуже добре знає й Кендюх, і йому не так уже важко викликати вогонь із середини деревини наверх.

Кендюх ніжно гладить дощечку і проводить пальцями по кілочку. О, будьте розсудливі й спокійні! Вам не може зробити чогось поганого цей Рудий Вовк. Він вам друг і найщиріший приятель.

Запевняючи так у своїй приязні ці скалочки з Громового Дуба, Кендюх обережно затискає між колінами дощечку і вкладає малюсінку пучечку піску в ямку. Пісок, як перед тим і все це знаряддя, мисливець добуває з торбини. Зробивши все це, Кендюх вставляє кілочок загостреним кінцем у ямку, обкладає її сухою тирсою з луба, бере між долоні кілочок і обережним, але сильним рухом вертить його між долонями.

Уважне до всього, що тут діється, вухо його вловлює, як шарудить і рипить пісочок, розтираючи на потерть деревину, а очі стежать за тим, як вона від обертового руху підіймається вгору навколо загостреного краю кілочка.

Не зупиняючи руху долонь, Кендюх нагинається і починає легенько здувати потерть на свій луб-губку. Ось блиснула

малюсінька іскорка, і ледве-ледве запахло димком. На губці показала жаринка і відразу ж вкрилась тонесеньким шаром попелу. Вже й кінець. Готово. От! Вогонь горить.

Оленячий Ріг мчить. Так спритно може бігти лише молодий олень. Цікаво, де оте одоробло, Кендюх? От попопріє, от посопе! Не зупиняючи бігу, Оленячий Ріг прислухається, але ніде не чути нічого. Ну ясно ж, Кендюх ще, мабуть, не вибрався навіть з долинки. Теж зібрався бігти, теж має принести чудову звістку мисливцям!

Однак як ще далеко до табору! Справді далеко. Еластичне, туге тіло Оленячого Рога вже вкривається потом, волосся прилипло до лоба. Та це нічого. Це тільки примушує хлопця налягати на ноги. От тільки що воно там зачорніло в кущах? Оленячий Ріг втягає носом повітря. Ведмідь. Однак куди це він так поспішає? Ведмідь справді чапав, трусячись, назустріч Оленячому Рогові. Хлопець спритно шугнув за кущі, ведмідь також сахнувся, зиркнув у той бік, але, не затримуючись, знову побіг своєю дорогою. Чи не нагнали його Руді Вовки? От дурні!

Яке ж тепер полювання на ведмедів, коли біля Великої Ріки вже повно оленів? Спереду почувся шелест і шум зламаной тріски. Якийсь мисливець? Оленячий Ріг уже намірявся обізватись, як збоку від нього порснуло щось руде й могутнє. Великий Кіт — махайродус, шаблезубий тигр.

Хлопець аж остовпів і, напружуючи всю свою силу, скочив на найближче дерево, аж засвистіло повітря. Але даремний переляк.

Великий Кіт, як перед тим і ведмідь, не звернув на Оленячого Рога ніякої уваги. Майнув і зник у кущах. Що ж це може значити? Куди вони так поспішають?

Оленячий Ріг поквалливо спускається з дерева. І вчасно. Спрожого він був уместився на трухляву гілляку, де звили гніздо Червоні Мураші. Як вони заметушилися, як вони накинулися на бідолашного втікача! Обсіли ноги, повпиналися в стегна, в боки, навіть у шию. А хай вам морока! Хлопець танцює, зганяє долонями дрібних кровопивців. Коли б знав, сів би на вищу гілляку.

Тепер Оленячий Ріг біг зосередженіше, уважніше придивляючись до шляху. І недаремно. Двічі перетинали йому шлях сірі величезні вовки; перечікуючи на дереві, куди довелось втікати від зграї цих хижаків, він зауважив левицю з малими левенятами. І ці мандрували до Великої Ріки. Де вони набралися в Оленячій Долині? Куди це вони поспішають?

Оленячий Ріг не міг розв'язати цього питання. Йому було страшно. Невже Великий Вогонь знову спустився в Оленячу Долину, женучи перед собою всіх звірів? Але ж диму не чути? Але ж птахи спокійні, як завжди? Але ж заєць, що він його сполохав, побіг не до Великої Ріки, а просто перед хлопцем? Але ж вужак спокійно лежав серед стежки, підставляючи тіло під сонце? Ні, це не Великий Вогонь.

Оленячому Рогові було моторошно. Коли б з ним був хоч той Кендюх! Кендюх знає все. Кендюх чує, як виходить з землі трава. Спіс, кинутий його рукою, укладає на смерть першого-ліпшого звіра. Очі його бачать крізь дерева. Вуха, чують, де риється кріт під землею.

Оленячий Ріг біг і біг, забувши про втому. Коли ж з-за кущів показався димок і вуха його вловили дзвякіт малих вовченят, він дуже зрадив. Забув про всі жахи дороги. В жилах знову грайливо закипіла кров. Ноги самі мчали вперед. Як би там не було, але він перший принесе щасливу звістку мисливцям.

Однак таборище він застав уже в повному зборі. Мисливці лагодили і оглядали зброю. Жінки збирали шкури, домашній скарб, всаджували немовлят у похідні торби. Діти стрибали, гопцювали, кричали.

- Ідуть, ідуть уже олені! Та як же ж багато!
- Ой, скільки ж наші наб'ють дичини!
- А яке смачне оленяче м'ясо!
- Я з'їм його хтозна-скільки!

Оленячий Ріг вражено зупинився.

— Як?— тільки встиг сказати бідолашний хлопець.— Хіба хто подав уже звістку? Хіба Кендюх?

В таборі не знали ні пригод Оленячого Рога, ні його героїчної мандрівки. Приписавши ж його збентеження загальному піднесенню, що опанувало табір, йому відповіли:

— Та звісно ж, Кендюх. Це його звістка. Ти тільки поглянь.

Оленячий Ріг глянув, куди йому показали, і його кинуло в мокрий, липкий жар. Десь на обрії від Великої Ріки здіймалися три легенькі стовпи диму. А збоку ще один, більший.

Перші три стовпи Руді Вовки прочитали так: Великий Луг неспокійний. Олені сунуть до Великої Ріки. Їх сила-силена. Вони вже пливають. Будьте готові, мисливці. Звістку цю подає Кендюх, а що це так, про це свідчить оцей окремий товстий стовп диму.

Отож, не рухаючись з місця, товстий, важкий Кендюх випередив легконогого хлопця. От буде сміху, коли

довідаються про це в таборі, а особливо такі дівчата, як Печеричка.

А втім, таємниця Оленячого Рога недовго була таємницею. Три стовпи диму на обрії раптом зникли. Замість них з'явилися лише два, близько один біля одного. Вони наперемішку то виривалися вгору, то зникали, ніби їх на деякий час чимсь прикривали. Струмочки диму були тоненькі й тендітні, і значили вони таке: лісом біжить хлопець, наш. Він несе новину. Він має уже за підрахунком того, хто подає сигнали, бути в таборі або близько до нього, адже ж дим раптом зникає, а коли з'являється знов, то не двома, а одним звичайним стовпом.

Прочитавши це повідомлення, Голомозий глянув на Оленячого Рога. Тіло його в багатьох місцях було подряпане. На п'ятах позасихала брудно-жовта глина. Така глина в Оленячій Долині є лише в яру, на півпуті від Великої Ріки до табору. Отже, не було сумніву, що Оленячий Ріг і є той хлопець-гонець, про якого оповідає Кендюх.

— Чого ж ти мовчиш? — нахмуривши брови, гримнув Голомозий. — Які ти приніс новини?

Оленячий Ріг опустил голову і густо почервонів.

— Табір уже знає про все, — тихо відповів він, — навіть діти знають.

— Але ж ти багато разів злазив на дерево. Ти сидів на дубі, а потім на бересті. Ти багато разів тікав на ялину.

— А ти звідки знаєш? — здивувався Оленячий Ріг.

Голомозий, незважаючи на це запитання, продовжував далі:

— Ти зустрів Великого Кота, лева, тигра. Чого ти мовчиш про це? Вони бігли до Великої Ріки?

Оленячий Ріг широко розкрив очі. Як же ж це так? Адже він біг лісом сам, один, адже він ще нікому про це не казав і півслова. А проте в таборі вже все знають так, ніби стежили за ним.

— Ти просто дурень, — весело крикнув йому Вогняна Хмара, хлопець, на рік старший від Оленячого Рога, торік уже посвячений у дорослу чоловічу громаду, і оглянув Оленячого Рога критичним поглядом з голови до ніг. Не хлопець, а живосвідок: між пальцями на ногах лишай і дубова кора, у волоссі соснова глиця, між ременями торбини цілий берестовий листок, пошчухрувані коліна і зчесано бруд на животі й ліктях. Так похапливо тікають лише від хижого звіра. Однак уголос Вогняна Хмара не сказав нічого. Уміння читати живі сліди — це привілей дорослих, посвячених у вищі таємниці мисливців. Тим-то Оленячий Ріг так і зали-

шився при своєму здивуванні і найглибшій пошані до обох дорослих Вовків, яким дано було силу — не бачивши, геть усе знати. Поштиво стоячи перед Голомозим, він розповів йому від початку і аж до кінця все, що бачив, сидячи на дереві біля Великої Ріки, і на закінчення обережно запитав про те, яка сила гнала хижаків йому назустріч.

Голомозий не дав прямої відповіді, бо ж Оленячий Ріг, який не пройшов ще посвячення, був у його очах тільки дитиною.

— Виростеш, — сказав він повчально, — будеш усе знати.

Вода кипіла і хвилювалася. На всьому просторі її, скільки було видно, пливли олені невеликими групами, купками і навіть поодиноці. Це підтягався хвіст великої армії траводів на Оленячу Долину. Голова армії вже пройшла.

Сотні і тисячі оленів зустріли Руді Вовки на своєму шляху, однак не зачепили навіть найслабшого з них. Хай ідуть. Хай спокійно розтікаються по долині, бо, налякани відразу, вони могли б, не зупиняючись тут, помандрувати далі, за Кам'яний Брід, на високі землі Гірських Ведмедів.

Тим-то Голомозий вжив усіх заходів, щоб показати свій рід сердечно гостинним і щирим. Насамперед, зібравши всіх Вовків, він вивів їх на відкриту з усіх чотирьох боків місцевість і згрупував на горбі. Щоб чотириногі вовки не порушили ладу і не наробили прикостей прибулим гостям, їм старанно поскручували ноги і приховали всередині табору.

Отже, Руді Вовки виступають відкрито й щиро. Поводження їх не викликає ніяких сумнівів щодо цього. Списи складено в купу і прикрито гіллям. Войовничі малюнки позмивано з тіла і натомість на лобах у мисливців проведено чисті, рівні смуги зеленою фарбою. Це смуги миру й дружби. Рогові інструменти — голки, швайки, шила, навіть окраси старанно замасковано лев'ячими хвостами, іклами, шкурами. Руді Вовки — цьому свідок увесь світ — ведуть війну, полюють лише на хижого звіра. Це правда щира і глибока. Отож оленям нема чого турбуватися. Руді Вовки всі на видноті, всі зверху.

Тим часом з південного боку між низенькими кущами переліску показуються гості.

Перед веде велетень, красунь-самець. Він сторожко і відразу зупиняється. Ніздрі його роздуваються, тріпочуть, дрижать. Він втягає повітря, підіймає передню ногу, б'є в землю. З-під ратиці летить трава й земля. О, який він пишний, чудовий, тривожний! Він ще стоїть, але щосекунди може зірватись і зникнути в цій зеленій кучерявій зарості.

Тоді наперед виступає Голомозий. Він, без сумніву, рухається, але лев'ячі хвости не ворухнуться, але ікла Великого Кота спадають на могутні груди так, ніби вони зрослися з тілом. Сиві ostrішки брів випрямилась, очі, — маленькі, чорні, проникливі — сяють здержаним привітом господаря, що знає ціну і собі, і дорогим гостям.

Олень підніс угору свою чудесну голову.

— О, не турбуйся і не бентежся, дорогой друже, — звертає своє слово до нього господар. — Будь спокійним. Оленьча Долина — розкішна й родюча. Трава тут солодка, рослинність буйна. Її освіжають багаті потоки. Її збагачують крижані джерела. Як же ж тут скрізь привітно, захисно, мило! Іди, друже, просто, нічого не бійся. І ви всі будьте спокійні, розходьтесь, розтікайтесь, куди кому мило, — могутній рід Рудих Вовків тільки буде радий, тільки буде щасливий з цього.

Голомозий закінчив. Налетів звідкись вітер, розкошлав сиві пасма ватажка, залунав у його лев'ячих хвостах, затрубив у ікла. Хвости метнулися. Олень робить красивий скок. Розлягаються кущі калини, терну, крушини, дереви, а над ними, немов хвилі на Великій Ріці у сонячний день, вилискують спини траводів.

Голомозий і всі Руді Вовки страшенно задоволені. Таке слово не всяк і не завжди може сказати. Він їх заспокоїв, привітав, висловив найкращі свої почуття.

“Гуляйте у нас, ми дуже раді цьому”. Але хіба це неправда? Що ж до будь-яких присутніх моментів у визначенні взаємовідносин обох сторін, то їх Голомозий натхненно обійшов, бо був він не тільки великий мисливець, але й великий ватажок роду. Красномовство своє він будував завжди так, що воно йшло тільки на користь відважним мисливцям.

Однак Голомозий був не тільки красномовним, але й обережним. Тримавши провід над родом стільки часу, скільки років уже його старшим дітям, а ці й собі вже мають дітей, він з власного досвіду дійшов тих висновків, що все ж не слова, а діла визначають поведження живих істот. Руді Вовки доконечно мусять їсти, але найкращою їхньою їжею є олені. Щоб здобути цю їжу, Руді Вовки мусять полювати, отож убивати оленів, отож безперестанку заходити з ними у ворожі стосунки. Однак гостроту цих стосунків можна коли не зовсім згладити; то принаймні зменшити. Але як?

Та це вже справа ватажка, справа його проникливості, справа уміння і спритності Рудих Вовків.

Отож, списи мисливців лежать на горбочку, прикриті гіллям. Тут є бузина. Вона квітне, як і калина, густими білими китицями. Півники квітнуть жовтогаряче. На великих полянах росте червоний, як кров, воронець. Все це стає тепер у пригоді мисливцям.

Вони один за одним підіймають квіти, гілля, і кожен бере з купи свій спис. Гілля у квітах. Квіти розливають пахощі. Мисливцям тяжко розлучитися з своїми величезними букетами. В них розбуркується любов і приязнь до тих пахучих квіток.

Ось Вогняна Хмара одломив кілька зелених гілок з китицями квітів і встромив їх у своє буйне червоногаряче волосся. Три чудові гілки він приладновує за спину, цілий оберемок прив'язує спереду, закриває груди, голову, ноги. І як дивитися на нього здалеку, то це справжнісінький куш, тільки трішки чудний, адже з одного кореня тут ростуть і червоний шельг, і білоцвітна калина, і жовтогаряча дреза. Але що Вогняна Хмара!

Гляньте на Голомозого. З-під квітів і зелених у нього видно лише оббілований череп, та й туди, зрештою, за допомогою соснової смоли він встигає приклеїти цілий букет червоних, як кров, воронців, яких нарвала йому Печеричка. Оленьчий Ріг бігає між мисливцями, допомагає їм убиратись. Але сам не завітчується. Хоч він ростом вищий за Вогняну Хмару, але він ще не посвячений, ще дитина.

Він лишить у таборі вкупі з жінками й хлопчиками, що головами не дістають йому і до грудей. В кращому разі йому дозволяють вкупі зі старшими дітьми йти слідом, за мисливцями й добивати поранену та стягати до купи убиту дичину.

Але сьогодні надто урочисті збори. Сьогодні до Великої Ріки підуть лише дорослі мисливці. Жінки ж і діти залишаться на цьому самому пагорку. Залишаться тут і чотириногі. Взагалі всі сьогодні залишаться у таборі, бо зрештою, що спільного мають Руді Вовки з отим рухомим квітучим підліском?

Однак дивіться. Залишивши пагорок, отой квітучий підлісок вже спустився в долину. Ще трохи часу, і його вже не відрізнити від усіх інших кущів, хіба що занадто вже він яскравий. Густа криваво-червона пляма — це, можливо, воронці на голові у Голомозого... А втім, може й ні.

Ну хто повірить, що Голомозого нема в таборі, коли Довготелеса виразно й голосно, — її чути далеко навколо, і вже напевно її слова долетять до якогось гурту оленів, — гукає на дівчурі:

— Забирайтеся геть звідси. Тут спить дід Голомозий. Тихіше, не здіймайте галасу. Вогняна Хмаро, чуєш? Подай сюди оту шкуру! Ні, не ведмежу. Лев'ячу. Подай сюди лев'ячу шкуру...

Поки Довготелеса оберігає спокій Голомозого й веде розмову з Вогняною Хмарою, Печеричка, Гава, Синиця термосять Кендюха. Він, як завжди, куняє, і ці жваві молодиці ніяк не знайдуть способу якось його розбуркати.

— Кендюше, Кендюше! Щось велике, волохате суне до табору з лісу.

— Ой, Кендюше, воно на двох лапах, отакенні плечі, ну ж бо, глянь! Ніс великий, як дві краплі схоже на тебе! Кендюх сопе й бубонить, а далі прискає і чмихає.

Синиця заливається і кидається навтіки. Ну кому ж не ясно, що вона підставила спичку, і, клонувши своїм звичаєм, Кендюх настромив на неї свій ніс.

Отже ж, гуляйте собі, олені, в лісі, пасіться. В таборі і навколо нього все гаразд. Ніхто звідси нікуди не виходив. Голомозий, Кендюх, Вогняна Хмара й Око спочивають. Інші оберігають їх сон.

В цьому місці Велика Ріка котиться в ясно-білих піщаних берегах. Пісок стелиться широкою смугою, сипкою та гарячою. Де-не-де тут видніються куштики сизо-зеленої прибережної рослинності, побитої, потоптаної. Навколо тисячі й тисячі слідів. Тут, видно, пройшло немало оленів. Ще б пак — крашу місцину трудно і знайти на всьому березі. Вода мілка, вихід рівний, за смугою піску, де можна обтруситись і спочити в безпеці, бо плац відкритий з усіх боків, зразу ж ідуть зелені луки, вкриті невеличкими кущами. А кущі — це саме те, що тепер потрібне оленям: вони дають захист від спеки і комарів.

От тільки, щоправда, сьогодні тут кущі якісь незвичайні... Може, надто яскраві, може, надто неспокійні. І до того ж якою чудесно вирівняною дугою вони упираються в берег! Більше того, вони ніби аж рухаються. У всякому разі, зверніть увагу на незрозумілу поведінку отого крайнього куща біля води. Немає сумніву — з ним трапилося щось незвичайне. Облишивши твердий ґрунт, він сунеться у воду. Калиновий кущ уже на воді. О! Увага! Увага! З другого боку робиться те ж саме. Кушова дуга щораз міцніше на тискає на берег, і її краї, це ж річ зрозуміла, примушені спустись на воду. Неймовірно!

Проте чи немає в цьому доцільності? Адже ж — тут не треба і особливо видющик очей — вода посеред річки вирує й кипить: блищать на сонці вогкі піски, срібляться смуги

шерсті — мовби оленячої спини. Так і є. До берега пливе останній гурт оленів. Ріка широка, течія швидка. Звір притомився. Чути — вже прискають. З води показуються голови й плечі. Дістають дна, йдуть.

Кущі завмерли, лише ледь-ледь колишуться вітром. Але стомленим трав'янам не до цього. Ось виходить на берег могутній самець. Ходять ходоком боки. На великих ясных чорних очах півка втоми. Він нюхає пісок. Видно, як роздуваються ніздрі і легкі піщинки розлітаються на всі боки. Переступає кілька кроків, натрапляє на збите, обчухране стебло і кусас. Іде повільно й важко.

Ось ніби шелест. Враз тривожно піднімає голову, водить вухами. Але ні. Це зашаруділи десь там листочки в кущах, і — які вони соковиті! Які дивно пахучі! Які привабні! Пісок сиплеться і шарудить під ногами. Олень нагинається і дмухає на гарячий пісок.

На берег одна по одній виходять інші тварини. Телята намагаються скакати на своїх високих тонких ноженятах. Білий пісок покривається темнішими плямами. Це краплі води.

Але не дримають і кущі. Краї, що опустились на воду, поволі, але неухильно починають стягатися в коло. Увесь оленячий гурт опиняється немов у якомусь пишному вінку.

А день все більше й більше набирає сили. Пісок, змочений патьоками і бризками з оленів, враз сохне. Дужчає вітер. Від порухів тварин дрібненькі піщинки злітають угору: їх підхоплює повітряна течія. І ось над гуртом уже лекуча біла курява. Як це приємно! Олені витягають вперед свої гострі морди, підставляють спини і боки під насичений піском вітер. Він січе їм лискучу шкуру, розганяючи, зчипаючи рештки комарів і мошок, що перелетіли за ними з того берега.

Поволі гурт розходиться врозбрід по всьому плацу. Ось іде красень-самець, що перший виліз з води. Він уже відпочив. Очі в нього знову ясні, життєрадісні. Ніздрі його дратують сильні пахощі квітів з переліску. Не звертаючи уваги на траву й куштики, які щодалі густіше вкривають плац, він іде просто до чудернацького куща з червоною квіткою на вершечку. Незрозуміле явище. Ці червоні квіти з густо посіченим листом олень знає дуже добре. Вони завжди ростуть на просторих трав'яних обширах. А тепер ось вони вибралась на вершечок куща. Чи не цікаво? Олень зачудований і разом з тим збентежений. Його лякає ця незвичайність, але він неспроможний побороти своєї цікавості. Ось він зупиняється, стрункий, тремтливий, шоквилини

надто яскраві й захоплюючі. Скільки переживань, влучних ударів, небезпечних становищ!

Однак все обійшлося гаразд. Руді Вовки належно приготувались до полювання. Суворо й уважно додержано всіх звичаїв Долини. З непохитною енергією зібрано, зосереджено всі сили роду, і він виявив себе усіма сторонами міцним, мудрим народом.

Радісна звістка уже долетіла до табору. Навіть не напружуючи слуху, Голомозий чує, як скавулять і брешуть порозв'язувані, раді волі чотириногі вовки. Ще небагато часу, і вони всі примчать сюди.

ВЕЛИКИЙ КІТ. ЗЛОЧИН ОЛЕНЯЧОГО РОГА. ПТАХ І ЗВІР Б'ЮТЬСЯ В ПОВІТРІ

Середина дня. Небо зовсім ясне, блакитне. Розжевіле, повне сили сонце пливе над землею. Який краєвид, яка несказанна краса! Вся земля, скільки видно,— в зелені. Ось, мов яскраві килими, Великий Луг. Він увесь тремтить від водяних випарів і весь бринить музикою крилець незчисленних хмар мошки й комарів. Але крім комарів тут уже не видно більше нікого. Хіба що вряди-годи зачорніє потужною спиною носорог або виставить голову з води якийсь самотній олень.

За Лугом широко плине Велика Ріка. По берегах її громадаються скелі, темніють турячими хребтами купи осокорів, спускаються в хвилі своїм довголистим гіллям верби, руняться кущі, біліють срібно-розпеченими смугами прибережні піски, зноситься вгору потужна грабина. А далі за річкою, між перекатами високих горбів, кучерявиться Оленьча Долина.

Смуга відкритої землі чергується з кущуватими заростями чагарників. Де кінчаються кущі, враз підносяться могутні масиви лісу.

Ліс пнеться вище, на горби. Дуб сперечається з буком. Між ними ховаються білокора береза, міцні стовбури груш, а де їм несила подолати піски, там сиво-зеленою стіною зводиться сосновий бір. Гойдані вітром сосни крешуть одна об одну, дзвонять особливим шумом, переповненим пахощами живиці.

Долиною між двома горбами важко йде старий тур. Могутні роги гостро протинають повітря, шия туго нап'ята. Він наївся і йде до води. Йде самовпевнено, не хапаючись. Хай хто спробує напасти на нього: чи не потрошить собі

ребра об кам'яний лоб потужного велетня, чи не зойкне, підлетівши вгору на височину десятирічного дуба! Вузька, пробита безліччю ніг стежка круто звивається, спускається вниз.

Вже через гілля й кущі видно срібні смуги Великої Ріки. Але тур не сам на березі. Он там, за кущами калини; бовваніє щось чорноруде, волохате. Звір втягує носом повітря. Еге ж. Це п'є воду ведмідь. Він підводить голову і дивиться на тура. Тур звертає в інший бік і теж припадає до води. Її багато, і мешканцям Оленьчої Долини нема чого сваритись за неї.

Не встигає тур зайти й по коліна, як за ним чути легкий тупіт. Навіть не обертаючись, велетень знає, що це, користуючись з його присутності, поспішають на водопій дикі кози. Їх трое, молодих, струнких і боязких. Тур не звертає на них ніякої уваги, проте це не перешкоджає їм підбігти до нього майже впритул. І недаремно. Десь зовсім близько шарудять кущі. Тур на хвилину підводить голову і прискає. Очі його, в яких враз загоряються грізні вогні, зустрічаються з очима вовка. Вовк самотній. Шкутильгає. Це старий ватажок з Великого Лугу. Він розгубив своїх вовків, покалічив ногу. Він оце мимохідь придушив двоє зайченят, ще безсилим втікати, і прийшов напитись після обіду. Зустріч з туром і його грізний погляд йому не до смаку. Повернувшись круто назад, вовк зникає в кущах. Гаразд, що швидко проскочив, а то якраз натрапив би на пантеру.

Але пантера, як і вовк, також усмак пообідала. Ступає вона нечутно й тихо. Все ж кози вже чують її і злякано ховаються за тура. З усіх звірів Оленьчої Долини тур найбільше ненавидить цього хижака, що нападає зненацька з дерева. Однак він п'є, роблячи вигляд, що зовсім не помічає свого кривавого ворога і раптом робить скок.

Летить на всі боки вода. Пантера, зненацька застукана, круто повертається. Вона вже майже вислизнула, однак враз злякано плигає назад, але й тур уже скільки сили тіка між кущі.

На берег, примружуючи великі круглі очі від несподіваного сяйва з ріки, виходить шаблезубий тигр — Великий Кіт — махайродус. Це самиця. Перед нею біжать двоє її кошенят: Вайло і Непосидько. Поки Вайло обережно переставляє ноги, щоб не вступити в калюжу, Непосидько уже на двадцять кроків в обидва боки оббігає берег. Як багато тут пахощів! Все повітря переповнене ними. Однак чому віде нічого не видно? Тільки сліди, гарячі, вабливі, пахучі?

Він містився поруч з веселою, залитою сонцем галявиною. Тут росла м'яка шовковиста трава, переткана безліччю квітів. На цій галявинці щоразу любив відпочивати Великий Кіт, виставивши проти сонця велику сильну г'олову. Які ж то були щасливі хвилини для малят! Як вони гралися, бігали, скакали, змагались на силу і спритність! Та тепер, замість приємної розваги проти сонечка, Великий Кіт, гримнувши, потягся в чагарник. Туди за ним подалися й малята. В чагарнику вони лежали так довго, що аж набридло, і саме тоді з лісу долетів до них гучний галас.

Це йшов якийсь численний звір. Відмінно від усіх інших він мав властивість бити палицями в порожні колоди, міняти до безлічі відтінків свій голос, причому так, що лився він безнастанно. До гомону цих чудернацьких тварин приєднувався дзвквіт тварин чотириногих, але його покривав дитячий вереск.

Великий Кіт упізнав у всьому цьому похід двоногих мешканців Оленячої Долини — Рудих Вовків. Складне і невимовно тривожне почуття наповнило груди звіра. З усіх тварин землі він не знав кволіших і водночас жакливіших істот. Сам один такий звір не міг би витримати нападу навіть двох звичайних вовків. Зуби його нікчемні, пазури короткі і плескувати; удар лапи не сильніший за удар Вайла. Гола шкіра не рятує його навіть від укусу малої мошки.

Ледве що — він тікає на дерево і сидить там, тремтячи всім тілом, поки прийдуть його рятувати інші двоногі голошкірці. Але збившись у гурт, озброївши руки жакливими пазурами з дерева й каменю, — вони грізні і майже непереможні. Тоді пазури враз відділяються від передніх лап і з свистом впинаються в тіло того, хто змагається з ними.

Це Великий Кіт знає з власного досвіду. Колись він наскочив на трьох двоножців. Вони вмить злетіли на дерево, однак пазури їх були досить довгі й гострі і дуже не сподобалися матері оцих двох малят. Та все ж ці нікчемні тварини мають чудесне ніжне м'ясо. Ще будши маленьким, Великий Кіт завжди, з ласки своєї безстрашної мами, ласував цими голошкірцями. А з цього боку їх навіть і рівняти не можна з будь-якою іншою звіриною. М'ясо найменшого оленячого теляти здається надто жилавим і несмачним проти м'яса двоножця.

На двоножцеві також дуже зручно навчати малят полювати і душити живу дичину. Занесений живцем у лігво голошкірець — цілком беззахисна, немічна тварина. Зуби його не страшні. Це не зуби вовка. Ноги м'які, слабосилі,

і удар їх — це не згубний удар ноги тура, оленя або зубра. Шкура така, що навіть зуби Вайла прокусять її...

Знятий двоножцями галас стає нестерпним. Гримлять колоди, всі голоси зливаються в один, і на додаток звідти тягне їдким задушливим димом.

Великий Кіт підіймас голову і сильно б'є себе хвостом по боках. Він ладен уже розігнати своїм риком цю нікчемну наволоч, але прислухається.

— Який товстий стовп диму там на березі, чуєш, Оленячий Ріг? Ім, мабуть, сьогодні таки пощастило, і непогано.

Замість відповіді чути гучне калатання в колоду, і аж згодом двоножець, до якого звернено це запитання, відповідає:

— Оббий головешку, Печерице, поправ огонь. Малеча, не вискакуйте із середини.

Печеричка заливається сміхом.

— Ти, Оленячий Ріг, справді вже як дорослий. Тобі тільки не вистає пояса, а то б зовсім був, як Кендюх. Та куди! Хіба ж його прирівняти до такого бігуна, як Оленячий Ріг.

— Справді, хлопче, розкажи, як тобі пощастило випередити Кендюха, — ліниво тягне й собі кошава, сухоребра й висока Костяна Голка.

Оленячий Ріг мовчить.

— А чого в тебе такі червоні ноги? — не вгає Печеричка. — Ти їх спік на вогні? Чи, може, спочивав у комахниці? О, у тебе вже й обличчя червоне? Чи ти не плакав часом?

— Відчепіться від хлопця! — кричить Довготелеса. — Тримайте при огні свої головешки. А ти, хлопче, не зважай на отих дуреп!

— Ет, байдуже, — зневажливо здвигує плечима Оленячий Ріг. А насправді — ох, як допекла йому ця Печеричка. Уже й не знати що б він їй заповідяв. А втім, хай собі говорить, що знає.

Поки він це думає, дзвквіт чотириногих звірят раптом уривається, а коли вони знов обзиваються — в їх скавуліні жах і переляк.

— Великий Кіт! Тут близько десь Великий Кіт! Збивайтесь тісніше в коло, роздувайте міцніше головешки, бийте в колоди, рикайте! — Це кричить Оленячий Ріг. — Печерице, Костяна Голка, будьте уважні!

Страшний гуркіт і крик враз наповнюють ліс. Вони майже оглушують Великого Кота. Малята злякано скімлять і прожогом ховаються під сильні лапи матері. Вона пирскає,

крутить головою, відбиваючись від тих звуків, як від безлічі мошок у Великому Лузі. Малята замерли. Який нестерпний галас!

Ху! Нарешті! Вони вже пройшли. Крик і гуркіт зменшилися і потроху зовсім віддаляються; лишився тільки запах тих двоножців з таким ніжним м'ясом.

Великий Кіт втягає повітря і вишкіряє зуби. Клацає іклами. Не можна влєжати. Він підвівся. Потягся. Обернув голову до малят, облизався, випускаючи разом з тим стриманий клекіт з горлянки.

— Будьте розумні... Лежіть тут у лігві. Не вилазьте на галявину. Мати швидко вернеться, але не сама. Ви побачите, яка на вас чекає чудесна розвага!

Кошенята збиваються до купи, не перестаючи, однак, стежити, як поволі зникає в чагарнику їхня грізна й дуже мати.

Тим часом обидві групи табору вже з'єдналися. Яка це радісна була зустріч! Жінки, діти й підлітки тримали себе героями. Всі звірі, навіть Великий Кіт, настрахались такого походу. Ого! Як вони всі горлали, як гатили в барабани! Зате ж їм тепер розкіш, їжі, їжі! Їж, скільки хто зможе!

Однак жінки не так уже й поспішають. Гаразд, що Голомозий, Кендюх, Око мають міцні щелепи і роздирають зубами сире жилаве м'ясо. Але що робити з малечю? За них треба подбати, треба наготувати їм легкої страви. Та й самим жінкам, що завжди пораються біля вогню, не так уже й до смаку сире м'ясо. На березі розкладаються вогнища.

Жінки розтинають туші, загострюють спичаки, на яких мають смажити м'ясо, несуть суху траву, дрова, хмиз — усе, що може горіти.

Найбільше за всіх метушиться Костяна Голка. Вона до безтями любить багаті на їжу бенкети. Споживаючи надмірну кількість м'яса, вона має міцну надію допекти-таки колись отій дурній череватій Печеричці своїм сподіваним ще пишнішим черевом. О, як би це добре було, як би це було хороше! Костяна Голка навіть і слова не мовила б, навіть не глянула б на ту товсту жабу... Ні! Вона тільки б уперлася руками у високі боки та й тяженько зітхнула б: "Як, однак, буває парко біля вогню таким дебелим дівчатам, як я!"

І вона таки справді зітхнула: біля третього вогнища Печеричка жартувала з Вогняною Хмарою. Як вони обоє реготалися! Який красунь Вогняна Хмара! Яке у нього червоногаряче волосся, які стрункі ноги і сильний тулуб! Та

й Печеричка — яка ж вона гарна! Щоки палають, очі грають, на шії брязкотять брязкальця із кольористих черепашок, і від цього обличчя дівчини ще гарнішає, стає ще привабніше...

— Годі тобі вже мріяти, — підсівши до вогнища і не підводячи голови з грудей, сказав Кендюх. — Сідай уже ближче та берися їсти, а то й так звелася нінащо, як скіпка. Бідолашна Костяна Голка і бідолашний Кендюх! Який з нього був поганий прозорливець і як він мало тямив на таємних зітханнях і надіях дівочого серця.

— Ні, не хочу, не хочу, — ледве тамуючи лють, однак зовсім приязно відповіла Костяна Голка. — Жінки не те що ви, бовдури: спати та їсти, їсти та спати. Адже скільки роботи!

Костяна Голка справді не помилилась, згадавши за сон. Схиливши голову на груди і обхопивши руками своє велике черево, Кендюх уже куняв, погойдуючись вперед і назад. Перед прибуттям жінок і дітей він встиг з'їсти стегно і ще півстегна сирої оленини. То що ж він мав робити по цьому?

Зауваживши це, Костяна Голка підсунулася до печеної туші олениці і, скромно опустивши вниз очі, почала їсти і їла доти, доки їй здалося, що вона стала вже далеко огряднішою за всіх жінок у таборі. Це помітили й сторонні. Принаймні той самий Кендюх, розплющивши на хвилину свої посоловілі очі, голосом, повним замилювання, мовив:

— Костяна Голко, ти так їси, наче думаш про перемогти в танцях усіх молодичь і дівчат?

— О, звісно, це не так, — знову лагідно відповіла Костяна Голка. Яка там танцюристка з неї! Однак коли колоди почнуть гомоніти, то й вона не одстане від гурту.

Незабаром колоди справді в лад забутіли, і гурт молодих дівчат на чолі з Печеричкою вже затупцявся по плацу. Тоді Костяна Голка, неохоче зітхнувши, уперлась руками в землю і взялась уставати. Проте з місця не могла зрушити. Не так це легко зробити такій огрядній дівці, якою стала Костяна Голка.

Кендюх хоч і заплющив очі, а все ж встиг помітити, що од туші оленятка, після того як біля неї попрацювала Костяна Голка, тільки й лишилися що ратиці, голова та купа кісток. Решта зникла без сліду.

Костяна Голка дуже вдоволена з себе. Вона солодко приплющує очі і тоненько пищить:

— Ой, Вогняна Хмаро, ой, Оленячий Ріг, підведіть! Вогняна Хмара, заклопотаний з Печеричкою, нічого не чує. Зате Оленячий Ріг уже біля дівки.

Він робить вигляд, що здивований, як потовщала Костяна Голка, і немовби намагається оббігти навколо неї. Та де там! Тоді розплющує очі Кендюх і, не підводячи з грудей своєї важкої голови, кидає:

— Треба тобі позичити ніг у того, що стрибає далі за всіх.

Ясно, що мова тут іде про Великого Кота, але розсудливий Кендюх не називає його вголос: він, Великий Кіт, міг би ходити тут десь поблизу і з'явитись власною персоною до тих, хто так необачно назвав його ім'я.

Але Оленячий Ріг надто ще молодий і недосвідчений. Присутність усіх мисливців, усіх чотириногих і двоногих вовків, це щасливе полювання, почуття ситості, отож і незалежності, роблять його необережним і одчайдушно неуважним до своїх слів.

Він, як і всі, розуміє натяк Кендюха на страшного хижака та, замість того, щоб обережно обминути його ім'я, на весь голос гукає, наживуючи на Костяну Голку:

— Та хто його знає, може, й Великий Кіт не здолав би її обскочити тепер за три скоки!

Як тільки він це сказав, Кендюх, враз підвівши голову, нюхнув повітря, і водночас із цим жалібно й перелякано заскавуліли чотириногі вовки.

— Великий Кіт, — зібрався вже був гукнути до нестями переляканий Кендюх, але його випередив Око. Та й цей спізнився.

Серед таборища вже стоїть Голомозий. Він у великому замішанні, гніві й розпачі. Він кричить:

— Гей, Великий Коте, чуєш, могутній звірю?! Іди собі, йди, забирайся геть. Зваж, грізний мисливче, на наше прохання, на прохання Рудих Вовків!

Та замість відповіді повітря прорізала руда маса. Це метнувся хижак. Тіло його, більше за тіло найбільшого оленя-самця, майже таке, як тіло тура, порснуло в повітрі. Чути потужне сопіння, вихориться пісок, клацають зуби, і водночас чути жажливі крики людини. Це кричить у пащі звіра Костяна Голка. Вона побивається, дригає щосили ногами. Довге волосся її звивається в одному вихрянному колі разом з хмарою сухого порошу і зникає з хижакком, раніше ніж мисливці отямилась від жаху.

Мертва пауза. Та ось раптом ворухиться Кендюх. Блідість покриває його широкий твердий лоб. Губи тремтять. З них зривається стогін.

— Велике, непоправне лихо. Цей Оленячий Ріг накликав на табір гнів страшного звіра. Він увійшов у спілку з Великим Котом.

Оленячий Ріг стоїть ні живий, ні мертвий, і поки він намагається розібрати, що саме трапилось, Кендюх береться розповідати все, що знає про цей жажливий випадок. Скам'яніло слухають Руді Вовки оповідача, і їм усе ясніше і ясніше стає, хто справді винен у трагічній пригоді. Сумніву немає і не може бути. Гнів звіра накликав Оленячий Ріг, назвавши вголос його ім'я, і як спільник убивці, як його натхненник, він мусить стати до суду.

І як тільки це ухвалили, всі враз відступились від хлопця, всі, крім Ока й Кендюха. Ухопивши оленячі жили, вони накиннулись на нього, вмить скрутили руки й ноги.

Оленячий Ріг лежить на піску. Він уже заспокоївся. Смерть свою він сприймає як неминучість. Він не чинить опору і навіть не пробує довести своєї непричетності до смерті Костяної Голки. Досить того, що це визнали Голомозий і Око, це ствердив Кендюх, це ясно для всієї громади, це ясно навіть для самого Оленячого Рога. Ні, він спокійний, він зовсім спокійний і дає Окові розмалювати себе білою глиною — кольором смерті.

Закінчивши з цим, Око підводить хлопця і садить на пісок. Далі буде допит. Попередні свідчення ще нічого не значать. Справа може обернутися й інакше.

Руді Вовки ніколи не поспішають. Всяка подія завжди містить у собі більше, ніж здається спочатку. У обвинуваченого є ще інші обставини, які глибоко й присутньо можуть змінити становище. Він ще не посвячений, отож дитина, яка через це не може щось вдіяти самостійно, а лише посередньо. Це доконечно відомо Рудим Вовкам, за винятком жінок і дітей.

До Оленячого Рога підсідає Голомозий. Приховуючи за лагідними рухами й словами хитрість і настирливу допитливість, він звертається до нього:

— Слухай, дитино, кажи тільки правду... Як стався злочин? Чи ти умисне накликав лихо на Костяну Голку, чи тебе підбив на це хтось із Рудих Вовків?

Та Оленячий Ріг не може дати відповіді на запитання. Він почуває себе винним, проте ніхто й ніколи його не підбивав на цей злочин, і сам він ніколи не думав про Костяну Голку, а підійшов до дівчини лише тоді, коли вона гукнула його.

— Але згадай гарненько, — наполягає Голомозий, — може, не сьогодні, може, раніше коли? Може, казав хто тобі простромити слід, непомітно пробити списом тіль Костяної Голки або відрізати і спалити на вогні пасмо її волосся?

Може, це й так, і напевне так було, але Оленячий Ріг нічого такого не згадає. Він не простромляв колючками слідів, не чіпав тині і не палив на вогні нічийого волосся.

Голомозий, однак, не заспокоюється. Він стає ще лагідніший, ще тепліший.

— Але згадай іще краще. Може, не Руді Вовки, може, хто з іншої громади Оленячої Долини: Жовтий Дятел, Червоноголовий Вужак, Біла Береза, Крук або Червона Квітка щось недобре тобі нашептали?

Може, це й так, і напевне так було, проте Оленячий Ріг нічого такого не згадає. Він не вів розмов з Жовтим Дятлом, так само, як і з Червоноголовим Вужаком, Білою Березою, Круком та Червоною Квіткою. І так само вони ніколи його не спинали.

Голомозий відсувається від хлопця. Воно дурне і нічого не тямить. Його просто хтось спритно обплутав. Дитина цього навіть не помітила. Однак злочин учинено, і треба щось вирішувати.

— Це все байдуже, — не підводячи голови від грудей, говорить Кендюх, — хлопця треба вбити, інакше слідом за Костяною Голкою може піти Голомозий, Вогняна Хмара, Печеричка чи Довготелеса. Коли наконечник тріснув — пуття з нього не буде.

Оленячий Ріг говорить, що це напевне так. Він чує в собі чужу силу. Вона обтяжує його руки і ноги, вона захопила серце. Як йому важко! Ох, який сум проймає його!

Руки й ноги Оленячого Рога були міцно скручені. Тугий ремінь повпинався в молоде тіло, аж воно посиніло — причина цілком достатня, щоб вдатися і не в таку журбу.

Око уважно подивився на хлопця, і враз обличчя його спалахнуло надією. Він швидко простяг руку і наклав пальці на вії Оленячого рога.

— Що ти бачиш тепер? — запитав він, нетерпляче вдивляючись в обличчя хлопця.

— О, це червоні комашки, — вигукнув Оленячий Ріг. — Вони швидко літають, повзуть. Як їх багато — скрізь тільки вони!

Око прийняв руку і багатозначно глянув на Голомозого. Так от воно що. Оленячим Рогом підступно заволоділи Червоні Мураші. Це вони зажадали смерті Костяної Голки.

— Червоні Мураші! — вигукує і собі Оленячий Ріг. — О, це вони, тільки вони! — Тепер він уже згадав. Це було тоді, як Оленячий Ріг, поспішаючи із звісткою до табору, рятувався від Великого Кота на червоній сосні. Хапаючись, він сів на їхнє гніздо. Як вони його тоді покусали!

— І не тільки покусали, — сказав Голомозий. — Але тепер годі. Руді Вовки знають, де шукати справжніх злочинців. О, нехай вони тепер начуваються. Костяної Голки Руді Вовки їм не подарують повік.

Таким чином безвинність Оленячого Рога була доведена. Проте його не звільнили. Він був повен доверху злої небезпечної сили, і поки що, до розправи з Червоними Мурашами, його, обережно загорнувши в оленячі шкури, щоб не дотикатись голими руками до тіла, винесли за таборище.

П'ять дужих мисливців, у тому числі й Кендюх, вирушили на чолі з Голомозим у ліс на розправу з Червоними Мурашами. Ще ніколи не траплялося так, щоб мисливці безкарно комусь дозволяли робити замах на цілість великого і могутнього роду Рудих Вовків.

Вайло як ліг, так і лежить на тому самому місці, де його покинула мама. Він пролежав уже довгий час і ще стільки нерухомо пролежав би, коли б не Непосидько. Як йому, спритному й гарячому бігунцеві, нудно лежати в оцьому темному чагарнику! Тісно, ніде розбігтися, ніде плигнути, перекинутись через голову. Охо-хо! А ноги аж танцюють, а очі блищать, хвіст сам смикається. Непосидько всією вагою падає на Вайла.

— Ходімо на галявинку. Га? Ну ж бо, хоч поворухнися, перекинься на другий бік. Ну ж, ну-бо!

Вайло, хоч він і боїться грізної матері, дуже уважно прислухається до Непосидька. Справді, яка спокуслива річ — галявинка. Як там вільно, просторо, тепло. Лягти на траву, витягти лапи й морду. Зажмурити очі і...

Вайло, немов знехотя, а справді задоволено, підводить голову і цупить Непосидька за вухо. Непосидько виривається, і Вайло, хоч-не-хоч, тягнеться за ним. Та ось він уже й на ногах. Непосидько тікає. Ніби не бажаючи того, вони все ж таки на краю чагарника.

Ось із кущів визирнула одна кудлата голова, за нею друга. Обережно обдивляються галявинку, нюхають повітря. Ось летять два жуки-рогачі, зчепились і — бовк у траву. Непосидько вже біля них. Простяг обережно лапку, торкнув кігтками — ворущаться. Страшно. Але ж і як спокусливо!

— Що ж це воно? — цікавиться Вайло і, не помічаючи того сам, підходить до Непосидька.

— Хе. Які чудернацькі тварини, яка дрібнота, а теж собі ворущиться, повзас.

— А ти сміливіше, — підштовхує головою у бік брата, під'юджує Непосидько. — Ось, ось, хапни його!

— І хапну,— простосердно бурчить Вайло і розкриває пащу. Обидва жуки зникають у роті.

Вайло переможно дивиться на Непосидька, але враз підскакує і, здіймаючи рев, б'є себе лапою по роззявленій пащі.

Непосидько аж не тямиться з радощів. Ну, ясно, вони його таки вщипнули за язика. Ой, сміх!

Вайло перелякано крутиться на одному місці і плаче, плаче, аж заливається.

Тоді з хачів обережно визирає морда Чорного Вовка. Це колишній ватажок з Великого Лугу. Він уважно дивиться на кошенят. Пхе! Нічого цікавого, навіть кістки, навіть півкістки, самі жуки. Ні, цього ще не траплялося, щоб Чорний Вовк доходив до такої нужденності. До кошенят він відчуває щонайглибшу пошану, звісно, не через своє ніжне чуле серце. Ого! Як би їхні ніжні кісточки захрускали у нього на зубах! Причина зовсім інша: крім кошенят, є ще їхня грізна мама, з якою він вважає за краще не поривати мирних взаємин: все ж вряди-годи і йому перепадає щось із її пишного столу, а це краще, ніж самому потрапити в її пащу.

Зваживши, що гармидер знявся, власне, знічев'я, Чорний Вовк уже зібрався був повернутись у своє лігво, як його увагу раптом притягла чорна крапка в небі. Вона росте і разом з тим описує коло; Вовк бачить вже зігнутий гаком дзьоб і широкий розмах крил. Це не кібець, не шуліка і не звичайний орел-степовик.

Між кінцями крил три рази вздовж уляжуться найдебільший вовк, пазури птаха можуть поступитись хіба пазурам лева або Великого Кота. Ну от, знову пішов угору. Цікаво, на кого він націляється? Вовк робить півкроку і зручніше підводить голову. І в цей саме час щось потужне й чорне блискавично прорізує повітря. Це упав птах і накинувся на жертву. Чути невимовно злякане, жалібне скавуління.

Вайло, зважаючись, відділяється від землі; над його головою вже занесено дзьоб. Але птах не подумав усього. Він не зважив на Непосидька. Тож замість однієї, він відчув раптом подвійну вагу. Молоді гострі зуби впираються йому в крило. Птах — гігантський гриф — на момент торопіє. З горлянки його виривається гнівний клекіт, він махає і б'є крилом, але замість того, щоб зноситись угору, опускається вниз. З цього користується Вайло. Дарма, що хребет його тріщить, він звивається, силкується боронитися.

І ось зуби його натрапляють на щось закростеніло тверде. Це нога грифа. Дарма. Він впирається в неї. Він напружує

всю силу щелепів, і нога, покрита роговою лускою, піддається. Під лускою живе тіло, це Вайло чує по тому, як легко стало його зубам.

Гриф відчув небезпеку; тим могутніший його опір, тим страшніша сила удару. Летять шматки шерсті вкупі зі шку-рою. Вайло захлинається від крику, але ні на момент не звільняє ноги хижака. Його щелепи працюють, під зубами тріщать кістки й жили.

Не зупиняється ні на хвилину і Непосидько. Він уп'явся зубами в крило птаха. Ого! Він так наполіг, що гриф навіть утратив рівновагу і покотився на траву. Ще раз, ще міцніше натиснути.

Гриф збирає сили і круто рветься убік. Струснути супротивника, звільнити крила, вирватись у недсяжні простори.

Непосидько відривається силою поштовху і держиться лише на самих зубах, приглушений новим ударом дзьоба.

Вайло майже втрачає притомність, але не розводить щелепів. Хіба можна зробити це саме тепер, коли нога птаха тріщить і розламується надвос, коли його пазури слабнуть, коли...

О, що за клекіт наповнює повітря? Десь гримить грім? Падають потрощені в щепи столітні дуби? Ні! Це поспішає на допомогу мама — Великий Кіт. Ого! Он між деревами вже майнув її могутній тулуб.

Це справді був Великий Кіт з Костяною Голкою в зубах. Він поспішав із живою здобиччю, щоб дати своїм дітям всмак натішитися полюванням на цю чудну двоногу тварину, та замість цього потрапив на таке жакливе видовище! І ось Костяна Голка з усього розгону летить сторч головою в куші, в лице їй б'є галуззя і листя.

Зробивши стрибок, Великий Кіт кинувся на бойовище. Годі! Тепер буде кінець усьому. Забачивши свого смертельного ворога, гриф робить одчайдушне зусилля. Свистить повітря, вихором кружиться пошматоване пір'я і шерсть, тріщать кістки і зв'язки.

О, як легко зробилось. Невже пощастило і птах вирвався з обіймів ворогів? Ні. Ліве крило його, як і раніше, важко розтинає повітря. Проте зник тягар із ноги. Вайло зірвався, Вайло упав, але упав він разом з лапою грифа. І ось саме в цей час над Вайлом мигтить бликавично швидка руда тінь. З оглушливим звуком клацають зуби, та шестиметровий скок тільки збурує повітря: гриф устиг піднятися вище. Він поспішав рятуватися; ще кілька зусиль, кілька вдалих помахів крил! Хоч би добратись до того дерева, до тієї вершини. Але ліве крило! Ліве крило! Як його важко

здіймати! А тут раз по раз долітає знизу оте жакливе клацання.

Тридцять разів плигнув Великий Кіт у повітря і тридцять разів зривався на землю ні з чим. А тим часом він до нестями яскраво бачив маленьке тіло Непосидька, що злилося з грифом, підіймалося і опускалося разом з ним, метлялося з сторони в сторону. Птах б'ється майже на одній висоті. Та це на момент. Далі він знову підлітає вище. Що буде, коли він переможе і міцними ривками вгвинтиться в повітря до хмар? Страшний звір підкидає ще раз і ще раз своє тіло вгору. Ось він майже діткнувся зубами птаха, навіть посипалось пір'я. Кілька пушинок прилипло до вогкого писку. Лоскочуть. Звір пирскає і присідає для нового скоку. Ні, вже не треба. Гриф хитнувся, падає на ліве крило, йде перекидом униз...

Востаннє клацає пашека і змикається на голові птаха. Ще через секунду від грифа лишається саме тільки пір'я. Великий Кіт ніжно й тривожно мурчить, залишуючи рани кошенят.

Непосидько щільно притуляється до маминих грудей. Як він налякався! І до цього часу калатається серце.

Вайлові все байдуже. Бій як бій. От тільки прикра незручність: він не може дивитися правим оком. Зовсім нічого не видно.

Звір підводить голову, і руда чула мама тривожно зализує його порожньо-криваву орбіту.

— Так, бій був як бій, — стверджує і вовк, обережно поглядаючи на чагарник, виходить на галявинку позбирати, що лишилось від птаха.

Він не програв нічого, коли не вважати на час. Але ж навіть його він використав з насолодою. Не завжди ж щастить побачити бій птаха із звіром у повітрі.

ВЕЛИКИЙ КІТ ЛЕТИТЬ НА ВОГНЯНИХ РАТИЩАХ

Костяна Голка лежала й лежала. Їй ввижалося, що трапилося щось страшне. Можливо, вона вже не живе в своєму двоногому тілі, можливо, вона вже блукає, шукаючи шляхів до великого предка, до прабатька роду — могутнього Вовка. Адже ж з первіку в Оленячій Долині жив лише чотириногий Рудий Вовк. Він сам полював і користувався всіма добрими лісу й луку.

Але згодом, з того краю, де щодня встає сонце, прийшов Великий Мисливець. Він мав списа і вогонь. Рятуючись від

нього, прабатько-вовк обернувся в людину. Діти первововка довго змагалися з Великим Мисливцем, та перемогли лише тоді, коли хитрощами викрали в нього вогонь.

Вони вкинули його в суху траву, і з того знялась усесвітня пожежа. Обеззбронний ворог намагався був утекти, але не зміг перебігти через вогонь. Його вбили Руді Вовки, прилучивши до своєї зброї ще і його спис.

Відтоді вони знову стали володарями Оленячої Долини. Костяна Голка насилу розплющує очі. Над нею висока сосна; гострі глици сяють, освітлені збоку сонцем. На гілці сидять в ряд дві білки і пильно стежать за Костяною Голкою.

Але де вона? Костяна Голка підводить голову, підіймає руку, пробує ворухнути ногою. Як, вона ще вкупі з ним? Тіло підводиться разом з нею? Це таки правда! Костяна Голка вже сидить, навіть намагається встати. І разом з нею підводиться все її тіло.

Наступила на спичку, вкололась між пальцями, — болить.

Ну то що ж воно виходить? Значить, Костяна Голка не

вмерла? Вона жива, така, як була, у своєму звичному тілі?

Костяна Голка навіть зраділа, але відразу нашорошилась.

Десь спереду чути потужний рев Великого Кота. А це що?

Що це нявчить? Кошенята? Костяна Голка розводить гілки.

Там он галявинка. Чорний гриф б'є крилами у повітрі; він хоче летіти й не може, бо в одно крило йому уп'ялось

кошеня, а друге висить на нозі...

Великий Кіт люто підстрибус в повітря. Костяна Голка

стоїть деякий час нерухомо, а далі одривається од гілок

і кидається тікати; вона біжить скільки сили, не дивлячись

під ноги, не розбираючи шляху, — тільки б далі від цього

страшного місця.

Їй уже все ясно: вона справді жива, але тільки завдяки

чорному грифові. Великий Кіт доніс її майже до свого лігва,

та гриф напав на отих кошенят і, рятуючи їх, звір забув

про неї. Тепер треба використати час і втекти, схватись

раніше, ніж хижак опам'ятається. На шляху трапився тер-

ник — Костяна Голка його не помітила; глибокий рівчак,

де весною збігала вода, вона перелетіла так швидко, що

придавлена її п'ятою чорна гадюка не встигла навіть тиць-

нути її в литку і лише тричі скрутилась та люто зашипіла,

випускаючи свій роздвоєний довгий язик.

На березі сиділа сорока. Вона весело щебетала з борсу-

ком, розповідаючи йому безліч лісових новин. Мова йшла

про Червоних Мурашів. Сорока на свої власні очі бачила,

як двоножці оточили селище тих мізерних комах. Вони прийшли із вогняними головешками. Ну ж і гримали, кричали! Голомозий тупав ногами, погрожував списом, а далі ухопив оберемок трави, листя й сухої глици і кинув усе те на комашнище. Це чистісінька правда! Сорока сама бачила, як товстий двоножець далі жбурнув у ту купу свою головешку, і вона спалахнула. Ось тут піднявся гвалт! Мураші біжать хто куди, тягнуть свої подушки, хапають своїх дрібненьких зелененьких корівок. Та куди!

— Ох, як би ти, голубе, зиркнув був хоч одним оком! І сміх і біда. Ті тікають, а ці давлять їх ногами, штурхають у них головешками... Чи й врятувався хоч один?..

Сорока на момент спиняє свій стрекіт. Користуючись з цього, борсук, якому найменш було діла до Червоних Мурашів, поцікавився, визирнувши чорненьким носом з-під пенька:

— Але скажи, вони, оті двоножці, звісно, були із своїми гострими довгими палицями?

— О, а то ж як, — підсочила білобока, — там у кожного такий костур, просто жаж!

Борсук пирснув і сховався під пеньок. Вона розкажує! Попросила б у борсука — він, чого доброго, знає дещо більше. Костури! Добре про них згадувати, перелітаючи з вершечка на вершечок, а от коли б такий костур та потрапив їй у крижі, як це весною було з борсуком. Ледве зостався живий.

І борсук ще дбайливіше сховався в нору. Але сороці до цього було байдужісінько.

— Га, — клопоталась вона, — костури такі зграбні, але ти подивився б, що вони стали робити далі. Неймовірно!

Сорока спурхнула нижче і сіла на ту гілку, що якраз була проти нори. В голосі її чулася таємничість.

— Ти чуєш?

Борсук чув: йому самому страшенно кортіло довідатись, що стали робити далі двоножці. І він визирнув знову з нори.

— О, це щось неймовірне! — заскрекотіла сорока. — Покінчивши з мурашами, вони найперше оточили праматірню сосну, — ти знаєш, вона росте за ярком проти сухого бука... Тоді голомоза людина здобула з торбини ножа і на глибину двох воронячих дзьобів устромила його в сосну. І це саме почали робити й інші двоножці. Як дерево з усіх боків відкрилося ранами, вони перейшли до тигрячої сосни. Знаєш, об неї тигр завжди чистить свої пазури?

Вони страшенно зраділи такій нагоді, бо кора на деревині і без них була пошматована, і на ній позастигали великі

бурульки живиці. Я це все помітила, бо дуже й дуже уважно стежила з сухого бука. Обдивившись дерево, вони швидко стали віддирати ті бурульки і наліпляти на кінці своїх костурів...

— Ти хочеш сказати, на ті кам'яні наконечники? Вони гостріші за пазури...

— Ова, — нетерпляче заскрекотіла сорока, — дозволь уже мені не розбиратись у таких тонкощах, — але вони їх геть чисто пообліпляли живицею, щоразу вкачуючи в мох і суху траву.

Як це зробили, а бурульок лишилося ще багато, вони почали віддирати їх, качати у кульки, і так довго це робили, що коли б не нестерпне бажання довідатись, чим це все закінчиться, можна було б навіть заснути.

Вони обібрали всю живицю з обох дерев і, йдучи до табору, не облишали цієї роботи й далі. Отже ж дурні! Вони обдивлялися кожну соснину, поки не понабивали живицею своїх торб так, що кожна з них стала товща, мій любий друже, від твого кряжа.

Всім відомо: товщого кряжа, ніж у борсука, немає ні в кого, і він аж пирснув від задоволення. В цей момент щось шелеснуло в кущах. Борсук відразу злякано увібрав мордочку в плечі і зник у норі. Сорока і собі злякано пурхнула вгору. Хтось лісом біг так швидко, що аж пір'я з голови одлітало, довге, мов конячий хвіст. Це ж видовище! Це ж картина! О матінко, зачепилось за пеньок. Та куди, — не зважає — біжить далі. Ціле пасмо облишило на тернині. Треба затямити місце, дуже делікатна річ: можна вистелити зсередини гніздо отим чудернацьким пір'ям!

Перед втікачем — стовбур старого дуба. Дуб цей повалився в останню грозу, а як падав — сплутався з трухлим явором; хлячесь вдвох, вони зачепили осокора. Той осокір давно вже підгнив і держався лише за грушу й кленок; і от вони всі п'ятеро гримнули на землю, сховавши під собою цілий підлісок з терну, ожини, глоду й хмелю.

Ох, як вони шелеснули, як пручався підлісок! Та куди там йому — увесь захряс під листом звалених велетнів. Проте не минуло й десяти днів, як дрібнота таки перемогла. Перший показався тисячами своїх пагінків хміль. Він біг по гілках, звивавсь у кільця, крутився вусиками і таки домігся свого — оповив мертвого дуба знизу до найвищої гілочки, заслав листом, — як самому хотілось.

Ну, то от — той утікач добігає сюди, пнеться на дуба, на покрівлю, нап'яту хмелем, провалився та й шелеснув униз. Але яке ж цупке та живуче! Он показала лапа,

іще одна, наверх визирає голова. Втікач чарапкається, сопе, прискає...

Сорока не може усидіти, перелітає з гілки на гілку то вище, то вниз. Ох, як цікаво! Вона аж захлинається. От, якби хоч одним оком міг поглянути на це диво борсук.

Руді Вовки прислухались. Скрекіт сороки в однаковій мірі може вщувати й добре, і зле. Вона може летіти слідом за левом, що цупить убитого оленя, і може любісінько стежити за мисливцем, коли він підкрадається до дичини. Але тепер у лісі має бути щось виняткове, і до того ж події відбуваються швидко. Напевне, лісом мчить якась звірюка, і сорока не відстає від неї ні на крок. От вона на хвилину вщухла; тепер вона знову стрекоче, але на тому ж самому місці. Вона пурхає з гілки на гілку. Можливо, зав'язалась боротьба.

Але дивно — не чути звірячого рикання. Не чути ніякого запаху, а тим часом вітер віє саме з того боку. Кендюх роздуває ніздрі. Голомозий — також. Вогняна Хмара тимчасом зліз на самий вершечок величезного бука. Він добре вмостився. Очі його вже намацали білобоку. Це там, де впав сухий дуб. Там, напевне, ведмеже лігво — стільки стовбурів навалило.

— Ні, там немає ведмеда, — говорить Голомозий. Він там полював оце недавно і нічого не бачив. Але що гаяти час?! Руді Вовки закінчили свої справи в лісі; вже вечоріє; сонце хилиться нижче й нижче. Треба поспішати до табору.

Вогняна Хмара нехотя злізає на землю. В одній руці у нього голівешка, у другій — спис. Спис помітно важчий з того кінця, де наконечник. Хлопець милується: як він вдало обкрутив його сухим мохом з живицею. Це небезпечна зброя. Вона така ж грізна, як і небесний вогонь.

Голомозий і Кендюх радяться. Мандруючи в лісі, вони дізналися, що Великий Кіт, який сьогодні напав на таборище, — забродько з Великого Лугу. Це самиця. Вона не має одного пазура на лівій передній лапі, — це ясно видно із сліду. В чагарях у неї сховані кошенята. Кошенята ці ще малі, щоб полювати самим. Великий Кіт носить у лігво їм слабосилу живу здобич. Коли б це було не так, Руді Вовки помітили б кров Костяної Голки. Цього ж не було, хоч Голомозий сам якнайуважніше розглядав сліди, які залишив після себе Великий Кіт.

— Але що, зрештою, втішного, — після довгої паузи сказав Кендюх, — це те, що наші Коти, з Оленячої Долини, після позаторішнього миру тримають себе, як годиться...

— Вони не дурні, щоб встрявати у якусь спілку супроти Рудих Вовків, — відповів Голомозий. — Коли в часи глибокого снігу Безвухий Кіт увійшов у спілку з Щербатим Ножем і разом накинулись на Кривоzubу, то Руді Вовки їм цього не подарували. Де тепер той негідник, Щербатий Ніж, і що сталося з Безвухим Котом? Чи не знайшли його в чагарнику задубілого? Рудий задавака почорнів, немов соснова голівешка.

— А так, — відповів Кендюх і опустив на груди свою важку голову. Ще б він не пам'ятав тієї люті зими! Всі двоногі вовки зголодніли і ледве трималися на ногах. Тоді Щербатий Ніж убив лиса і сам його з'їв. Навіть не сказав нікому, а як ділили шкури на пасма і жували, щоб сьак-так вгамувати голод, він усе бідкався і прохав собі більше, а вночі накинувся на чотириноного вовка, душив і кричав: "Я Кіт, Великий Кіт, тікайте мершій!" Чотириногий вирвався. Тоді Щербатий Ніж плигнув на Голомозого, і Щербатого мусили скрутити. Він все ж випорснув і лежав за табором зовсім тихо, тільки харчав, ніби справді помирав з голоду. Однак це була омана, він хитрував, і поки Руді Вовки журилися його бідую, зумів домовитися з Великим Котом, і той, незважаючи на вогонь, перекинувся у табір, скопив живцем Кривоzubу і відразу ж розчавив йому голову. А Щербатий Ніж лежав і все реготався, запевняючи, що кращої страви, як мозок Рудого Вовка, йому не доводилось їсти.

Щербатого Ножа на місці убили мисливці, а другого дня убили й Кота — бо що інакше вони могли вчинити? Цього було досить, щоб Великі Коти втімили небезпеку спілкування супроти людини. Ні один з них більш не з'являвся. Це було взято за добру ознаку, і Руді Вовки за допомогою смоли і міцних ременів з'єднали до купи дві кістки — кістку Великого Кота і кістку Рудого Вовка, що було рівнозначно укладанню довгого й тривалого миру. Отож, зрештою, треба було б провчити і цього хижака-забродька.

Не міг знайти кого ліпшого нікчемний звір для спілки, як тих легкодухів — Червоних Мурашів! Кендюх зовсім поринув у ці думки, та незабаром увагу його раптом привернуло гупання босих ніг і важке сопіння, що могло належати лише двоногому Вовкові. Але хто він? Де він міг би взятись, коли всі сидять у таборі, а вони п'ятеро ось ідуть по цій стежці. Він озирнувся. Разом з ним зробила це й решта мисливців. Яке ж було їх здивування, коли розгорнулись куці і з-за них показала Костяна Голка. Вигляд її годі описувати: він був страшний.

Кендюх остовпів, а далі, не кажучи й слова, кинувся тікати. Він поспішав, бо спина Голомозого вже ховалась у кущах. Дівка, яка вже вмерла, знову убралась у людське тіло. Це була нечувана річ, жакливіша за зустріч з левом, з тигром, з Великим Котом. Це втілене лихо, сама біда. І всі відважні мисливці, всі п'ятеро, тікали, як тільки могли.

Але вони викинули з уваги Кендюха. Велика голова його і могутній тулуб були надто важкі для його ніг, і він швидко відставав. Як він сопів, як він одчайдушно поривався вперед! А тим часом відстань поміж ним і Костяною Голкою дедалі меншала, і, зрештою, настав той момент, коли, зробивши останнє зусилля, вона вп'ялася йому в плече. Тоді Кендюх несамовито скрикнув і майже непритомний звалився на землю.

— Але годі, що з вами?— не випускаючи з рук Кендюхових плечей, кричала Костяна Голка. Вона сміялась і плакала, тремтіла і захлиналась від щастя.— Це я, це ж я, Костяна Голка. Я зовсім жива, я не вмирала, я навіть не ушкоджена. Розплющіть очі, гляньте на мене, спробуйте рукою. Я зовсім тепла. Серце моє б'ється. Великий Кіт б'ється із грифом, що похапав малих кошенят, я втекла і тепер тут. Ну-бо, погляньте, оце мій ніс, оце мої очі, це руки, це ноги...

Кендюх, все ще не розплющуючи очей, доторкнувся рукою до привида. Справді, дівка тепла, справді, це її ніс, і він також теплий. Тоді Кендюх обережно розплющив очі і не міг сховати виразу щирого задоволення: перед ним таки справді ця дівка, а не казна-що.

Але як же ж вона їх налякала! Фу! Парко, ледве не розструсив черево.

Кендюх сів, опустил на хвилину голову на груди і несподівано роздвів ніздрі. А тоді враз скопився і, шарпнувши за руку дівку, кинувся в напрямку до табору. Він вчув небезпеку. Великий Кіт уже кинувся навздогін, але, напевне, був іще далеко, і Кендюх мав надію добігти до табору раніше, ніж той встигне зробити свій останній стрибок. Тепер уже не Костяна Голка, а він кричав і волав почекати, застерігав про небезпеку, водночас героїчно намагаючись не відставати від Костяної Голки. Та де йому було угнатись за нею! Почувши про Великого Кота, вона так метнулася, що їй міг би позаздрити найпрудкіший олень.

Вона давно вже зникла у вечірньому присмерку лісу. І Кендюх лишився один. Відчай надав йому сили, і він мчав так, як ще не бігав ніколи. Нарешті ліс перейшов у кущі, а з-за них показалися вогні становища. Кендюх ще

завзятіше наліг на ноги, водночас прислухаючись, чи не чути звіра за спиною. О, він ніби відстав, напевне, затримався там, де Костяна Голка вловила Кендюха.

Коли Кендюх добіг до табору, він застав там величезне зворушення. Всі були вже на ногах і, потрясаючи списами, заклинали Костяну Голку вернутись туди, звідки прийшла. Костяна Голка метушилась навколо таборища і запевняла Рудих Вовків, що вона не що інше, як тільки Костяна Голка,— що вона жива і втекла із лігва лютого хижака.

Поява Кендюха заспокоїла Рудих Вовків. До його слів прислухались у таборищі і зважали на них. Крім того, він таки вернувся, хоч і з запізненням! Словом, він перескочив через вогні, якими оточене було таборище, і протяг за собою Костяну Голку.

До них наблизились двоногі Вовки; спочатку боязко, а далі сміливіше вони почали обмацувати Кендюха й Костяну Голку і робили б це не знати скільки часу, коли б далеке приглушене рикання не сповістило їх про наближення Великого Кота.

Кендюх кинувся підкладати дрова у вогнище. А втім, це давно вже робили Голомозий, Око, Довготелеса, Вогняна Хмара та інші сторожкіші мисливці. Табір містився на точку, що мав сорок кроків завдовжки і стільки ж завширшки. Ще перед заходом сонця його навкруги обіклали купою гілля, хмизу, повалених дерев так, що, запалені, вони вогняним кільцем відділяли таборище від решти світу. Накидані нові оберемки палива ще збільшили вогнище, і вогняні язички високо підіймалися в темряву неба. Мисливці розташувались купками по лінії вогнища, тримаючи в руках зброю. Вони приготувались до зустрічі. Звір їх не застане тепер, як тоді, коли вихопив Костяну Голку,— зненацька. Але зовні вони поводяться так, ніби нічого не сталося.

Ось, коли хоче, хай той поганий Кіт погляне на Голомозого — хіба він не такий, як завжди? Як недбало сперся він на свій спис і дивиться через вогнище в нічну пітьму лісу. Ватажок роду робить це так, як завжди, щоночі. Он стоїть Кендюх. Спис аби-аби тримається в руках; очі заплющені, голова важко спадає на груди. Він куняє.

Ніч? Близькість Великого Кота? Яке діло Кендюхові до того, коли очі так солодко злипаються! Правда, вії у нього ніби тремтять, але це може і здатися. Це, мабуть, просто танцюють тіні на обличчі у нього.

Он Око сперся на ратище. Поруч нього Шуліка, Тремтяча Осика, Безпалько, Кривоніс... Усі стоять, де кожному треба, вдивляються в пітьму. І раптом хтось запитав:

— А де ж Оленячий Ріг?

Стало тихо, і в цій тиші прокотився зойк Довготелесої:

— Ми ж забули його за вогнями!

Кендюх підвів голову і, ні слова не кажучи, кинувся, щоб плигнути через вогнище, але саме в цей час за лінією вогню зловісно зашелестіли кущі і з жалібним виттям заметушилися по табору чотириногі вовки. По цьому зовсім недалеко пролунав хрипкий клекіт. Кендюх застиг. Поза шкірою в нього пробігли колючі морозяні голки. Великий Кіт сповіщає про своє прибуття.

— Але що ж робити?— вирвалось у Вогняної Хмари.— Невже ми Оленячого Рога так і залишимо?

Голомозий навіть не глянув на нього. Він уже встиг подати знак пальцями Окові, і той, ухопивши ломаку, кинувся розсувати вогонь з протилежного боку від того місця, де обзивався Великий Кіт. І як тільки применшилось вогнище і показала чорна, не залита полум'ям смужка землі, туди відразу ж кинулись чотириногі Руді Вовки, які до того блукали досі в лісі, мало не збивши з ніг Ока.

Вскочивши в коло, вони сипнули на середину, де сиділи діти й жінки. Ох, як тут було затишно й безпечно!

Вовченята скавуділи і лізли під теплі тіла людей, лизали у носи й губи замурзаних і пузатих своїх двоногих ровесників і по-дитячому лащились до їхніх мам.

Гостровухий якийсь песик швидко добрався до Довготелесої. У неї солодко спала на руках Волохата. Він нашвидку і ласкаво угамнув її за бік і, поки та зо сну міркувала, що сталося, просунувся під неї і притулився до теплого живота Довготелесої. Волохата, як жовтий клубочок, скотилася з колін Довготелесої і підбігла до Кендюха. Йй було боязко й цікаво. Повискуючи, вона тремтливо притулилась до ніг свого двоногого оборонця.

— Ну, ти, дурненька,— озвався Кендюх.— Будь лихою й завятою,— і поклав їй свою руку за вухка.

Волохата, повернувши голівку, висунула гарячий язик і лизнула що велику, ніжну й чудернацьку голошкіру лапу. Око тимчасом розгорнув іще ширше краї вогнища і крикнув у п'ятьму:

— Оленячий Ріг, якщо можеш, підповзай швидше сюди!

Почулось зітхання, і голос, ніби шелест калинового листа, діткнувся до вуха Ока:

— Я вплутався в ожину. Я не можу й поворохнутися!

Він вигадував, бо був зв'язаний і загорнений в оленячі шкури.

Не встигли завмерти слова хлопця, як десь зовсім близько почулось рикання звіра. Око завмер.

— Він уже тут. Він уже тут, але хай спробує підійти, хай лишень тільки спробує!

Поруч Голомозого виріс Вогняна Хмара.

— Зуби в нього міцні, пазури теж, хутро, як три оленячі шкури, от тільки хай покуштує, які на смак вогняні списи!

— Будьте обережні, будьте сторожкі,— гукнув тихо Кендюх,— він уже зовсім близько блукає, той поганий вонючий Кіт. Одманюйте його далі від хлопця.

Голомозий войовничо й застережливо крикнув у п'ятьму ночі:

— Гей ти, жовтоокий, чого ти знову прийшов до цього таборища! Іди геть собі далі! Ми не чіпали тебе, ми не ліземо до твоїх дітей і твого лігва! Іди собі, іди своєю дорогою, не виводь з терпцю Рудих Вовків, що завжди ладні стати тобі за найкращих приятелів.

— Ні, він не хоче йти, він наближається,— позираючи на скулену Волохату, гукнув Кендюх.— Він не хоче миру, поганець. Але стежте, щоб не наблизивсь до Оленячого Рогу. Он він чорніє...

— Агов, жовтоокий! — загукав знову Голомозий, і цього разу в його голосі зазвучала погроза.— Зупинись, повертай собі геть, повертай швидко, повертай негайно. Руді Вовки бентежаться, вони непокояться, вони беруть до рук свою зброю. Іди, іди собі швидше геть!

— Він таки не зважає,— тривожно зашепотів Кендюх.— Волохата вся дрижить.

— То ми підсмалимо йому хутро,— grimнув Голомозий і звитяжно гукнув:

— Ну, йди, йди, вонючий поганцю, іди швидше, плитай близьенько. Ну ж! Злякався? Боїшся? Але не турбуйся! Руді Вовки мають досить снаги, щоб зробити з тебе купу поганого м'яса.

Цей войовничий виклик людини, що там за вогнем, мало припав до смаку Котові. Не криючись уже, він голосно пирснув і заревів, аж заклекотіло у грудях. До того ж він помітив чорну живу купку в кущі і, втягнувши повітря, не зміг не впізнати в тій купці двоножця. Він присів.

— А, жовтоокий хоче війни!— Голомозий встроїв у вогонь кінець списа. І так само зробили й усі. Якусь секунду було все звичайно і тихо, тоді враз зашкварчало, посипалися довкола іскри, зметнулися язики жовтого пекучого полум'я. Одночасно з цим Кендюх враз нагнувся, схопив за в'язи Волохату і, скільки вистачало росту, підкинув її вгору.

Чотириноге вовченя одчайдушно заскавуліло, рвонулося. Ух, який страшний крик вирвався з його грудей!

Це було занадто. Ці двоногі нікчеми просто збожеволіли з жаху. Вони плюються тими жовтенькими скалочками, що вискакують з кінців палиць; хочуть налякати Кота отим безпомічним чотириногим звіром.

Пітьма заворушилася. Двічі — це зовсім ясно побачив Вогняна Хмара — блиснули очі в темряві, але ще надто далеко, щоб туди можна було швиргоннути списа.

— Ну чого ж ти там, поганцю, тупцюєшся?! — насмішувато гукнув тоді Голомозий. — Від якого часу твоя паща стала зневажати маленького чотириноного Рудого Вовка? Чи, може, замість зубів там звилла кубло стара жаба? Якщо боїшся — тікай, або оцей вовк геть перебере твої трухлі кістки, беззуба торбо!

Волохата, що нею потряс Голомозий у повітрі, знову заскавуліла і заборсалася.

Великий Кіт втратив владу над собою. Він не терпів ніяких різких рухів, він не терпів крику жодної живої тварини. Він забув про нерухомого двоножця в куцах. Його щелепи клацнули, і сама собою покотилась слина: він бачив лише саму Волохату, що скавуліла в руках у товстого двоножця.

— Він уже несамовитіє, — шепнув Вогняна Хмара. — він тепер уже присів, упирається задніми лапами, б'є себе по ребрах хвостом. О, як блискотять очі!

Вогняна Хмара не помилився. Великий Кіт таки присів, тричі вдарив себе хвостом по боках, уперся в ґрунт і зметнувся вгору. Але Руді Вовки його попередили. Списи, на яких кипіла, бризкаючи вогнем, живиця, разом ізсковзнули з кидалець і зафурчали з такою силою, що вогні повитягались на всю довжину ратищ, маленькими кометами розтинаючи пітьму ночі.

Великий Кіт зойкнув, зіткнувшись з вершками тих вогняних ратищ. Він зрозумів, що занадто піддався спокусі. Але давати відбій було вже пізно. Засліплений вогнем, очманілий від болю, він покотився на землю, заливаючи кров'ю живицю, якою обліпліні були кінці списів. Живиця, однак, не гасла, а спалахувала ще яскравіше.

— Тепер тобі вже кінець! — закричав Вогняна Хмара і, запаливши нового списа, що лежав біля його ніг, швиргонув знову у звіра.

Кіт підхопився і став люто кидатись угору, намагаючись звільнитися від страшних поцілунків летючих вогнів. Але бачачи, що здолати їх нема сили, обернувся і кинувся

навтіки. Роздмухана швидким бігом смола спалахнула з новою силою. До того ж вона танула, розтікалась по тілу тварини, розносячи вкупі з собою нестерпний біль і вогонь. Великий Кіт горів заживо.

— Тепер ти не повернешся більше! — вимовив Голомозий, востаннє глянувши вслід звірові, що зник у лісі.

Всі полегшено зітхнули. Розв'язали і ввели в коло Оленячого Рога. Він був блідий і ще тремтів, та, пересилуючи свій жах, намагався бути веселим і байдужим.

— О, як ви його нагнали, — говорив він, розтираючи потерпілі руки й ноги. — Він уже був зовсім близько від мене, і я бачив, як спис Голомозого потрапив йому просто в горлянку. Кендюх поціляв, мабуть, у серце, але влучив вище. Я спочатку не розумів, чому всі списи потовщені на вістрях, ніби їх повкачувано у вовну, але запахла смола, війнуло вогнем, і я став тоді зовсім спокійний. Жодна істота не витримає таких списів!

— Вони майже всі цілі, — хвальковито вигукнув Вогняна Хмара. — Голомозий, Кендюх, Око, Дубовий Сучок і Перервана Щока — всі вони викинули лише по одному спису, і тільки я швиргонув два, але один марно полетів у повітря.

Хлопці ще гомоніли, ділячись сьогоднішніми враженнями, але старші мисливці всі одійшли в один бік. Голомозий витяг дурку і тихенько зафурчав нею в повітрі.

Жінки й діти кинулись до купи і попадали ниць одне біля одного. Разом з ними поховалися з ляку й чотириногі вовченята. Лише Куций, Одновух, Вихор, Гавкун і ще з п'ять старих вовків посунули помаленьку в куток до мисливців: як не зможуть поради́ти мисливцям, то хоч послухають...

Коли все стихло, Голомозий тихим голосом сказав:

— Кіт з Великого Лугу поніс невеселу звістку своїм. Але, зрештою, що маємо робити? Не Руді Вовки їх зачепили перші. Хіба ми не попереджали його? Однак він не зважив на наші слова. Та коли б тільки йшов сам на сам і відкрито. Але ж він використав неприязнь Червоних Мурашів до Оленячого Рога, що ненавмисне зруйнував їхні гнізда. Кіт застілкувався з ними, вихопив серед білого дня Костяну Голку і далі знову пішов війною. Отож, Руді Вовки не могли учинити інакше, ніж учинили.

Не їхня тут вина. Вони прагнуть тільки миру з Червоними Мурашами і Котами з Великого Лугу.

Голомозий помовчав трохи і далі сказав: — Якщо на це буде згода відважних мисливців, то Руді Вовки, не гаючи часу, закріплять з Червоними Мурашами і Великими Котами мир так, як це робили їхні предки.

— Це добре сказано, — підвівши на хвилинку свою голову, промовив Кендюх, — Руді Вовки ніколи не накидалися перші ні на Червоних Мурашів, ні на Великих Котів. Їм нема цієї потреби й надалі. — Він, Кендюх, за мир.

Мисливці приєднались до Кендюхової думки: Тоді Око виїняв із своєї торбини дві кістяні дошки, кожна з лікоть завдовжки, і гострі ножі. Голомозий підвівся і стиха ударив у колоду. Узялись за свої палиці Кендюх, Вогняна Хмара і ще четверо, поки всі сім колод не сповістили цілу Оленячу Долину, що Руді Вовки укладають мир з Червоними Мурашами й Великими Котами.

У такт гомону колод запрацював своїм ножем Око. На кістяних дощечках вирізав він — на одній Червоного Мураша і Великого Кота, а на другій — двоногого Рудого Вовка. Коли малюнки були викінчені, він густо обмастив обидві кістки живицею з розмальованих боків, міцно стулив їх і скрутив зверху тугими оленячими жилами.

Нехай так міцно тримається і добрий мир поміж відважними мисливцями з роду Рудих Вовків, Мурашами й Котами. По цьому дощечки, поєднані в одно, були урочисто поховані глибоко в піску, і, стомлені бурхливими подіями дня, Руді Вовки взялися вечеряти.

Волохата лягла поруч Кендюха. Вона пообгризала геть всі кістки, що той їй кинув, і була дуже щаслива з цього.

Костяна Голка, навпаки, їла дуже мало. Обнявшись з Печеричкою, вона розповідала їй про свою втечу із лігва Великого Кота, і, так розмовляючи, обидві непомітно заснули. Заснули Вогняна Хмара, Перервана Щока і Дубовий Сучок. Не спали лише Кендюх, Голомозий і Око. Ще лишилася половина ночі, і вони сторожко охороняли табір від несподіваного нападу якого-небудь хижака.

Правда, Кендюх стоячи куняв, але це не турбувало Голомозого й Ока. Вони знали, що, сплячи, він чув, як шелестить, вибиваючись з ґрунту, трава і шарудить під землею кріт. А втім, думали вони не про це.

— Олені прийшли в нашу долину, — вдивляючись у пільму ночі, говорив повільно Голомозий. — В цей час наші предки завжди закликали до себе плем'я Гірських Ведмедів. Ми це також повинні зробити, у нас є чим частувати гостей. Око на знак згоди кивнув головою.

РАЇСА ІВАНЧЕНКО
ОЛЕГ ВІЩИЙ
ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

Оглавок перший
ЗМІЙ ГОРИНИЧ

Олег тепер знав, що він — віщий. Бо так записав про нього у своєму пергамені святитель Оскольдової церкви¹. Тому й терпів його, хоча старий Перунів волхв² Славута люто ненавидів того однорукого священика, котрий заносив літа й діяння у пергамен.

Олег скоро й сам майже увірував у свою вищість і в свою святість. У душі мав гордість велику, що у Київській державі його, зухвалого новгородського воєводу³, визнали саме таким — віщим. Мабуть, через те він так рвався до цього Києва, бо душа його відчувала, що тут його наречуть віщим?.. Щоправда, назва та пішла від лукавих київських бояр, котрі потай прикликали його сюди, щоб убити зненавдженого самовладного Оскольда. І він радо прийшов і вбив Оскольда. І сів на цих горах.

Новгорода він давно вже боявся. Там не впухала ворожба простої новгородської чаді і ліпших мужів в золотих поясах. Не хотіли слухати Олега, посадника свого, котрого підпирали варязькі ватаги. Не визнавали влади над собою! А коли таке жадання входить в душу товписька худорідних людей, то воно неодмінно здійснюється. Олег знав про це ще з Рюрикових часів⁴.

У Києві городський люд був інакшим. Чи довірливішим, чи байдужішим: за свого Києвича останнього — Оскольда — не мстили. Лиш іноді ловив на собі здивовані недобрі поєзирки. Олега і його дружину на свої віча не кликали, може, тому що Перунів волхв відразу ж освятив Олега і його дружину на Перуновому капищі. А може, тому, що в ті дні стояли під Києвом орди печенігів та угрів, стояли

й очікували, доки Олег не всядеться на стіл Києвичів. Киянам було не до Княжої Гори: бігли на градські вали, стояли на сторожі ніч і день.

Отоді мудрий волхв Славута возвістив по всіх кінцях Києва, що новий володар їхнього града і його вої врятують киян, коли вони присягнуть йому у вірності іменем Перуна. Містечани присягати не поспішали. І Олег збагнув, що випробувати Долю не варто, треба швидше показати свою змогу перед Києвом.

І тоді він поїхав у вежі печенігів та угрів з дарами. І купив Києву мир. І повірили кияни йому. Хоча на Перунів пагорб із присягою все ж не прийшли.

Орди відсунулись не так уже й далеко — лише за Стугну, та й стали у вичікуванні. А що, коли вони, ті орди, яко союзники, підтримують новгородського находника, і коли вигнати Олега з Києва, ординці посунуть на град? Отоді степовики накинуть на полян-крайців свої сиром'ятні тенета! Вибір у киян був жорсткий: Степ — або Олег.

Що таке Степ, кияни знали одвіку. Про Олега ж не знали нічогосінько. Тож і зачайлись.

У тривогах і недобрих передчуттях спливали дні. Сірим гадюками по Києву повзли одні чутки за іншими. Мовили, що смерть останнього Києвича — Оскольда — то помста від Перуна за хрещення Оскольдове. Мовили, що нашість Олегових варягів з новгородською дружиною було накликає отими чорнорясими хрестителями-греками, що прикликав до Києва Оскольд. Мовили, що це Олегове лихоліття минеться, коли у деревській землі виросте Оскольдович — Малко, з яким втекла колись із Києва деревська княгиня Ярка...

На подільських торговищах бродили волхви і ворожили по зорях. Віщували кінець світу і велику воду, і великий вогонь, який упаде скоро з Неба на Київ...

А орди стояли за Стугною...

Тоді Олег збагнув, що він довіри киян не має. Покликав на раду київських бояр. Щойно рушили до великої палати, як звідкись де не візьмись, вимчала трійка шалених вороньків. Дзеленчали з усіх сил дзвіночки на їхніх довгих шиях, крем'яні копита розметували перед собою голубів, курей, псів, челядників. На повозі із дерев'яною різьбленою спиною стояла тонка дівчина. Вона упиралась ногою в передок повоза й пружно натягувала повідки. Над її червоним наверхником розвівались кінці золотисто-прозорого убруса, що перев'язував їй смагле чоло. На скронях дзвеніли срібні підвіски. Обличчя витяглося, напружилось, чорні брови

перелякано звилась високо на чоло, А очі, очі вперто й незрушно вдивлялись кудись вперед.

— Тю!.. Гамівна якась! — сплюнув боярин Радим.

— Хто така? — провів її очима Олег.

— Гордина. Дочка старого боярина Бодця.

Олег ще раз огледівся, але від повоза з дівчиною лишився тільки стукіт копит та віддалене дзеленчання дзвіночка.

У великій гриниці уже сиділи велеможні київські бояри — і Бодець, і Олій, і Добрита...

Олег держав з ними раду. І мовили: забери, володарю, все золото з Києва і відкупись від Орди. Бо Київ мечів не дасть. А коли й дасть, то вони — двосічні, б'ють на два кінці ті руські крайні мечі! Одним кінцем можуть посікти ординців, другим — хто зна — може, й нас.

Олег закинув назад свою чубату голову. Ая! У Новгороді мечі також двосічні, він це пам'ятає. Тому саме він тут...

— Але де взяти стільки золота, щоб відкупитись від хижого Степу? — Олег свердлив чорними очима обличчя бояр, знав-бо, свого срібла-злата київські можці йому не дадуть.

— У Славуті! — видихнув Олій й витер ліктем сорочки змасніле враз чоло.

— У Перуна? — Олег звузив повіки. Сваритись із Перуновим волхвом йому небезпечно. Адже це волхв таємно покликав його в стольний полянський град — має це пам'ятати.

— Таки ж у нього, — за хвилю ствердив і Добрита. О, він знав ціну Перунового віщуна, котрий не захотів заступитись за нього, коли ще старий князь Тур вигнав його з полянської країни. Ось тепер він відомстить йому.

— У волхва Перунового, таки ж у нього... — кинув і Радим.

— Славута не згодиться, — засмикав плечима Олег.

— Час його минув, княже! — Кремезний Добрита обіперся на кінець столу широченними долонями. Підсунувся ближче до Олега. І знову натиснув голосом на те слово: "княже", бо упіймав за крайком ока, як здригнулись в Олега повіки від того солодкозвучного для нього слова... Він, пройдисвіт, заброда, войовник, підступник, убивця — тут у Києві, дістає таку високу честь. "Княже"!..

— Тепер маєш Київ. Мусиш вберегти його від хижого Степу. Не зробиш цього — не сидіти тобі на княжому столі Києвичів.

Ого, київські радці вже не радять йому, а наказують!

— Древній той Славута, уже збирається йти до отців своїх, — ніби виправдовувався плаксиво Радим. Щойно боярин повернувся від Стугни — має повезти печенігам й уграм слово від Києва. А як не повезе, підуть димом його села й погости по Росі й Росаві, по Буслівці й Козинці...

Олег п'ятірнею запустив у чуприну — ні, не перемиг він Києва. Київ йому наказує, і він має виконувати.

Такий він, зачаєний, мовчазний невідомий цей град, що стелиться вулицями й слободами попід Княжою Горою. Возносливий, прегордий і лукавий боярський Київ!..

— Да буде... — змушено вимовив. Якось непевно було на душі, непевно і в слові. Але він не мусить показати перед боярами свою нерішучість! Його зневажать в одну мить. Тому поспішливо додав:

— Боярине Олій, візьми малу дружину і передай волхву мою просьбу.

— Повеління, княже!.. — грюкнув об стіл долонями череватий Добрита. Дзенькнули чарки й тарелі із срібла, в них захлюпався мед.

Олег ледве не задихнувся від радості: таки ж його тут величають... князем! Тож став твердо на стезю, на котру штовхнули його соумисники-бояри. Колись радив Рюрик у Новгороді обіпертись на старі й міцні боярські роди. Тепер мусить тут сам це робити.

— А коли хочеш владарювати в Києві, їдь до того нечистого храму, що греки-ромеї поставили. Поруйнуй його! — забризкав лютою слиною Радим. — Від отих чорнорясих христителів усяка нечисть тут іде! — розходився він. — Оскольда там величають у молитвах, у святі книги його діяння вписують, а на нас коромолу і лжу возводять! І на тебе лжу вписують! — люто ткнув пальцем в очі Олега.

Київ хоче зберегти пам'ять про Оскольда? Пощо? Аби потім вигнати його, приходня, Олега?

— Так, це моє повеління, — уже твердо прогучав глас новоявленого київського владця. — Передай Славуті: орді маємо віддати дві міри злата. А за той храм... — Олег раптом побачив срібні чари, завчасно наїповнені медами либонь ще з Турових медуш. — За упокій душі нещасного мужа, якого так довго терпіли кияни... За вас, радці мої, во здоров'я! — Так-так, він вип'є за здоров'я усіх цих радців-лакуз — без них він тут ніхто! — Во здоров'я!..

Хмельні меди Княжої Гори. Пийте, веселіться! Що наш світ без радощів? Він сам підливав із глеків духмяного трунку в швидко спорожнілі чари. Попереду в нього нелегкі й круті дороги. Бо у грабіжників немає легких і прямих

доріг. І ці бояри тепер будуть його постійними супутниками на тих дорогах.

Бояри смоктали меду, цідили трунок крізь зітерті зуби... Ось воно — життя! Мудрого, як і роботящого, ніхто довго не пам'ятає. Біжучі дні все перетворюють у прах. І наймогутніший володар урівнюється з ницим і жебраком. Земля всіх урівнює і всім прощас. Чи гадав коли-небудь могутній державець полянської країни Тур-Дир, що вигнаний ним боярин Добрита смакуватиме його медами із його срібних чар? Чи сподівався велеможний керманіч полян-русів Оскольда, що в його кам'яних палатах зухвалій новгородський шалець частуватиме його, Оскольдових, убивць і зрадників? О, біжуча веремія часу! Вона нікому не дарує милосердя, якого всі благають у богів...

* * *

Новий київський володар нічого не благав у Неба. Він почував себе обранцем Долі і знав, що перед ним стелиться лише стезя перемоги. Тому відганяв від себе пам'ять незрушних здивованих очей убитого Оскольда, котрий довго лежав на березі Почайни. Затє викликав із спогадів радісні гуки його дружинників-варягів, які тієї ж миті, як упав забитий Оскольда, з гиком, виттям, реготом повискакували із лодій, на ходу скидали із себе якесь шмаття, яким накрили свої мечі і кольчуги. Перемога! Перемога!..

Так Олег і його вої тепер стали у Києві переможцями і володарями. Але відомо ж, що справедливого владарювання не буває. Світ тримається на крові і на мечі. І влада, і державна також тримаються на жорстокості. То лише блаженні та блазні вважають, що світ тримається на любові і що він зшитий добром. Гай-гай! Часи їхні минули. Оскольда, був останнім із тих диваків. Олег тепер міг його спокійно пожаліти і поспівчувати йому.

Але коли бояри нагадали Олегові, що ім'я Оскольда вписують у книги вічності, у християнські пергаменти, щось тьохнуло в серці. Таки вписують... А навіщо? Щоб прославити крізь морок вічності як державця Київської країни? Його, Оскольда, котрий розбудовував свою державу, але котру... не зміг зберегти! Він же, Олег, вирвав ту його державу з ослаблених рук останнього Кисвича! Він, Олег, поверг його власним мечем отут на березі Почайни. І тепер він, Олег, владарює у країні русів-полян, в його домі... і в його ложниці!.. Тож і в книгах вічності має торжествувати

його, Олегова, правда!.. Хто володар — перед тим і голови хияють. Одвіку на тому стоїть світ. Ім'я ж поверженого володаря мусить шезнути із пам'яті роду і народу. Щоб і душа його не витала над своїм народом і нікому не являлась у снах, не кликала на спротив.

Олег добре відає: людська пам'ять смертна, як смертне і людське тіло.

То хто сміє згадувати у цьому граді, у Києві, хто сміє згадувати минулу велич і минулих володарів? Нікого, окрім нього, Олега-переможця, тут не було, бо не могло бути!..

Олег сердито злетів на свого білого коника, пристрожив його під боки. Кінь ударив копитом об землю, гордо війнув білою гривкою й розпустив хвоста. Гаряча кров роздула йому жила й хижо зачервонила очі. З них висипався золота-во-жовтий сніп іскор. Здригнулись чорні вологі ніздрі. Уперед, мій конику, вперед, мій Лебедю! Твій господар має довершити свою правду на цій добрій і багатій землі: володарюють-бо жорстокі й зухвалі. Вони ж і прославляються крізь віки...

По обіді сонце визирнуло з-за важких сивих хмар. Засвітилися золотими косами притихлі верби. Ба, то земля вітає його, переможця, сильного й відважного войовника. Бо всі люблять сильних і відважних. Земля скніє, коли простий душею і розумом стає володарем її. Вона світиться, барвиться, коли сильні злітають над нею. Тому, гадав собі впевнено Олег, його справа — праведна: імена негідних володарів, котрі не могли володіти своїм народом, мають зникнути... зітертись безпам'ятством. Його ж ім'я повинно заступити всіх інших. Олег! — це творець*. Країнці-руси сіє знають. Як знають і те, що імена, які від правіків дають людям, завжди відповідають своєю сутністю людині, котра його носить. Олег! Творець!

Слідом за Олегом злетіли на своїх коней його невідступні мечники. Всі вдивлялись в окольні лісові хащі, які оточували Київ. Де той храмець нечестивий, куди іти? З-поза спин осторожників випірнув увесь змаснілий Олій.

— Сюди завертати! Через Хрещатий яр і на гору...

Ці послужливі київські бояри всюди спрямовують його кроки. Якби не вони, чи й почувався б так упевнено в Києві цей невситимий зайда.

Мовчали вулиці рукомесного Подільського кінця. Рублені дома на підклітях — у два чи три вікна — тасмничо-сліпо дивились на вершників своїми каламутними невидючими

* Олег (іранське "халег") — творець.

шибками. І мовчали. Чи від незбагненності пристрастей, котрі колотили цими людьми, чи від безмірної печалі за захланність людських душ.

Завернули за якийсь путівець, і вже попереду побачили самотній зажурений дерев'яний храмець. Стояв серед безлистоного лісу, одинокий і беззахисний, як людська душа на схилі віку. Над ним пливло несколошкане сине небо ранньої осені, підсвічене ще теплим по-літньому сонцем. На стукіт копит із церковки вийшов старезний сивий старець у довгополій чорній рясі. Це, певно, і був той самий святий, який творив оте диво світу — вносив людські імена та діяння в пам'ять вічності. Правий рукав його був порожній і заткнутий за шкіряний пасок. Святитель був схожий через те більше на воя, а не на слугителя Бога. З-під навислих сивих брів зірко блиснули на прибульців гострозорі сиві очі.

— Ти есмь священник цього капища? — нетерпеливо гукнув до нього здаля Олег. Священник мовчав, очікуючи, доки вершник наблизиться до нього. Не гоже кричати йому у відповідь. Вдивлявся в прибульця — не личить добродіючому мужеві отак поспішати язиком своїм, навіть не привітавшись.

Новий володар Києва уже гарцював перед ним, але шапки не знімав для вітання. Його білогривий кінь вирланив розгарячені червонясто-вогняні очі, гордо трусив довгою гривкою й розпушував хвоста. Красень! Та й вершник!.. На сонці відсвічували блискітки шовкової брачини на каптані, на голові м'яко ворушилось соболеве хутро шапки, а з-під неї до пліч спадало чорне волосся. Чорне, як ніч, вибивалось з-над скроні лишень одне сиве пасмо.

Священник Мстивой уже збагнув, хто був перед ним.

— Пощо мовчиш, хулителя богів і небес? До тебе мовлю я! — скипів Олег.

Мстивой зробив до нього крок, закрив руку за пасок. Олег розглядав його з гарячковою нетерплячкою. Невже отією єдиною рукою цей старець здатен передавати вічності хулу і славу земель і володарів? Але... пощо не зігнув перед ним хребта?

— Я есмь священник сего храму. Ти вгадав, Вольже. Чого прийшов?

— А щоб тобі сказати: годі розставляти свої ромейські сіті над Києвом. Годі ловити довірливі і чесні душі. Твориш гріх. Цього не дозволяю більше у Києві.

— Не примножуй гордих і свавільних речей, Вольже. Прийшов-бо не у свою вотчину.

Олег не чекав зустріти такого зухвальця в одязі тихого служителя Бога.

— Пощо хулиш повелителя цієї землі? — кинув з-за спини Олега боярин Олій.

— Не його це земля, боярине, відасш бо! І не йому тут ряст топтати! — Мстивой гордо тріпнув сивим чубом і, не кліпаючи повіками, пронизливо вдивлявся в тверде обличчя Олега. Бачив, як гаряча хвиля гніву владно впливається в його плечі, руки, як смикнулись у стременах ноги.

— Я віддам твоє тіло птахам небесним і звірам лісовим! — гримнув розлючено Олег. Але погляд його знову зачепився за порожній рукав правиці, потім перейшов оглядати ліву руку, яку Мстивой все ще тримав за паском. При тому погляді священику зробилось якось ніяково — він глибше засунув ту свою єдину руку за пасок, ніби хотів десь із глибини свого старечого тіла набратися сил, може, для останніх своїх гордих слів, які він ще встигне сказати на цій землі.

— Нечестиві твої помисли, володарю. Але моє тіло не знищать ані птахи, ані звірі. Воно ляже у цю землю Оскольдову. Бо це він творив на цій землі добро і сів мудрість, і ставив храми і заводив письмена. А ти все це загарбав мечем. Від меча тобі й погинути!

— Побачимо! — Олег зіскочив з коня, рішуче пішов до храму. Але священик випрямив свою ліву руку й перегородив йому дорогу.

— Не достойний заходити у святе місце... — прохрипів він. — Не оскверняй святі могили...

Дружина завмерла. Боярин Олій витер рукавом своє широке завжди масне лице. Його короткі білячі повіки закліпали над маленькими цятками очиць.

Олег миттєво рвонув меч із лагалища і рубонув над священиком. Щось гупнуло поряд з ним, щось хлюпнуло. Змокрили довгі поли чорної рясни. Біля ніг Мстивоя розпливалась червона калюжа.

Онiмiлий священик не зрушив з місця. Олег просунув меч уперед, відчинив ним двері храму — і зайшов у середину.

Тиша і прохолода вдарили в його розгарячене обличчя. Журливо блимали під трьома іконами три тонких воскових свічечки. Попід стінами зашаруділи якісь тіні. Олег підійшов до різьблених позолочених воріт амвона, рвонув їх. Зайшов за царські врата. Тут було майже порожньо. Лишень один стілець і дощаний столик притулилися до бокової стіни. На столику лежав сувій пергамену. А поряд — товста, в ошатних

обкладах книга. Це ті самі книги, що несуть крізь віки славу і неславу людську... Отут і возславлений останній володар Кисвичів — князь Оскольд... Отут, певно, вже зганьблене на віки його, Олегове, ім'я, ім'я переможця!.. Зганьблений отією лівцею, якої вже немає... Го-го, нехай тепер щось напише возносливий нечестивець! Нічого вже не напише отець Мстивой. Навіть добрих слів не напише про Олега, обранця богів. Але ж де воно, оте, що написано?

Олег підняв угору ще скривавлений меч і несамовито почав рубати на шматки і пергамен, і книгу, і поверхню стола. Розколовся на дрібні черепочки кухлик із чорною в'язкою рідиною, розлетілись ошатні срібні обклади книги, на долівку посипались дрібні посічені шматочки пергамену і тріски... Ось!.. Ось тепер, нічого не дістанеться нікому — ні слави, ні хули! Нічого й не було. А є тільки він, звияжець і завойовник! І все, що довкола, все, все його! І храмець цей хай зникне у вогні! Зараз же!

Як навіжений вилетів на ганок. Його мечники і кілька бояр уже спішилися.

— Палить це гніздо безчестя! — люто крикнув до них. Мечники забігали, заметушилися. Поперед них вертлявий Олій уже викрешував огонь для підпалу.

Мстивой усе ще стояв обіпершись об стіну. Враз він стрепенувся. Вони хочуть спалити Божий храм! Священі книги... пергамени... Бігти — врятувати!..

Йому здавалось, що він щосили біг. Насправді тих сил у нього вистачало, щоб ледве пересунути ноги і вповзти боком у церквицю. Перед його очима все пливло, гойдалось, під ногами хиталась твердь. Відразу ж до нього підійшло два молільники — десь в кутку їх і не видно було.

— Поможи отцю, синку, — прошепотіла жінка до малого хлопчика. Отрок узяв його за полу рясни і спитав: — Ти хочеш туди? — ткнув пальцем на розтрошений олтар. — Там він усе порубав!

— Синку, біжи, візьми, що можна ще... Там пергамен країни нашої... країнців-русів доля!

Хлопчик метнувся за царські врата. — Скоріше, Степку, усе, що бачиш, — забори. І тікай. Вони зараз підпалюють цей храм. Хутчіш-но!

Отрок за хвилю вибіг назад. У пелені сорочечки купкою лежали рештки потрошених пергаменів.

— Оце усе, що було...

Священик мовчки дивився на цю купу сміття, і по його глибоких зморшках котилися гарячі ручаї. Цей прихоронений день знищив слов'янське Євангеліє, яке він переписав ще

у Паннонії, при отці Мефодії. Порубав і його пергамен. Хіба що кілька великих шматин можна якось скласти...

— Тікай-но, сину, звідси. Захуйте, жоно, це. Колись хай Степко навчиться читати і, може, тоді прочитає ці письмена. Тут правда про країну русів-полян... і їхня давня слава тут... Ідїть.

— А ти, отче?— схилилась над ним жінка, бо отець Мстивой уже не мав сили стояти і зсунувся на підлогу.

— Я тут... Що я без рук?..

— Ходім, ходім... І не думай! — вона рішуче взяла його за спину і вони всі вийшли із Оскольдового храму. Навколо вже нуртував дим. Уже зайнявся гонтовий дах. Язики полум'я облизували сухі стіни, ніби винюхували, де б оце їм зачепитись.

Верхівці уже вскакували у сідла і поспішали за своїм повелителем.

— Он і хрести на могилках уже горять! — скрикнув хлопчик. Священик і жінка звернули погляди на кладовище: там поміж хрестів, що раптом усі спалахнули, яко свічки, носився із смолоскипом боярин Олій... Певно ж хотів довести свою відданість новому київському владиці, щоби потім зрадити і йому, як те він зробив з Оскольдом...

— Горить храм... Горять хрести... Але могили залишаються, сину. Їх не забудуть...

Священик відречено дивився на веселе вогнище, що запалало довкола. Горіла його земля і його дїм. Горів храм Оскольдів — церковка святого Миколая, який той воздвиг після свого хрещення. Тут йому і лишитися.

— Ідїть, жоно. А я тут... біля могилок буду.

Жінка тим часом відірвала полу від його сорочки і перетягла вище ліктя обрубану руку.

— Що тут робитимеш?

— Старий-бо вже. Звікував своє життя. Нічого в мене нема, окрім цих могил. Стерегтиму їх. Хай лишиться людям хоч пам'ять про Оскольдову могилу, коли вже не вберегли його держави і храму...

Воля святого мужа, який спілкується з найвищим господином — Богом, має бути уваженою. Жінка посадила його на звалене буревієм дерево, підхопила за руку хлопчину і зникла.

Священик ще довго спостерігав, як від церкви розлітались жадібні змії язики полум'я, як почорніли, а потім і рухнули крокви, бані.. Усе рушилось. І сили його, останні старечі сили, покидали тіло, цїдидись чорною гарячою цівкою крові з відрубаної по лікоть лівиці.

Лише одна тривожна думка свердлила болюче мозок: хто ж берегтиме оці святі могили, коли він помре? Хто розкаже людям, що тут вчинилось?

Він не може зараз отут померти! Він має ще вижити!..

* * *

Одного дня у Києві вдарила чорними крильми тривога: поряд із Перуновим кумиром на Княжій Горі з'явився урманський ідол — багатоголовий Змій, кумир Олегових варяжинів. Ніколи беззахисність киян перед грядущим не вопіяла так відверто.

Кияни аж тепер втямили: чий силі коришся, богам тих і маеш молитися.

Всі знали: стара желва*, урманська королівна Єфанда, мати недорослого Рюриковича Ігоря, що прийшла у Київ з Олегом, тепер хоче взяти гору і над градом, і над градянами та їх душами. Змій той, ідолище те, мав заступити на капищі давнього кумира полянського племені — Перуна-захисника. Того Перуна, котрий помагав їм захищатись від хозарського Степу, котрий приніс їм перемогу під стінами Царгорода, котрий відбивав разом з ними ватаги варязьких зайд...

Тепер Єфанда, жона померлого ще в Новгороді Рюрика, певно, відчула себе в Києві досить безпечно за спиною Олега і київських бояр і навіть зажадала возвеличити кумира своєї землі. Ось він стоїть — високий, в'юнкий, яко гидь, з ребристою мідною шиєю, яка розтроїлась трьома головами і трьома щелепатими пащами. Мовили, що вночі в тих пащах палахкотів вогонь, а великі булькати очиська отих чудиськ тоді спалахували злими синіми і чорними блискітками. Той Змій Горинич пахкав всепожираним вогнем, ніби жадав проковтнути увесь Київ і всю його людність. Єфанда ж, мовили, приходила сюди вночі, падала перед тим кумиром ниць і творила мовчазну і безжалісну молитву. Кияни напевне знали, що та молитва була не за їхню долю, а проти них. За її спиною щось шепотів отой Рюрикович, рудочубий Сторця, і непорушні осторожники-варяжини у броньових сорочках, з оголеними мечами, на які спиралися. Звісна річ, ті мечі кожної миті були готові підняти і Київ, і всіх киян... Домовчались, люди добрі!.. Прибульці ж готували тепер їхнім шиям якийсь зашморг — Олегом

* Желва — черепаха.

лишень прикриваються. Цей володар гадав, що купив уже у киян собі славу, відтиснувши орди в Степ, бо віддав їм все Перунове злото разом... із престарезним волхвом Славую. Щоправда, ніхто за старцем і не шкодував: першому зрадникові мала прийти і перша дяка!.. Відомо, що зрадники мають померти другого ж дня після своєї зради... З'явився на Перуновій Горі новий волхв. Тільки ж кого захищає? А певно кого: того, хто його наставив... Ая!.. То вже Олегів волхв... Княжа Гора, а не рукомесні кінці Подолу тепер ставила своїх волхвів. А тепер уже ставить чужинецьких кумирів.

На Княжій Горі тепер було гніздище підступу, зла і сваволі. Звідти розливалась по Кисву бентега і непевність во дні грядущі. Жили, мов нічні комахи над вогнищем, — не знали, коли обпалять свої крила і згинуть.

Не чули тепер захисту і від Олега. О ні, не для добра він сюди з'явився і вбив останнього Кисвича... Нині спалив і церкву святого Миколая, оту Оскольдову церкву, і отцеві святому останню руку відрубав, аби не славив часи Києві та времена Оскольдові... Інші хрестителі святі, що колись поприходили сюди з Моравії та Булгарії, почали ісходити із країни полян-русів... Зате нові приходні он уже й кумира свого поставили, отого Змія Горинича. Наче на душу ним наступили. І враз кияни пригадали, що колись уже щось подібне було в Києві...

Стара, висушена, зчорніла, мов покручена вітрами гілляка висохлої груші, королівна Єфанда чаклувала над Києвом. Стережіться, людове, її! Глядіте вусібіч!..

Єфанда не бачила Києва і не вмiла чути його нуртування. Вона прийшла сюди владарювати, і більше її нічого не обходило. Зате їй боліло, що Олег, міцно схопивши кермо київської країни, не думав його віддавати ані її синові — Ігореві Рюриковичу, ані їй. За них — ніби забув. Радився-бавився з велележними боярами, бешкетував на полюванні, бенкетував. Його вже всі називали князем — цього худорідного пройдисвіта... цього лакузу її померлого мужа... Хіба для того вона згодилась іти за ним до Києва, щоб він її високим королівським і князівським чином здобув для себе цю країну?! Він тут утвердився їхніми високорідними іменами, а після того відкинув їх як непотреб.

Вона мовчала. Єфанда умiла мовчати. Ніхто й не знав, який у неї голос — дзвінкий чи захриплий, ласкавий чи грізний. Лишень у молитві вона розверзала уста — у тихій молитві до свого всевидючого Бога — Одина, що завжди приносив перемоги владцям її королівського роду. Вона

благала за сина. Де його князівська одяганка? Де соболина шапка і владична патериця, яку мав перейняти з рук убитого — його іменем убитого! — київського князя? Не було їх. Їх захопив у свої міцні руки лакуза її мужа, цей псярець, сучий виплодок, гидкий брідень, руки якого не висихають від крові, — цей Олег...

Усе бачить Єфанда: лукавить, викручується, хитрує цей жадібний до влади Олег, хоче привласнити славу країни, яка мусить належати її синові. Бач, уже надупив на себе князівські шати! Може, й королівський вінець йому ввижається? Таки ж ввижається! Либонь, у Європі жоден король не підбив під свою руку стільки земель і країн, як цей плогавець! Возгордився тим — тому вже перестав кликати Ігорця і її на учти до князівської стравниці, не шле їй зі свого столу медів, не бере на полювання Ігоря. Ніби зовсім їх тут нема. І не було ніколи в Києві.

І тоді Єфанда нагадала про своє існування. Велiла своїм варяжинам-мечникам зняти з її лодії кумира її роду — тригладого мідного змія. Вірні вої виконали її веління. Відтоді вона щовечора приносить сюди свої молитви. Але клятий Олег ніби й не помічає нічого. Мовчить. Не пускає їх у нетрі свого життя і думок.

Єфанда уперто молилась. Терпіння їй вистачить. Вона народилась на кам'янистій скелястій землі, де живуть тільки ті, хто вмiє бути впертим і терплячим...

Так, вона вже в Києві збагнула, що Олег не візьме її в жони. А вона ще в Новгороді на це сподівалась! Затято і вперто сподівалась й чекала. Були в нього там жони. Низького роду, простолюдинки. Вона їх не бачила і не хотiла знати. Були такі і в Рюрика. Але вона стала єдиною, коли Рюрик зібрався до Новгорода. Її високе ім'я, знала вона, підносило увись князя-ізгоя. Це мав розуміти і Олег. Він був набагато молодшим і навіть молодим, вдатнішим, красенем, був відважним, хитруном і лукавцем. Тому більше був придатний до владарювання, ніж грубезний ненаситець Рюрик. Олег умiв легко й нестримно йти до своєї мети — переступати через трупи і сльози і через... любов... Вона це знала, і це їй більше подобалось. Саме через те вона вважала його вдатнішим до владарювання. Тому після смерті Рюрика стала чекати його сватання. Її високе королівське ім'я хіба не могло його вознести?

Він мав колись увійти до неї. І ось він постав на порозі.
— Збирайся, Єфандо. Твій час настав... Бери Єгорця.
— Ми кудись ідемо?
— Так... Нас кличуть бояри Києва!

Київ! Де той Київ? Так далеко він був, ніби у мріях, ніби у казці...

У Києві тепер уже вони давно. Але Олег до неї більше не прийшов. Металась по хоромині, ламала сухі тріскучі пальці. Якось знайшла у стінному ларці купу срібнодонних клостерець. Мабуть, в них заглядали ще стародавні скіфіянки. Стала вдивлятися на своє зморшене, змордоване очікуванням лице. Розгладжувала обвислі під очима капшукки зморшок, розчісувала зсивіле на скронях волосся... Переконалась: Олег до неї не прийде ніколи. Не тому, що вона стара вже. А тому, що розум у нього був купіший, аніж вона вважала. Не зважив, що Єфанда — дочка урманського короля Гаральда і що це — найбільша її краса! Хто є поряд з ним з королівською кров'ю в жилах і королівським вінцем? До того ж... не така вона вже й стара — у неї в роті повно зубів. Міцних, щільних, як низка жовтавих перлів. Хіба оті слов'янки рум'янолиці, що вже в тридцять літ мали беззубі роти, красивіші за неї? О, клятий Олег, використав її з сином, щоб здобути цю країну, і тепер забув за них. Триглавий Змій також нічого не дав — Олег не з'являвся. Але чекай же — Єфанда зуміє тобі відвзеємити такою ж честю.

Ніхто не помітив, як пізньої осінньої днини через Либідські ворота виїхало кілька верхівців. Виїхали тихо й погідно. Та лишень заховались за поворотом, пристрожили своїх коней і погнали наметом.

Олег того не знав. Але відчував, що ідолице змія із вогненними пащами було йому викликом. Збагнув: йому нагадують, від нього вимагають, йому навіть погрожують! Ось так — у розпал його ошаління від влади, від славослів'я, від крові, від шаленства нових жадань — жадань ще вищої честі! І він мчав назустріч цьому оп'янінню, ловив за крила богиню Слави. А тут його перепинили і ніби вилили на голову цеберко крижаної води.

Тоді він передихнув, огледівся. І згадав Єфанду та її Єгорця. Вони домагаються від нього мзди. Вони жадають влади, бо так він обіцяв їм перше. Авжеж, мечі їхніх воїв допомогли йому підбити і смолян, і полочан і ось взяти полянський град. А він кинувся в обійми київських бояр. Відіслав додому і новгородських піщів, і смоленських та полоцьких ратників. У Києві лишилася тільки варязька дружина, яка підпирала Єфанду та малого Рюриковича. Тепер ця дружина збунтувалась.

Зухвальство варягів небачене і небезпечне. Вони поставили свого Змія поряд із Перуном. Показують, що вони тут

рівні з ним, з Олегом, із усім Києвом і що, коли захочуть, знесуть Перуна геть звідси. Чи знають вони, що таке воєрхба, м'ятеж люду?

Олег має згадати, що він привів сюди варягів. І тому мусить пустити їх до своїх хоромин на свої учти. Він мусить розважливо оглянутись: хто його підпирає тут. Градяни лишень тимчасово терплять, їх дратують оцими ідолами, і ніхто не знає, що вони зроблять з тими, хто привів цих ідолів сюди. Бояри мають невеличкі ватаги челяді, і невідомо, кого вони захищатимуть коли що: своїх, бояр чи його, чужака Олега? Може статися, що варязькі мечники також стануть супроти нього. У них є свої владці — Єфанда і молодий Рюрикович, отой Єгорця.

Олега раптом струсонув якийсь липкий, темний страх. А що коли він уже завис на волосинці над прірвою?.. І чому він привів їх сюди?.. І пощо вбивав того Оскольда?.. Ні-ні, не можна пускати сумнівів у своє серце. Зібрався владарювати — переступай і далі через тобою убійників!.. Сумніви сумління — залиш це для слабосилих... Люди люблять відважних і удачливих!

Тож йому зараз треба знайти кінець вірвовки, щоб нею витягтись із прірви. Де він, той кінець? Єфанда. Ось де! Її потрібно омирити, зняти з висушеного, старого обличчя вдовину злобливість, розтулити її щелепастий широкий рот, заглянути в глибокі очиці під вічно насупленими бровами. Які ж вони ті очі в неї — сірі, чорні, голубі? Не пам'ятає, ніколи не придивлявся. Хоч знає, що в неї — зірки, гострі очі! Пам'ятає ще її руки — довгі й кістляві. Вона благально простягала їх до нього, коли пожежа рвалась в її світлицю в Новгороді... Тоді вона ловила кожен його звук, кожен порух — бігла за своїм рятівником, тягла за руку сінка. Пам'ятає, що коли вони добігли до його терема, її очі сяйнули до нього із вдячністю. Здається, той погляд її на мить огорнув теплом його душу. Гай-гай, коли те було... Тут, у Києві, ловив тільки злі, колючі зблиски її зиниць. Не хотів зважати на них. Йому було не до того. Жага влади палила його нутроці, вела його, яко осліпленого, за собою, обезтямленого кидала у каламуті веселощів. Дні і ночі пропливали перед ним, як темна ріка зоряного неба, що пливе у безвість. І враз — усе спійнилось.

Через оту Єфанду, стару, сухоребру гадюку! Авжеж, мечники-варяжини, що прийшли з нею сюди, — всі бачили на її голові королівський вінець. Він сліпив їм очі, вони йшли на його сяяння і блиск! Олег не мав такого вінця. І не мав навіть князівської честі. Хто він для них,

отих варяжинів? Слуга молодого князя Рюриковича і королівни-матері Єфанди. То ж він, Олег, має стати поряд із цим сянням вінця.

Так розмірковував новий київський володар Олег біля Змія Горинича і Перуна-Громовержця. Швидко вирішив, що йому робити, і широким кроком попрямував до княжих палат. Довгі поли його шовкового каптана завітрювались, вітер тіпав густе волосся по спині і по шиї. Ішов і відчував, ніби чогось не вистачас поряд з ним. Спинився, прислуховуючись. Справді, за ним не линуть безшелесні тіні його опасителів. То все були варяжини, а тепер вони постали супроти нього. Навіть оті, котрим він найбільше платив, бо довіряв їм своє життя. Вони ж щедро посміхалися йому у вічі, кланялись низенько. Мабуть, у зрадників завжди усміхнені й льстиві очі та гнучкі хребти!..

Єфанда не чекала ранніх відвідин. Якась біда настигла? Олег увірвався до її ложниці попри всіляке попередження покоївок. Він не вважає її королівною? Не чекає, доки вона пробудиться від сну?

Розхристане сиве волосся пасмами вибивалось з-під очіпка; зім'ята лляна сорочка з надто низьким вирізом ледве прикривала її висохлі й обвислі груди. Очі сльозавились масною сльозкою.

Олег остовпіло розглядав її: чи це і є Єфанда? Вона поволі спустила додолу свої довгі маслакуваті ноги. На коліна поклала довгопалі долоні. Це були ті самі руки, що колись з надією хапали його за поли.

— Єфандо, — задихнувся жалісливо Олег, — яка ти стара... Ніби від якогось невидимого удару в лице Єфанда витяглась, піднесла голову на довгій сухій шиї і... засміялась зубами. Потім молодіско схопилась на ноги:

— Дурний же ти, восводо. У королів і королев старості не буває! — і знову засміялась двома рядками міцних перлисто-жовтих зубів.

— Пощо поставила свого ідола поряд із Перуном? — То кумир мого роду. Хіба не мій рід панує нині у Києві?

Олег сахнувся до дверей.

— Київ узав я!

— Моїми мечами! У тебе немає тут нічого — ні мечів, ні коріння. У мене тут є моя дружина урманська. І я хочу мати своє королівство для свого сина — Ігоря.

У неї голос був сичливо-хрипкий і пащека триглавого Змія... І він колись хотів її брати в жони?

Олег позадкував до дверей. Ні, він не просить у неї дозволу... стати з нею поряд... під сяйво її корони!..

— Підлий раб!.. — кинула йому навздогін.

Як же він сам собі розставив сіті? Чому обіперся на цих варязьких пройдисвітів? Чому ніхто його не надоумив: не діли добра із гордим. Навіщо відпустив смолян і полочан?..

О Боги! Ви довго спокушували його блиском влади, щоб відкрити усе страхіття втратити її від власного безглуздя!..

Олег уже летів крутими сходами до своїх хоромин.

Де бояри? Де Бодець? Олій, Радим? Де їхні челядини? Пощо не вимагають, аби ту Єфанду відіслати назад, у терем свого мужа померлого Рюрика? А Єгорця...

Либонь, йому треба ще підрости, перше ніж сідати на княжий стіл, та навчитися мудрості владарювання. Хай іде з нею геть з Кисва!.. Геть їх обох з Кисва!

* * *

Не скоро прийшла Житяна до місця колишнього Оскольдового храму. На попелищі буйно поросли лобода й лопухи.

А поряд, серед зеленої тиші кладовища; мовчазні могили потонули в буйному квітінні літа — серед роман-зілля, полину, чебрецю, жовтяка. Кілька скособочених почорнілих хрестів виглядали з того зеленого виру як минуці спомини про життя тих, хто розіп'яв на тих хрестах свої душі, розіп'яв за цю землю, в якій нині упокоїлись. Священні могили київських християн ніхто не доглядав, не стеріг, окрім Бога. Та й хто відважився б на це у часи неволі і понуди? Житяна нишком огледілась, чи не бачить хто, що вона, християнка, прийшла сюди?

Здригнулася на тріск сухої гілки, що зламалась од вітру: чи віщує вона появу Щезника, який десь тут завмер в кущах, чи, може, то дикий звір пробирається в хащах. Злякано озирнулася на посвист дроздів.

Душа Житяни тремтить у передчутті чогось несподіваного. Усе її життя — всуціль несподіванка, та ще й неприємна. Мало доброти зустріла на своїх шляхах-дорогах, хоч сама їх вибирала. І ось теперечки знову їй вибирати.

Колись прийшла до Кисва шукати своєї Долі. З малим дитям на руках. Де вона, та її Доля?

Коли ще жила у хаті свого вітця Окомира, далекий Київ їй здавався білим, високим і добрим градом, що возносить сильних і владолубних. Так їй оповідав про Київ той парубок, котрий прибулдився до Пересічена, той Вратко. О, той киянин! Він

своїми оповідками і своїми теплими, добрими руками повернув її душу. Від нього почалося в Житяни якесь інше, зовсім інакше, життя.

Попросив біля криниці напиться води. Яка ж дівчина, та ще й коли вона на порі, відмовиться поговорити з хлопцем, та ще й коли він ладний собою та бравий!

Поговорили. Спочатку біля криниці, потім під старою вербою над ставком. А весна ж тоді була яка!.. Навіть стара дупляста верба розквітла пахучими пухкими сережками. І той парубок, той Вратко-киянин, був щедрий на слова і на пестощі. Дав їй дарунок дивний — червону хустку, шовкову, заморську. Ой як гріла та хустина її руки і шию... і серце дівоче запалало вогнем любові... А він оповідав багато чого про Київ. Про його високі тереми і Княжу Гору. Казав, що та Гора злочотна, бо змії гориничі занастили її. Але скоро-скоро прийдуть нові часи... Він замовкав, дивився кудись вдалеч і немовби уже бачив ті щасливі часи, які неодмінно прийдуть у Київ. Його обличчя робилося тоді відважним, великі сірі очі наче зсередини підсвічувалися якимось сяянням.

Житяна думала, що оте сяяння, певно, іде від могутнього града Києва, який Вратко згадував у ті хвили. Вона кохала цього киянина і разом кохала його рідний град. Бо любляче серце — щедре й милосердне, воно любить усіх. Тому на Любові й тримається світ. Їх поєднала ця Любов і ці спрагли весняні ночі. І не було страху в душі, бо ця Любов творила життя...

Вони радісно постали перед її батьками. Старий Окомир насупив брови:

— Хто єсть, парубче?

— Вратислав, син київського теслі.

— Чому вештаєшся по світах? Чому відірвався від свого роду-племени?

Вратко опустив голову і мовчав. Але треба було щось говорити! Брехати ж він не вмів.

— Ізгой я... Шукаю нині правди в світах... І ось знайшов свою ладу. Благослови, отець.

Окомир завмер: ізгой? За які ж гріхи, за яку ганьбу його вигнали із рідного гнізда? І що на мислі у нього?

— За що... став ізгосм? — Тепер Окомир пильно його розглядав. В такі молоді літа, такий красень-парубок, і носить прокляття роду... — За які ж гріхи тебе вигнали?

— Не було гріха, отче. Це я проти свого волхва Славути сказав, що він за злото продав нашого князя Оскольда

і покликав находника того Олега з варягами. Так усі кияни мовили...

Окомир замислився. Щось колись чував про те. Щось баяли люди і в них у Пересічені про того Оскольда. Але ж — проклясти за це хлопця!.. Непевний, мабуть, цей парубійко... Непевний...

— Піду до нашого віщуна. Хай він зніме з тебе прокляття — тоді візьмеш Житяну. Інакше прокляття впаде і на неї!..

Житяна завмерла. Волхви ніколи не приносили людям щастя, а лише жахання, страхи, невіру... Забирали з дому всі найліпші добра і змушували без кінця ходити до них, чекати... місяць чи рік... А їй чекати вже не було коли — дитина забилась під серцем.

За седмицю вітець Окомир повернувся із Пересічена, від волхва. Був аж чорний, наче обвуглився від якоїсь біди. Не дивився ні в стривожені очі хворої жони своєї, ні в розпачливі очі Житяни...

Одна вона лишилась у них на старості літ. Троє синів один за одним пішли до дружини уличанського князя Превлада і десь погинули на сторожових станах від ординців. Старі батьки, як тільки з'явився цей безрідний парубок-киянин, спочатку навіть зраділи, що він не забере від них єдиної дитини, що всі вони будуть жити разом і загомонить їхнє подвір'я дитячими голосами. Але звичай бояться ізгой погнав його до того волхва, щоб спитати в богів їхньої волі. Що принесе в дім ізгой, вигнанець зі свого роду-племени?

Пересіченський волхв дуже довго випитував Окомира, що він знає за того киянина. Пастух Окомир ніколи в світі нікому не брехав — і тут розповів, що знав за жениха дочки. Волхв посірів: постати супроти волі волхвів — найбільший гріх, за який нема нікому ні прощення, ні благословення! Той великий гріх упаде на рід Окомира і його нащадків. А те, що той ізгой заступився за свого вбитого князя Оскольда, то ще більший гріх! Бо князь полянської землі Оскольд відрікся від віри своїх пращурів, перекинувся до чужого ромейського бога Христа. За те й смерть прийняв справедливо. І ти, Окомире, не оскверни свої вуста і свій рід іменами чужих богів і їх заступників і не служи, і не кланяйся їм, а сокруши їх!

— Не можна брати в дім того ізгой!.. — закінчив своє віщування волхв. — Наші боги постануть супроти...

Тепер Окомир, переступивши поріг своєї хати, тяжко повторив ці слова:

— Наші боги постануть супроти нас... немає мого благословення...

Житяна, як мертва чайка, упала на руки Вратка. Мати схопилась за груди, в яких щось свистіло й шипіло...

Через тиждень з'явилися гриди князя Превлада і веліли віддати їм київського ізгоя-бродника. Князь хоче бачити його власними очима.

— Гей, Окомире, де ховаєш того зрадцю? А ходи-но, голубе, до нас!.. — Не знайшли вони тоді Вратка — втік.

Другого дня померла від задухи в грудях мати. Окомир слав прокляття Долі... Житяні лишилися одні надії і глузливі переспіви дівчат і молодичь.

Над мосю хатиною чорна хмара встала —
Що на мене молодую поговор та слава...

Житяна пішла до Києва шукати рід свого лади, шукати його... Але не знайшла. Певно, десь упіймали його лакузи князеві і вбили... А може, вкинули у яму — поруб... А може, залізами прив'язали в степу на могилі до кам'яного стовпа, щоб хижі орли пошматували біле тіло...

Назад вона вже не повернулася — наступали холоди. Осіла в хатині, що пустувала на гончарному кінці біля криниці. Допомогала людям по двору поратись, і люди їй допомагали. Найбільше жалів кожум'яка Білокіз, що робив ладні, м'які взувачки і кожухи. Житяна продавала їх на Бабиному торжку. І ростила свого сина — Степка.

Коли підріс, із острахом помітила, що в його сірих, як у батька, очах інколи спалахує якась колюча впертість.

Вона жахалась — хіба не впертість згубила її ладу. Вратка?

Почала ходити з ним до храму. Послухати мудрі слова священника. І несподівано — знову несподівано! — стала свідком загибелі храму...

Одного разу застала сина над розкритою старою скринькою. Геть усе чисто вивернув — увесь одяг, трави, витяг шматки порубаного пергамену і довго дивився на них. Почав складати, приміряти один шмат до іншого — інколи виходило як ціле. Спитав матір:

— Ти християнка? А письмена ці знаєш?

Звідки ж їй знати ті письмена мудреців?

Вона тільки слухала молитви священника і сама творила свої молитви.

— Не знаю, Степку.

— Якби живий був священник, я б у нього навчився читати.

Коли ж на гостиному дворі об'явилась ватага купчини Синька, Степко аж затанцював:

— Вони ідуть до Болгарії, мамо!

— То й що?

— Там є схоли — навчають письменам!

— Нехай собі. Багато чого є в чужих краях.

— Але ж... як зрадів би наш священник...

Вона зрозуміла: сина уже не втримає.

— І я... попросився до ватаги — буду кашеварити!

Ні словечка не мовила: її сина уже кликала його Доля...

Безгласно летіли літа її самотності. Лише в снах приходив до неї її син і все про себе розповідав. А тут — захворів кожухар Білокіз. Почала згадувати, якими травами мати зцілювала людей, якими словами і молитвами примовляла. Підняла Білокоза на ноги, а до неї приходили інші немічні за поміччю. Між собою прозвали чарівницею — уміла недуги вигнати і силу людині повернути. Та новий клопіт звалився на її голову: Білокіз попросив увійти в його самотній дім господинею. Вона цього не хотіла, та боялась відмовити добрій людині. Його син Ловель десь пов'явся у світах, і старий чоловік доживав свої роки безнадійно. Як і вона. Але що сказати? Досить їй і свого тягара життя... тягара своїх чеснот і розуму... Ні-ні, вона повинна дочекатись сина. А може, і свого щастя! Десь же воно ходить по цій землі!

* * *

Важкі білі сніги завалили вулиці київського Подолу. Морозні вітри носились на скажених конях-вихорах; своїми довжелезними хвостами і гривами здіймали круговертні метелиць, хурделиць і вихорів, що зміями гориничамі пролітали над землею, свистіли під повітками, за стіжками, завивали у димарях, ніби голодні вовчі зграї. Оті хурделиці згинали донизу дерева й лози й тіпали їхнє гілля, немов коноплі на терниці.

Дім оболонського бондаря Гордослава скрипів і часом здригався від лютих круговіїв. Стіни вже погрузли у кучугурах по вікна, солом'яний дах рвало й шматувало, аж тріщали крокви й хитався димар. Рідко виходили з хати. Над дверима повісили старе рядно — берегли в хатині тепло. Вдень і вночі не згасало вогнище в печі, воно і дихало теплом, і освітлювало сутінкові кутки, й умиряло збуренний, зляканий дух людини, яка мимовільно дослухалась до зимової бурі і мислями неслась слідом за нею в жакні безодні небес. Часом шалений вітер, що вривався в димар, забивав комин димом — тоді хата виповнювалась гаром,

4 Витоки

летючою сажею й іскрами. Діти на печі забивались, немов мишенята, в куток, накривались ряднами, доки мга і гар не осідали. А в кутку біля припічка захурчить прялка їхньої старшої сестри Веселини. Менші діти Гордослава знали, що Веселина була на виданні і тепер дбала собі на посаг. Мати сказали, що навесні чи влітку треба б і весілля відбутися, якщо б хлопець добрий знайшовся. Дітвора нетерпеливо допитувалась у матері Крушки, хто ж вінуватиме їхню Веселинку, котрий із парубків посадить їх на коня і подарує меншим сестричкам яскраві стрічки.

Мати кишкала на них, як на курчат, сердито відганяла, аби не чіплялись реп'яшками, когось та знайдуть Веселині, коли вона сама і далі буде такою сором'язливою. Тісні часи нині прийшли для всіх, а для дівчат — то завжди було нелегко. Женихів постійно не вистачало, а тепер і поготів. Забирають тих хлопаків то на хозар, то проти Степу, то проти ромеїв. А теперка он повно варяжинів у Києві, підняли у граді свою триглаву зміїну пашеку. Князь Олег і бояри тому й набирають собі велику дружину. Хто зна, скільки голів ще поляже на майбутніх баралищах. Відданиці дешевіють...

Крушка сама собі бурчить під ніс та сердито штурхає рогаками в печі. Аж іскри звідти вимітаються вогненным стовпом. Від того її обличчя та очі червонішають, ніби злішають.

Гордослав мовчки також дослухається до тих бурчань жони. Скрутно похитує головою в лад своїм невеселим думкам. Сказано: мачуха — не рідна мати! І пальці його швидше починають крутити безкінечні товсті нитки — він плете-в'яже сіті. Прийде весна, кине невід у хвилі Дніпрові — дивись, Водяник і підкине щось для його мишенят. Он скільки їх — шестеро в нього! Їх залишила йому перша жона та й замкнула очі навіки. Отоді на них узяв оцю Крушку з двома її діточками. Нелегко і їй день у день тягати горшки на таке сімейство. Зведенята не мирять, один поперед другого виривають шматок хліба чи вареника. Веселинка їх доглядала і раду їм найліпше могла дати. А тепер за прялкою та за рушниками сидить. Дбає про дівочькі одяганки. Бо за тими дрібенятами нічого собі не встигла у скриню покласти — змарнувала час! Де вже було їй і женихів отих шукати. Тож і поспішає доня.

Крушка бурчить, що помочі їй нема ні від кого, а в неї лишень дві руки. Та не відриває дівчину від її роботи. Знає, що на голу кістку і сорока не сяде! І Крушці-мачусі

неслава буде серед людей. Скажуть, не дала падчериці приданого заробити.

Коби не ця люта зима, може, і заручили б Веселинку. Злі морози не дають спуску, худоба мерзне в оборах, вищать голодні свині у сажак. Кури геть перемерзли, аж гребінці почорніли. На вечорниці дівчата і не ходять. А до весни — гей скільки ще! Хоча б хліба вистачило...

Одвічно невеселі думи хліборобські. Снують вони у голові Гордослава, як безкінечні нитки для його рибальських сітей.

Витираючи порепані червонясті долоні об хвартух і погійдуючи важкою пазухою, до нього підступає Крушка. Молодиця собою нівроку — і товкуща, і роботяща. Заступила покійницю його дітям. Та не заступила місця жони біля нього. Не тягнеться його душа до цієї Крушки — і край! Вона знає про це і ще більше напружується й насторожується біля нього. Стає якоюсь дратівливою, колючою на язик, а іноді силувано так лисицею лащиться. Ось і зараз. Чого їй треба від нього? Не піднімає голови на неї, вдає, що не бачить її тихої присутності поряд.

— Чуєш, може, погомони із сусідом, Златоруком отим. Син у нього молодший на порі. Може б, сватами стали. Ажеж наша дівка он яка! — гаряче зашепотіла йому в щок і квапливо затягла кінці хустки під підборіддям.

— Ат... — відмахнувся Гордослав від її шепоту. Мачуха хоче пошвидше з хати випхати хоч один рот. Знає він того молодшого Щербила, а старшого десь вітром знесло з дому...

— Та не знайти такої дівки на всьому Подолі! — знову підступає до нього Крушка. — А той хлопець Щербило — г - а - р - н - ий! Кажу тобі...

Гордослав супить брови, невдоволено ворухить вусищами. Непевного роду хлопець! Ще з отрочих літ, мовлять, старший київський волхв прокляв їхній рід за щось. Ото й зійшов із дому старший син. А цей теж, мабуть, непутящий, Щербило цей. Й ім'я таке дали: Щербило! Ніби пошербив хтось його життя... І за що? Ніхто не знає. А яке ім'я — таке й життя. Завжди це так.

— І роботяща ж яка, дивись! — не вгавала Крушка, осмілюючись, що її хоч і не слухають, та й не женуть. — А той Щербило пасе нашу дівку очима, сама бачила. Значить, до душі йому! — сказала й почервоніла, аж одвернулась. Щоб Гордослав не посміявся над її раптовою відкритістю. Здогадується, що йому нелегко її терпіти, бо, чує, не прийшлася йому до душі. Терпить задля дітей і господарства.

— Йому, може, й до душі. А їй? — уперше підняв очі на жону. Вона аж спалахнула від несподіванки. Ведуть розмову про дітей, а їм обом видається, ніби й про своє потаємне.

— Чого б то їй не до душі? І собою нівроку — ставний, чорнобривий. А сині очі такі, що враз вчарус дівку!

— Сливе, життя згайнувала даремно, коли не знаєш, що справжнє вчарування не в красивих очах! — чомусь розсердився Гордослав на неї.

Переполошилась, затряслась душею Крушка і відступила від нього. Ненависний який! Хотіла ж дати добру пораду для щастя його дитини. Усе вийшло на зле. Не знати, як і говорити з ним, чим і догодити йому... Пощо їй ця кара — нез'ясовна, всюдисуща ненависть його!..

Скиглило серце в неї. Чом так буває — свою печаль хоче на ній збити. Мовчки штурхала рогаками в печі, без потреби переставляла горшки з місця на місце, ковтала непролиті сльози.

Гордослав і собі затявся, рвав пальцями сирові нитки, ніби своє серце рвав. Немає між ними ладу, може, відьма своєю мітлою розгребла дорогу між ними? Самотній чоловік у своїй журі, та й Крушка, бачить, самотня, рве душу на шмаття. Немає любові між ними. З першою жonoю жив легко і просто — слів зайвих не кидали, а очима все розуміли. Було між ними погідно й пригожо. Та нежитовиця забрала його жону. Добра душа її сама відкрила двері Біді — впустила ночувати взимку жебраків. А вони вже були в гарячці... Жебраки пішли, а гарячка звалила усю родину...

Тепер от дочку треба самому видавати за мужа. А чи буде щасливою, чи отак мовчки ковтатиме сльози, як ото Крушка? Хто зна...

І знову обізвалась од печі жона.

— Забула! Кликав тебе отець Михайло Местивой. Просив прийти на Оскольдову могилу, допомогти щось там.

Гордослав зітхнув. Колись сестра Славина привела його до Оскольдового храму. Тепер немає того храму — лиш могила Оскольдова лишилась. І Славинин прах там.

Отець Местивой зробив собі якусь нору на тому погеплищі — каже, стереже святі могилки. Бо вони, мовить, березуть пам'ять народу. Олег-находник хотів і могили спалити — не згоріли! Лишень хрести обвуглились. Певно, отець Местивой проситиме на весну нові хрести витесати...

Ще тоді, коли лютий Олег сплюндрував Оскольдів храм, Гордослав допоміг отцю Местивою поставити повітку над тими горбками, щоб сніговими водами не розмилися. Тоді

ще допитувався Местивой, чи не знає, бува, оболонський бондар і рибалка жінку-християнку, що з хлопчиком у храм приходила? Той хлопчик забрав пошматовані Олеговим мечем пергаменти. Хотів би знайти їх.

— У Києві немало християн, отче. Усі вони тепер зачалися, бояться варяжинів. І Олега бояться...

— Вони впливуть у Річці Часу, Гордославе, — і глянув своїми страдницькими очима до неба, де, мабуть, і пливла між зір ота могутня Ріка Часу.

Тепер згадав клопіт священика. Хто ж та жінка, що з хлопчиком колись до храму ходила?

— Чи, може, знаєш, Крушо, хто з наших молодичь до храму з дитиною ходив? Отрок ніби вже. Отець священик шукає їх.

Крушка на мить розігнулась — подумала, хитнула головою.

— Хто зна...

— А може, це Житяна, тато? — раптом обізвалась Веселинка. — Таки ж вона до храму ходила. І хлопця свого брала.

— Житяна не може ходити до церкви. Вона ж — чарівниця! — сказала Крушка.

— Чарівниця та добра! — аж почервоніла дівчина. — А добрих усі боги люблять.

— Коли так, то, може, й ходила, — сказав Гордослав. — Перекажу отцю Местивою... Як він там у таку зиму?

Всі знову прислухались, як з гудінням і завиванням шугала над Києвом завірюха.

* * *

Доля пророків-віщунів, як і доля гордих волелюбців, завжди нещаслива. Чи тому, що угледіти істину можна лише після того, як людина вип'є гірку чашу людської зневаги; чи тому, що люди ніколи не вірять правдивим віщуванням, а сліпо йдуть манівцями чи путівцями лжі. І завжди чомусь пророків вважали носителями зла і всілякої кривди. Тому можці-державці і їхні лакузи з легкою душею вбивали пророків, щоб вони своїми правдивими словами не скаламучували сумнівів щодо безгріховності владців. А простий люд залюбки жбурляв у своїх пророків камінням, бо в щирості своїй завжди вірив велелемцям. Одвіку так ведеться. Але одвіку земля народжувала прозорливців, що своїм словом, ба, навіть смертю утверджують істину, в якій би одежі вона

не з'являлась, якому Богу не молилась би. Хто зна, для чого вона, та Істина, з'являється на Світ. Але з'являється. І живе незнищено. Уб'ють її люди в одному кінці — вона народиться в іншому. Згноять у ямі, сплять у вогнищі, а вона, дивись, народилась серед боліт чи в лісових хащах і знову приходять до людей. Будить їхнє сумління, бентежить дух, бунтує серце, вигострює слово, вкладає в руки меч... Щоб бути знищеною і знову народитись в іншому краї, обізватись кволим, але невмирущим словом.

Про це розмислював сам із собою, бродячи дорогами полянської землі, втомлений-перевтомлений чоловік. Ні старий, ні молодий, ні високий, ні низький, ні чорнявий, ані білявий. А так собі: чоловік як чоловік. Був зодягнений у сіру від пиллоки полотняну сорочку і такі ж ногавки. В добрих постолах. За плечима перекинута полотняна торба. Тільки й дива того, що коли витягне з торби вербову сопіль та почне вигравати, здавалося, усе довкола оживало, світилося, яскріло. Як і його світлі під світлими бровами очі. І душа ніби усміхалась новим надіям.

Оті надії і водили його нескінченними дорогами. З тих пір, як волхв прокляв його, він пішов з дому. Став ізгоєм. За часи блукань багато надій згоріло в його душі, чимало журби намоталось на колесо часу — вічного кола людського коловороту. Обійшов він і землю деревлянську, побував і в уличів⁵. Та прокляття волхва ходило слідом за ним. Здичавіла його душа, але — вбувся в те — звук з часом.

А був він роду доброго, роботящого. Вітець його умів ставити міцні доми, мостити мостини, городити городи. Теслярював, бондарював, коли треба — лодії робив. І синів своїх до свого ремесла привчав змалку. Люди прозвали його Златоруком. Зате не дуже любили на Княжій Горі — неохоче йшов до бояр.

Коли там оселився той приходень Олег, на Гору прийшли нові тіуни⁶ і двірські. А на Перуновому требищі по смерті старого віщуна чинив дійства новий волхв, Олегів. Ото він і покликав подільського теслю з синами. Наказав швидко йому терем поставити. Та щоб найліпший від усіх був!

Златорук аж очі витріщив: волхви ніколи не жили в теремах! Віщуни богів мали від своїх повелителів небесні шати і прихисток зелених дібров, і печери в горах. Може, тепер інші часи настали, але Златорук не шанував цього волхва — лакузу приходня Олега. Він лишень терся на Горі, біля свого володаря, і ніколи не спускався до людей на Поділ, до торговищ і хиж, щоб своїм словом благословити їхнє життя.

Довго чувач потилицю Златорук. А далі пообіцяв когось прислати до волхва і своє рішення сказати. І вирішив: вчинити волхву відмову. А з тими словами відмови послав старшого свого сина Вратка, отрока.

Як вітець сказав, так хлопець і зробив. Передав вітцеву відмову. Його руки, мовляв, звикли ставити оселі людям чесним і чистим.

— Вітець відає, кому таку відмову вчинив?

— Добре відає! — застрибав на одній нозі хлопець. — Тобі!

— Вітець хіба забув, що я великий волхв Гори?

— Всі те знають. Але знають, що ти волхв Олегів, а не волхв Перуна. Коли б був справдешнім волхвом, жив би, як усі — разом із Перуном.

— Вітець твій буде скараний за нечестиві слова!

— Не буде! Бо він не лакуза і нікому не продався.

— І тебе хай скарає твоя нечестивість! Тьху! Згинь!

Вратко знав, що нечестивості у нього за пазухою нема, тому клацнув зубами в зухвалій усмішці і легко побіг додому. Але увечері великий волхв учинив велику помсту Златоруку — на требищі на вогні Перуновім прокляв його рід. І старшого сина його Вратка назвав сім'ям Пекельника. І хто торкнеться лиш його, стане довіку проклятим!..

Так і змужнів у прокляттях волхва Вратислав. А змужнівши, випив не одну гірку чашу: усім серцем линув до однолітків, але матері ховали своїх синів од нього. Прийшло парубоцтво — став до дівчат залицятись на гулянках, а дівчата зі страхом в очах розбігались від нього, як від скаженого. А далі став помічати, що і рідний брат — Щербило — намагається зайвий раз обійти його стороною, боїться сісти поряд за обід. І скрізь люди відсовуються від нього, обходять... Златорук супив брови, мати нищечком витирала сухі, вже виплакані очі... Найстаршенький, найрадіснійший її, носить прокляття волхва...

Світ для Вратислава перевернувся у пекло. І пішов хлопець з дому. Дороги у людини нелегкі, коли вона тікає від власної тіні. Йшов він через ріки, через ліси, через вогонь — і не потонув, не згорів, не став збочилою дикою звіра. Сам лишень перетворився у звіра бродячого — ізгой роду свого. Того ж літа прибався до Пересічена. Солodka вода була у криниці, що біля хатини пастуха Окомира. Солodka, бо пив її з рук — із білих рук! — білокосої дівчини Житянки. Солodka пахли теплі трави, по яких вони бродили, взявшись за руки. І небо над Пересіченом було легке, прозоро-сонячне, манливе, як очі його коханої. І терпкі

цілунки їхні, і щирі розмови, і все було переповнене повносиллям і любов'ю.

Але скоро знову перед ним розіслалися безкінечні дороги. Знову став ізгоєм. Окомир вигнав його зі своєї хати. Проте не хотів згадувати. Тільки згризав свою душу: навіщо щиро розповів старому пастухові про те прокляття волхва?! Гадав, що він посміється над тим. Але Окомиру було не до сміху — прокляття волхва могло перейти і на його рід!..

Все перетерпів Вратислав — звідав і рани від хижих орлів, звідав і біль на ногах від залізних ланцюгів у в'язницях, коли його прийняли як вивідчика Олегового. У деревській землі і вирішив спинитись. На узліссі, під Іскоростенем, знайшов порожню хижу. Від лютих вовчих зграй і сніговіїв було де сховатись. Улітку ловив дичину, рибалив в озерах. Мав печеню і юшку. Часом надходили з Іскоростеня градяни за рибою. Приносили йому буханці хліба чи шматину полотна на сорочку. Хтось подарував сокиру і тесак. Тоді і згадав чоловік батькову науку. Почав підбирати гожі дуби і валити їх, обтесувати і складати у зруб. Бувало, що й молодики з града підсоблять йому в тому ділі. Тепер він їм не казав, звідки і чого тут. Імені свого теж не називав. Сказав, що кличуть його просто Гомін.

Отак зник бродячий ізгой Вратко і народився здатель — дядько Гомін.

За весну і літо він з поміччю мисливців витворив якесь химерне, таємниче здання — не то терем з високим крутосхилим дахом, з піддашками над вузькими вікнами, з ганками і стовпами навкруг чи то якесь капище, куди опівночі потай збирались невидимі душі невидимих богів і починали сперечатись, для кого з них збудоване це обиталище...

Після заходу сонця і сам здатель боявся заходити до цього хорому. Чув шерхит якихось тіней по закутках, шарудіння сіна, яким він заслав мостини. Ще вчувались йому голоси туги чи стогону, чи якогось сміху, що линув з-під високої стелі. Сотворив тесля небачений хором, а сам боявся його: не для життя був він придатний, а для витання високого духу.

Люди всяке говорили про нього. Чутки розлетілися по селах і оселищах. Частіше стали прибиватись сюди то мисливці, то грибники, то ягідники. Хто не приб'ється, підніме голову — отетеріє від подиву і дух затамує.

Солодко Гомону було в ті хвилини на серці. Хотілося тоді зробити ще кращий, ще чудовіший, ще чарівніший храм. Така вже душа у творців — щира похвала завжди підносить у них дух.

Якогось літнього дня, коли все довкола буяло і пахтіло, і мліло від надлишку сонця і жадань, прибилася сюди зграйка дівчат. Веселі, голосисті, завітчані коси, вінки на голові; такі розсміяні і розщечені, що Гомін враз сп'янів від їхнього лементу і краси. І сам ніби помолодів. Вирізав із вербової гілки сопіль і почав їм награвати. Дівчата повели навколо нього свій хоровод:

На Купайла, Купайла
Ходила відьма з відьмайлом.
На дуб лізла, кору гризла,
З дуба упала — зілля шукала.
Повій, вітре, опівночі —
Вилізуть відьми очі,
Щоб по ночах не ходила,
Дядька Гомона не будила!..

Розбіглися, розсміялися, а потім знову за своє:

Кладу я кладку через муравку вербову —
час нам, дівоньки, з уличеньки додому.
А ти, Улянку, зостанься,
Із дядьком Гомоном повітайся!

І чкурнули. А біля нього лишилась одна дівчина. І плакала.

— Ти хто?

— Улянка.

— Чого ж не побігла?

— А навіщо?

— А вони ж побігли!..

— Так то вони, — і заплакала ще гіркіше.

— А чого ти?

— Бо живу одна, як перст. І нема кому захистити. І нема кому діток моїх пригорнути. І їсти їм дати... і одягти... А руки одні...

— То... лишайся вже... якось... проживемо...

Відтоді у Гомона з'явилась велика родина. А скоро Улянка привела ще й телицю. Хтось дав курей і поросля. Довелось зорати веретею ниви і засіяти просом. Велика сім'я — великий клопіт. І тільки той храм нагадував Гомону його колишню мрію — поставити храм ще вищий, ще красивіший. Щоб аж подих перехопило!

Інколи вранці виходив на берег озера, дивився, як сувої туману тяглися з плеса і огортали соснові бори. І десь там, в глибині білого туману, де промені сонця тчуть золотими нитками шапки для велетенських сосен, здіймався небачений храм і плив у сонячній сріблестій імлі над лісом. І він сам

плив поряд з ним у безвість. А може, вони пливли додому, до Києва...

Але видіння скоро вривалось. Земля озивалась до нього голосами жони, дітей. Ревіла корова, гелготали гуси... Мав бігти до повітки, братись за рало. Нову ниву треба розорювати для наступної весни. А ще треба вершами пройтись по озеру — риби спіймати...

І так день у день. Від зорі ранньої до вечірньої. Праця висотувала з тіла сили, а з душі — мрію. Все менше лігав у сонячній імлі разом із своїм срібленим храмом, а все більше волочив тяжкого плуга. І на свій храм земний не дивився, ніколи і голову підняти вгору. Якось узимку Уляна затигла туди корову з телям. Потім відгородили там місце і для поросятка. І вже не було храму. Не кликав він до височини — кликав до худоби...

Але ніхто не знає, що таке людина. А це така істота, що коли хоч раз у житті вона відчула політ своєї душі, неодмінно знову підніметься духом.

...Він лежав на сіннику, дивився в зоряне небо і дивлявся там свою зірку-долю. Де вона? Чи ота, що ледь-ледь блимає світінням, чи та, що розбризкує зеленаво-колючі промені, чи, може, та, що зірвалася з темні життя і покотилася по чорному небесному полю...

І вже десь поряд упала, вибухнувши піснею:

Ішов-перейшов місяць на небі
Та стрівся з ясною зорею:
Ой, зоря, зоря, де ти ніч була,
Де нічку була, де маеш спати?
Де маю спати? — у пана господаря,
У господаря, на його дворі,
Та на його дворі, та в його хаті.
А в його хаті та дві радості:
Першая радість — сина женити,
Другая радість — дочку віддавати...

І тоді згадав, що в нього у дворі повно гостей, бо Уляна сина женить, старшенького свого!.. А там і друга дитина на порі стане... Виросли Улянині діти...

Прикрив долонею очі. А ніби все бачить ту зірку — ось вона все котиться, котиться... Де спиниться? Де?..

І ось знову виплив у вишину чорного зоряного неба срібленим храмом, зітканий із ниток сонця і туману. Він пропливав, легко похитуючись, висвітлював мереживом різьблених стовпів і дашків. І він, Гомін, теж ніби уже пливе поряд з ним. І раптом вони торкнулися хмарини, яка зависла над ними і засвітилася світлом вечірньої зорі.

Чи йому здалося, чи йому причулося, чи якось в думці

само зринуло... Ніби голос батька його, Златорука, говорить: "Оцей хором поставиш над Почайною. Там уже й місце я приготував — біля своєї могили".

Раптом він злякався. Загучало серце. Де ж це — над Почайною?.. То хтось рідний там? Певно, мати померла? Коли ж це?.. І збагнув: голос роду кличе його додому.

І він пішов.

* * *

По перших весняних водах, коли відкрилися великі й малі річки, до Києва прибула вість Ефанді: їй на підмогу йде велика дружина Свенельдова. Хай тремтять київські гори й кручі — такої сили-силенної варягів вони ще не бачили! Відважні витязі морів, невисипущі шукачі чужих добр і чужої слави, мали підперти королівну Ефанду і її сина Ігоря і вознести їх над тими, хто їх зневажив.

Ефанда втратила сон від хвилювання, від чекання. Від гарячих передумів, які обсідали її сиву голову й сивили ще більше. Вона марила про помсту цьому великому грішнику — лукавому Олегові. У своїй напівтемній ложниці вона колотилася, як у норі, боялась світла, як сліпий кріт. Розкидала павучі тенета для всіх, кого ненавиділа. А ненавиділа усіх, кого бачила. Усім жадала відомстити. А себе мріяла бачити на осяйному київському престолі древніх Київичів з владичним жезлом у руці і в золотій короні на голові. Тим жезлом вона й з'єднає дві держави — київську і новгородську. Що скажуть тоді в її рідній урманській землі про мовчазну Ефанду? Які саги, які молитви складуть про неї барди? Як упадуть до її ніг оті, що колись радо випхали молоду й привабливу дівчинку із гнізда урманського короля й віддали в руки тому старому пройдисвітові Рюрикові? О, Ефанда жадала б відповісти тоді усім на медові лакейські похвальби для неї! Нікого з них не пустить пред свої очі. Вона сама — своїм розумом і своїми руками — здобувала корону, державний жезл свого мужа і цю землю. Олег їй лише допомагав. Тож нехай никнуть перед нею ниці заздрісники й пустомелі, поглумники і злоречивці, що й нині крутяться біля підніжок трону урманського короля...

Вони зганьбили її таємною намовою — через неї хотіли приручити Рюриків меч, тому й украли її молоде щастя, котре вона, юна й мрійлива дівчинка, ховала у серці, як скарб найкоштовніший. О, як раділи оті, що відкрили навімисне на весь світ її потаємні полюби з найгіднішим і відважним витязем землі урманської — Свенельдом...

Як глумились і збиткувались над нею, щоб зламати її любов і кинути її в обійми отого старого крука Рюрика!.. Тепер вона жадала їм усім відомстити за свої кривди своїм вознесенням. Витязь Свенельд уже стукає високою кормою своїх лодій об дерев'яні пристанища Почайни-ріки!..

Єфанда збігала з Боричевого узвозу, як молода левиця. Її вузькі груди ледве встигали набирати повітря, але його не вистачало на її прудкий біг. Вона простягувала руки до Ріки, яка принесла їй на теплих зеленавих хвилях ключ від її осяїної Доли. Хтось колись зачарував було ту її Долю, засадив у темницю і тримав на ланцюгах, як і її саму. Тепер двері темниці відкриваються, її Доля, пресвітла й превисока, змахне широким білим рукавом, немовби вітрилом, і Єфанда полетить у височінь і безчасся життя... у вічну свою молодість, до свого незгаслого кохання, бо воно ще в ній горить і палахкотить, як і колись. Свенельд!..

Він стояв уже на мостинах пристанища. Дужий, дебелий, яким вона пам'ятала його з юності. Свенельд приклав долоню над очима, напружував зір, шукав когось у товпиську гультіпак, волочан, смолярів, веслярів, лодійщиків... Єфанда хотіла махнути до нього білою хусточкою, як то було колись... Але не осмілилась. Хтось тримав її руку, хтось в ній висушував сльози, і крізь сизу пелену, що туманила їй очі, вона не бачила ні глибоких зморщок на видубленому вітрами обличчі витязя, ні легкої сивизни його широких світлих брів і короткої борідки. Свенельд! Для неї це ім'я звучало юно — і він також видався їй зовсім молодим...

Вітер тіпав за його плечиськами темний окрил, куйовдив світлу чуприну, що спадала аж до пліч. Він став ногою на корму лодії й пружно сплигнув на землю. Пішов просто на неї.

— Я прибув до тебе, — хрипувато й сухо кинув їй. — Ти не рада — мовчиш...

— Ні, я... кричу, Свенельде... — прошепотіла вона. Він став перед нею на одне коліно, схилив чо́до. Так, це був колишній Свенельд!.. Той єдиний витязь, котрий гідний корони у цій землі... Вона віддасть йому свою корону. А сама буде поряд!.. Усе життя поряд із ним!..

— Ходімо... — хотіла ніжно сказати "мій витязю", але щось застережливо перетнуло її голос. Свенельд виглядав молодим і за роками був молодший від неї. І чи живе в ньому пам'ять про неї? Чи, може, як усі підтоптані мужі, й собі потягся до молодих жінок... Їм солодко з ними, і вони думають, що молодіють тілом від них! І ніхто не

підозрює, що ті солодощі вичерпують їхню силу невблаганніше і швидше...

Але Свенельд прийшов на її заклик. Може, королівна Єфанда все ще залишилась для нього звабною морською дівочою... і над її головою сяє золотом її зубчаста тіара, яку поклав колись отець король Гаральд... Ні, не буде вона себе дурити — із старих срібних люстерок на неї дивилася інша Єфанда... стара, зморщена, змучена... Нічого не лишилось від тієї морської дівки, хіба що... тіара Гаральда. То, певно, вона й привела сюди Свенельда.

Свенельдова дружина піднялась до триглавого Змія Горинича — мали схилити чо́ло й мечі перед своїм благодійником і покровителем морських витязів. Уже тут перестрів їх посланець від Олега. Володар Києва запрошував відважного витязя у свої палати — жадає привітати гостя... Володар Кисва — Олег, а не Єфанда? Стрепенувся Свенельд. Тепер знав, чо́го покликала вона його сюди — супроти Олега...

Але кого підперти їм тут: істинного володаря цієї країни — Олега чи того, хто хоче вирвати владарювання з його рук?

Олег вийшов йому назустріч в білих шовкових патах, підбитих соболиною опушкою. На його грудях, на закаблучках червоних хзових чобіток бряжчали золоті брязкальця на тонких ланцюжках. На великих перснях розбризкували осяїні племінці коштовні каміння. Обличчя Олегове світилося широкою, щирою посмішкою. За ним вряд стояли чемно, немов тіні, київські бояри в ошатних одяганках, підперезані золотими пасками. Хилили привітно перед ним високі шапки. А столи, столи! Гнулися від срібних тарель, чар і чаш, від лагвиць, глеків й барилець з медами й пивом, від пахучої печенини, копченими, квашеними... Від куп зарум'янених куріпок, голубів, ри́б, курей, гусенят, каченят, поросят...

Витязям Свенельдовим, що своє життя провели під сонцем і вітрами, що не знали осідлого затишку і смаковитої їжі, все те видалося казковим, небаченим, неймовірним. І це — для них! Для тих, хто звик обходитися сухою рибиною, ковтком прісної води, чорним сухарем...

От якими багатствами заволодів цей Олег! Ледве дослухався Свенельд до вітальних слів господаря київських гір. А хто ж тут вона — Єфанда? І чи не ослунався славний витязь, почувши, що Олег мовить, ніби чекав на нього з великою надією...

— Бояри київські і я маємо до тебе велику довіру, витязю...— Олег легенько взяв за плечі Свенельда, обвів довкола столу, ніби ще більше дражнив напівголодного-гостя. Тлумач, що тінню ковзав за ними, поспішливо, захлинаючись словами, переповідав, як Олег і київські бояри чекали на нього!.. То хто ж кликав його сюди — Ефанда чи Олег? Хто ж, зрештою, владарює у цій державі?

— Але... мене кликала сюди Ефанда...— спробував уяснити Свенельд.

— Таки ж вона, витязю, тебе кликала. Бо ми всі того хотіли! — приязно осміхався господар цих розкішних кам'яних палат, а його бояри чемно вклонялись їм услід.

Сум'яття скаламутило Свенельдову душу. Але ж гінець був тільки від Ефанди! Мовив, що вона жадає мечів, аби підперли її та Ігоря у Києві... супроти свого ошуканця лукавого... Та несила і йому, Свенельду, нині сказати цю правду у вічі людині, яка так щедро пригощає його у своєму домі... Олег і його ошукав та хоче, певно, приручити... Він це бачить. Що ж матиме від нього? Зрештою, хто більше йому дасть — Олег чи Ефанда? Київський володар має все — він володар. Він дасть усе. Ефанда ж нічого не має, його мечами хоче щось здобути собі. То що може вона дати йому?

Олег ніби на льоту ловив гарячкові думки Свенельда.

— Київська земля багата, витязю. Тому зазіхають на неї з усіх сторін,— поважно гучав голос Олега. Тим часом гості вже всілися за стіл, в руках у них опинилися чаші й чари з медами. Олег заклопотано оповідав про ворогів Київської землі, де живуть здавна поляни і руси. А найпершими їхніми сусідами були деревляни, що постійно жадають забрати собі київські гори, бо колись, дуже давно, по київських кручах проходила межа землі полян і деревлян. І небезпека вся в тому, що деревлянський князь Ніскиня гартує проти Києва серце свого онука Маломира. Мовлять, ніби він є сином Оскольда, останнього Києвича. Але ж усі відають, і бояри київські підтверджують, що той Оскольд і сам не був князівського роду — народився від наймишки, з простолюдинів. Того бояри і покликали сюди Олега з Ігорем Рюриковичем. Ігор — князівського роду! Він і буде тут княжити, як підросте трохи... Але киянам все ж треба берегтися! Ось чому вони так раді, що сюди прийшов Свенельд із дружиною...

Свенельдова голова туманіла від медів і ласкавої уваги. Чийсь вправні руки ледве встигали міняти перед ним порожні миси й тарелі й підсовувати нові, наповнені їдлом. Авжеж,

кожен справжній володар має дбати про безпеку своєї землі і... своїх багатств. І він — чого ж! — радо служитиме своїми гострими мечами Києву, коли... їх не забуватимуть... Отож він служитиме Олегові, а заодно і Ефанді з Ігорем... Усе гаразд, добрий витязю! Але ж чому тут, на цій учті, немає ані Ефанди, ані Ігоря?

— Де ж Ефанда? — насторожено обводить поглядом витязь Свенельд застілля.

— Гей, отроки! Де ви? Запросіть-но Ефанду до хоромини. Гості хочуть випити за її здоров'я!

Залопотіли по гучних дерев'яних мостинах кілька пар прудких ніг. Швидко примчали й назад. Ефанда, мовили, не прийде.

— Чому не прийде? Хіба вона тут не є господинею? — спохмурнів Свенельд.

Олег розвів руками. Знову покликав отроків:

— Передайте: гості хочуть бачити її на цій учті!

Знову побігли і повернулись назад прудконогі челядники. Ефанда, відказали, сама хоче приймати високих гостей. У своїх палатах.

І знову нічого не збагнув Свенельд: хто тут ким поведівас? Хто над ким має силу й владу?

— Хіба Ефанда та її син не є правителями Київської держави? — Все ще допитувався добре охмелілий Свенельд.

— Як же, вона і є володарка яко матір князя нашого — Рюриковича. Ми разом володарюємо.

— Але вона не слухає свого співправителя. То погано, — хитає головою Свенельд.

— А що б ти зробив, витязю? Жінка вона крутої вдачі... сам відаєш... Яка твоя рада була б?

Свенельд примружив повіки — бач, у нього й ради вже питають. І шану віддають належну. Добрий господар київський! Але що б він порадив?

— А я б... знайшов собі іншу повелительку... в ці от палати... Га-га-га!

— Га-га-га! — затрясся реготом й Олег. — Мудра твоя рада... Але треба подумати. Гей, боярове, чуєте? Добру раду дає мені наш гість варязький. Га? Як ви на те?

— Слухай мудрого слова — сам мудрим станеш, — підморгнув йому меткий на слово сивогривий боярин Бодець.

Ох, цей Бодець! Всюди першим встигає прийти на поміч Олегові, одразу втямував, куди хилить Олег. Прискалює до нього в кривому усміху око й хитрувато погладжує кудю підрізану борідку. А ті бояри — тугодуми, упиваються дармівщиною і не чують, про що йдеться.

— То що будемо робити з ослушницею, радці мої?— вголос ніби розмірковував Олег і ніби від жалю враз печалю пойнявся його голос.— Ким замінити? Адже вона — матір нашого князя Рюриковича.

— Гей, зажурився про що? Матір — вона і буде матір'ю. Але повелителька твоя має бути найкрасивішою і наймудрішою, володарю. І слухати кожне твоє слово. Так я мовлю?— сміявся до Олега і Свенельда боярин Бодець. А очі його аж палахкотіли карими іскринами гермонського реготу, що гугонів у його нутрошах. Ото учта! Ото пир!

— Що на те скаже наш славний витязь? Чи є у тебе жона?

Свенельд уже втратив нитку розмови. Тільки посміхався до нього, зичливим голосам, довколишній святошності, блиску, багатству. Не життя, а казка! Що йому ще потрібно?

— Ге-ге... нікого в мене немає. Один я... ні жони, ні землі... ні дому...

— Все дамо тобі, не журися,— і землі й села. І челядь і полюддя. Будеш у нашій землі, як у своєму домі. Візьмеш собі жону або дві. Скільки захочеш.

— Чого ж... Я згоден... Якщо ти не кпиниш, володарю, наді мною. Мої мечі тобі вірно служитимуть. Ха! За землю і за села — чого б і ні...

Олег полегшено зіткнув, витер з чола піт. Таки уговтали вони цього славного воїна. Тепер він у нього в пазусі. Тільки б не одумався на похмілья! Хай би довше не було б його, цього похмілья.

— Гей, Бодцю! Мудрий мій радцю! До тебе нині довіру має велику київський повелитель!

Виконаєш — навіки вознесешся із родом своїм.

Боярин Бодець насторожився.

— Бери-но, брате, свою челядь і своїх гридей, бери скільки треба моїх мечників, бери мої лодії. І мчи чим скоріше до Новгороду. Та не забудь прихопити з собою Єфанду з синочком. Хай живуть там! Хай там ставлять своїх зміїв гориничів. Тут вистачить і одного Перуна-Громовика. І одного володаря...

Добре частували у княжих палатах витязя Свенельда і його сотників. Цілий тиждень двиготіла Княжа Гора, металася по медушах челядь. Тож ніхто і не помітив, як на світанні відчалили від Почайнівського пристанища київські лодії і під вітрилами ковзули вгору по Дніпру, до гирла Десни. І там — ніби розтанули.

Стара деревлянська княгиня Ярка таки домоглася свого: її бояри-радники згодилися послати сольбу на Дунай, до болгарського царя Симеона⁷ просити в нього невісти для сина її Маломира Оскольдича. Як-не-як, а той Малко — із роду останнього Києвича — рано чи пізно має взятися за меч, аби повернути собі київський стіл. Мав бо на те право по роду. А коли прибув до Іскоростеня, стольного града деревлянської землі, давній знайомець княгині Ярки — безрукий Местивой і нагадав їй про священні могили, які вопіяли до помсти, вона збагнула: такою була воля цих богів, яким вона щиро вірила, — і прадавніх богів своєї землі, і нового Бога, котрому служив київський христитель.

Дивнії речі про Київ розповідав цей Местивой. Новий повелитель стольного града країни полян-русів — лютій Ольг повсюди нищив пам'ять про Києвичів і можуть їхньої держави. Королівну Єфанду з сином відправив потай назад, до Новгороду, не хоче дати влади ані їй, ані її Рюриковичу. Та водночас пригрів біля себе іншого Змія Горинича — буйного варязького витязя Свенельда. Тому не дозволив новому Перуновому волхву повалити зубастого триглавця — ідолиця Змія. Певно, боїться розгнівити Свенельдових варягів. А без них йому не всидіти на Горі. Мабуть, вичікує, доки вони глибше вростуть у київську землю: щедро обдаровує землями з погостами, оселищами, ловищами і бобровими гонами та бортями. Та все на деревлян-нашадок їхні погляди. Боїться лютосний тать, що переємець-нашадок підірє і розпросторить свою звитяжну руку над Києвом.

Ярка день і ніч колотилась душею. Авжеж, той оборотень, той вурдалака не залишить у спокої її дитини. Бо в серці нечестивого завжди живе страх, який очікує помсти за невинно пролиту кров. Оскольдову кров. Той шуліка, першим кинеться на гніздо орла, щоб орляті виклювати очі, доки в нього ще не зміцніли крила!..

Понуре небо розкинулось над головою молодого деревлянського князя, понурі надії. Якою ж снагою вона, мати, може наділити його і де взяти її? Що порадить їй київський отець Местивой?

Зовсім зсивілий, весь у лахміттях, знеможений від тяжких поневірянь колишній священник Оскольдової церкви мовчав. А що він скаже? Немає бо порятунку від боротьби життя!.. Немає влади над безчестям. Та знає, що нечестя

не порятує нечестивого в останні дні його буття. Але що з того? Багато всього бачив старець у своєму житті і постиг суєту буття земного: праведник рано гине в праведності своїй, нечестивець же живе сито і довго, утопаючи в своїх гріхах. Але пам'ятником на його могилі все ж залишиться його безчестя!..

— Як бути моєму Малкові, отче?— шелестіла сухими вустами стара княгиня.— Думаю оце: двадцять виповнилося йому. Молодий муж у силу входить. І жона є, і діток двійко нащадив. Уже можна б і другу жону брати — по обичаю і покону нашого роду... — І звіряється стара княгиня в своїх потаємних мріях. От якби болгарський цар дав Маломиру в жони якусь свою доньку. Мовлять, могутній цар Симеон переможно прийшов на Босфор, витіснив ромеїв з Балкан. Важить на столицю ромеїв — Царгород! Відважний цар Симеон, а відважним Доля завжди йде назустріч.— Як гадаєш, отче, згодиться Симеон дати нам свою доньку чи хоча б якусь родичку?.. — Зсивілими очима, у яких хиталися сумнів і сум'яття, Ярка боязко вглядається в обличчя київського пресвітера.

Він понуро опустив голову на груди: пізніє твоє прозріння, княгине, пізніє! Християнський цар не дасть язичникові ані доньки, ані якоїсь навіть далекої родички. А якби думала була про це раніше — хрестити б треба було сина, віри Христової триматись і сили держав християнських тоді б можна і сподіватись... А так що? Один той Маломир у всьому розбурханому світі! Один — яко перст... Та навіщо їй говорити цю гірку правду? Сама ж бо знає, ніхто не дасть у жони християнської невісти язичнику-поганину.

— Чому ти не кажеш нічого?— гіркі зморщечки затрусили на її старечому обличчі. Хто і впізнав би в цій стариці колишню деревлянську красуню Ярку із золотистим снопом волосся! — Що думаєш?

— Хто зна... Треба спитати... Пошліть сольбу до Преслави. Хто іде в світ — побачить сонце...

— А як скаже охреститись — що робити?

— Як підкаже йому його душа...

— А може, зараз охрестити його, отче? За тим і покликала тебе з Києва. Охрести! Як ото колись Оскольд прийняв Христову віру.

— Чи він захоче взяти цю віру в своє серце? Без такого бажання не можна класти хрест на його душу...

— Я говорила йому... упирається... Але ти умов!... — благала стара княгиня.— Скількох хрестив у житті... Я знаю!..

Местивой прикрив очі повіками. Згадав своїх великих хрестителів — філософа Костянтина і брата його Мефодія⁸, і далекий Царгород згадав, і Моравію, і Паннонію... А ще враз пригадалися йому хозарські путі-дороги. І Вадима Хороброго, і Славіну згадав. І князя-християнина Оскольда... Де вони всі тепер — у раю небесному чи в чортоломах пекла пекельного за гріхи, які творили на землі... Бо жили і боролись — а хто бореться, той і грішен. На яку суєту створені сини чоловічеські! Живуть, борються, утверджують свою правду — через те стають великими грішниками. А помрут — і пам'ять про них стирається.

І знову все повторюється: народжується нова людина, до чогось прагне, за щось б'ється і не думає про свою кінечність. Не думає, що на другий день по смерті люди забудуть найліпші твої діяння... А може, це і є найбільшим благом для людини — жити, діяти, творити, грішити, не думаючи про свою кінечність і про невдячних нащадків. Інакше — люди нічого не робили б на цій землі...

— Ти знову мовчиш, Местивою.

— Я думаю, княгине...

— Ходімо, я тебе погодую.— Ярка звелася на ноги.

— Я й сам якось. Тільки налий у мису. Навчився, мов пес, хлебтати з миси...— І зітхнув, притиснувши обрубки рук до боків.

Уже ввечері Ярка, ховаючи в очах моління, спитала: — А ти як... не пішов би у Болгарію із сольбою? Хоча це далеко...

Местивой почудувався. Невже ще не всі стежки він перейшов на цій землі? Може б, він і справді когось знайшов для Малка?

— Не так уже й далеко...

— Я так і знала! Я вірила в тебе...— Щось далеке, молоде проблиснуло в ній і згасло. — А тепер охрести його, отче! Зараз... Ходімо...

Ледь переступили поріг стравниці, як до старої княгині прибігла служниця.

— Княгине, біда! Київський Олег веде своїх зміїв-горичів на нас.

— Швидкий на руку цей лютісний Олег... Швидкий! — майже застогнав Местивой.

— Що ж робити? Застоять себе треба від нього... — побивалась Ярка.

— Оскольд не застояв себе, і Маломиру не вдасться. Яка сила у деревського князя? Лише дружина в п'ять сот

мечів. А в того, нині і варязькі мечі, і новгородські та смоленські піщі... Інші шляхи потрібно шукати.

— Які ж? Порадь!...

— Хто зна. Думаю, хай краще замириться, будь-що. Хай визнає себе данником. А водночас матиме змогу домовитись із сусідами — і уличі, і тиверці не визнали влади Олега. А може, увійде в союзя ще і з Болгарією...

— О, як ми запізнилися!.. — вигукнула Ярка. — А тільки краще смерть, аніж визнати цього вбивцю...

— Ні-ні, не згоден. Смерть — не краще, княгине. Смерть — це вже нічого. Це коли й коріння вмирає, коли й пагін не відроджується. Де смерть, там немає життя. Ні, для життя потрібна все ж хоч надія. Біжи, проси його...

Ярка почала пада до сина. Може, й справді для її роду настав час ганьби і приниження. Може, й справді нині володарюють безчесні ошуканці, а дороги правди ведуть у безвість. Вона навчала сина завжди бути добрим і справедливим до всіх — і до ворогів. Учила бути мудрим і берегти святині роду. А виходило, що її наука була неправдивою. Бо не могла дати її синові величі й могуті. Бачила тепер, що ця велич здобувається не мудрістю і не добром — за ними стояли кладовища і понелища, замість зелених нив вони сіяли чорнотропи в степах... О, сину, прости їй гріх — не ту науку дала вона тобі, не ту... Тепер владарюють всепожираючі змії-гориничі, ненаситці-зайди... У них сила — у них і правда...

А деревлянський князь уже збирав свою дружину, кликав бояр-радіників до Великого Каменя, який перетнув скелею річку Уж. Ця неширока, але кришталево чиста річечка котила свої чисті хвильки через валуни й гранітні скелі, навпіл перетинала столий деревлянський град Іскоростень. А на тому місці, де величезний Камінь, немов обтесаний могутнім каменотесом Неба, перетинав Уж, справіку було капище Дажбога, найпершого кумира у деревлянській землі. Во дні смут і тривоги волхви-чародії творили тут треби своєму покровителю, палили священний вогонь, приносили в жертву худобину, а колись, мовили, і людей. Над цим великим плоским Каменем, що лежав по середині річки, здіймалися уступи, ніби висічені шабелі для тих, хто приходив до требища відмолувати свої гріхи.

Нині на Камені стояв молодий князь Маломир. Був без ратного обладунку — у звичайній полотняній сорочці, з мережаним подолом, у вузьких білих ногавках і червоних хзових чоботях. Був без опоясся і без меча. Мідяно-яскраве волосся легенько ворухилося від подуву теплого вітру.

невеличка ріденька борідка відтіняла темну смагу лица. Кажуть, що Маломир був дуже схожим на свого батька Оскольда. Та хто тепер згадує у деревлянській землі того забитого полянського князя? Тривожні часи нині плывуть над їхньою землею. Чужі копита б'ють у їхню землю. Знову Біда внадилась до них і посилає поперед себе Морану-смерть, щоб забрати життя найліпших синів деревлянської землі.

Погляди зосереджуються на корогві, яку тримають біля князя. На полотнищі — золотисто-яскраве коло, від якого випромінюються такі ж золотисті промені. Це Дажбог, Ярило-Сонце, добрий кумир і покровитель деревлянської країни.

Зі сльозами в очах молиться до нього стара княгиня. Захисти нас від ворога лютого, незваного... від меча підступного... від стріли летючої, від смерті безчесної, від змії повзучої...

На Великому Камені уже розгоралось вогнище. Іскоростенський волхв запитував у Неба віщування. А Небо мовчало. І тоді волхв почав говорити від себе. Перемога буде із князем деревським! Бо його дружина гартована духом волі, напоєна чистими хвилями ріки, бо вони, деревляни, на чуже не заряться, але й від свого не відступлять. Тож сини землі деревської мають взяти свою правду від находників — зміїв гориничів... І він, Маломир, має відомстити за віття свого. Народ деревський піде за ним. Бо тільки народ чує правду і береже істину.

— Дажбог-Ярило благословляє тебе, княже! — Волхв здійняв руки до Неба, і товписько мовчазних мужів також простягло руки до Небес. Бо тільки вони, Небеса, хранили тайну їхнього майбуття. Скільки їх, мужів деревських, можуть взяти до рук меч? Кілька сотень. А суне на них рать нечислима...

— Пощо речеш супроти сумління свого, волхве? — раптом скаламутив тяжку святочну тишу чийсь гучний голос. — Пощо мале видаєш за велике, а велике принижуєш? — Розштовхуючи мужів, до жертвного Каменя йшов сивий безрукий чоловік. Ніхто раніше його не бачив ані тут, ані у стольному Іскоростені. Хто він?

— І слова свої забери назад, волхве. Коби вони були віщими, сказали б твоєму народові правду: велика сила суне на вас. Грізна дружина варязька із лютим витязем Свеводом і піщі смоленські й новгородські... і лодії кийвські вогонь ідуть сюди. Що просиш милості у неба? А є в тебе багато мужів, що одягнуть шолом і кольчугу? А є в тебе союзник — народ чи плем'я, яке підпре твій народ, коли він буде падати?

Волхв одступив ближче до скелястої стіни, притиснувся до неї спиною, пальцями обхопив виступи граніту.

— Хто ти? Чому печеш підлі слова, які вселяють непевність у мій нарід? Згинь у хвилях ріки, Чорнобогів посланець! — Одним стрибком волхв опинився біля безрукого й шосили турнув його в груди. Той хитнувся, підняв обидва обрубки рук, ніби обрізані крила. А в цю мить волхв штовхнув його ногою в живіт, і безрукий чоловік головою вниз полетів у крутий вир, що бурунився під Великим Каменем.

— Ой! — зойкнула стара княгиня. — Це ж Местивой, Малку! — скрикнула вона. — Рятуйте його!..

Але волхв люто обернувся на її лемент й розставив руки, ніби жадав упіймати того, хто кинеється рятувати утопленника. Та ніхто й не ворухнувся. Маломир розгублено дивився, як піниться, вирує вода погід боками Каменя. До того крутолому усі прикипіли поглядами. І мовчали.

— Як же це? — безнадійно пролунав голос старої княгині. — Він же без рук. Не зможе впливати... Він же... прийшов до нас з добром...

— Це жертва нашим богам. Це їх воля! — врочисто проgrimів голос волхва-чародія до Ярки. І вона зіщулилась від страху й безнадії. — Жахи, ями, петля нечестивому, хто стане супроти волі богів. Мертві да не оживуть!.. — грізно лякав волхв слухняний натовп... Бо товпище завжди іде за тими, хто більше має зухвальства й сили.

А Ярка мовчки плакала. Як плакали в ній і її надії.

Воістину праведники гинуть в праведності своїй, і немає влади над смертю...

* * *

Деревська дружина князя Маломира перестріла рать Олегову уже на річці Тетереві. Численні піщці йшли сушею, а лодії з варягами допливали водою до градка Малина. Князь деревський пропустив лодії вперед, а піщців замкнув з усіх боків дружиною і кілька днів ішов за ними назирці. І одного вечора, коли ратники Олегові, втомлені лісовими переходами, розташувались біля розведених вогнищ, деревляни зненацька напали на них і почали рубати мечами. В таборі зчинився лемент і зойк, метушня і переполох. Оточені не встигли добре й розгледіти, звідки з'явилися на них нападники, — почали розбігатись в заростях лісу.

Розсіявши піщців, Маломир кинувся навперейми лодіям. І невдовзі перетнув і ім шлях. Січа була короткою і жорстокою.

Малко дістав мечем навіть лютого Свенельда, підчепив йому щелепу. Аж на кольчугу витязя покропилась його варязька кровіця! Після цього Олег не міг змусити дружину варязьку битись далі. Мусив завертати назад.

Перемога деревлян була великою. Волхв воскурив жертви на Великому Камені; Маломир хмелів од слави; Ярка ж дякувала у молитвах богам за поміч, поминала і жажну жертву, нишком оплакувала загублене життя київського священника. Все діялося по слову Волхва. Воістину віщун знав волю Неба. Але хто міг сказати, що Олег відмовиться й надалі від бажання помститись деревлянам за свою поразку і приєднати їхню країну до Києва? Хто підтримає тоді деревлянського князя? Про це застерігав загиблий Местивой.

Довколишні слов'янські землі під владою Києва. Лишень Дунайська Болгарія стерегла свою незалежну могуть і від Царгорода, і від інших держав і народів. Київський Олег ще не сягнув туди своїм пролазливим лукавством. Треба поспішати деревлянському князеві першим зав'язати союз із болгарами. Доля одягла на чоло Маломира вінець перемоги — саме час з'явитися на очі царя Симеона і просити в нього невісти для князя і священників для охрещення іменитих людей.

Княгиня вирішила все уладнати, а потім сказати синові. Тож не гаючись покликала із малого градка Житомира знатного гостуна-купця Турбиду, який часто ходив на торги в Болгарію, добре знав той шлях. Нехай збирається Турбидо негайно ж до Преслава, а з ним піде і сольба від князя — невісти для нього просити.

Широкоплечий, приземкуватий купчина був схожий на величезний пень дуба. Почувши про сольбу, аж очі витріщив з-під острішкуватих сивих брів. Широка розлога борода його затряслась, губи затремтіли.

— Не кидай мене на грішну стезю, княгине! Не штовхай до біди. Коли дізнається про те наш великий волхв, скине на мене прокляття Неба і Дажбога, нашого повелителя. У болгарського царя-християнина і доньки, і вся рідня — християни. Осквернить нашу віру праведну і богів наших, княгине. Змусить усіх нас хреститись. Як жити будемо?.. Або клич волхва. Хай дасть дозвіл.

— Пощо йому клопіт князя? — жажнулась княгиня. — Князів клопіт — клопіт усієї землі. Ти дбаш про нашу землю і про союзника для князя. Добре робиш, княгине. Супроти Києва ми одні не вистоїмо. Але ж відасш, навіщо волхв Борило зело грізний! Пощо тривожити його гнів? Порадсья із ним.

Ярка не хотіла говорити з волхвом. Вона його завжди боялась, а тепер не могла дивитись у бездонні чорні очі убивці праведного священика. Хоча... він віщував перемогу її синові — і перемога прийшла. Але скільки попереду ще тих ратних доріг у її сина? Звичайно ж, вона воліла, аби Маломир краще б узяв ряд з Олегом київським, аніж мати оцю загрозову перемогу.

Турбіда вертівся перед нею, умовляв, хитрував. Хотів і княгині догодити і не йти супроти волхва. Лукавий же цей торговий народець! З тих пір як жона останнього Києвича, княгиня Ярка, втекла від погромника Олега з Києва і опинилась у деревській країні, вона змушена була стати під захист деревлянських кумирів і їх волхвів. Волхви тут були опорою князівської влади — вони підбивали народ під руку і силу князя, вони розмовляли з Небом і дізнавались його волю. Як тут суперечити волхвам? А ще й коли придуть сюди християнські святителі, без зіткнення з волхвами не обійдеться. І ті й інші борються за свою владу над волею і душами людей. Тільки ж християнська віра принесе деревській землі ще й сильних союзників — інші християнські держави. Старі кумири і волхви відгороджують її землю від усіх — і від інших країн слов'янських зі своїми кумирами, котрих ревно оберігають, як свою душу, і від християнських чи сарацинських, чи іудейських богів та разом і від великих держав, які могли б стати опорою князя в своїй землі.

— Добре. Я сама піду до волхва Борила. А ти готуй людей і товар.

Турбіда полегшено зітхнув, стрельнув чіпким поглядом по світлиці, відзначив, що не так уже й багато срібла в ларцях у княгині, яка так рветься породичатись із вельможним болгарським царем. Гай-гай! Чи знає вона, що цар Симеон нині возсідає в Царгороді на золотому троні, поряд із царем вселенської Ромейської імперії!.. Що він як рівний сідає й з патріархом Константинопольським! Навіщо йому родичатися із цим невідомим нікому і нічим не славним поганським князьком деревлянської землі? Земля його хоч і велика, хоч і має чимало градків, але невідома у світах. Та й то: київські володарі уже давно занесли меч над нею. Сьогодні Маломир відбився, а завтра Олег збере з підвладних земель нову рать, покличе ще більше варягів. Хто допоможе тоді Маломирові? Мати-княгиня це розуміє, але вона замахнулась на недосяжне... Хай-но поговорить із волхвом. Він їй зуби покаже!..

Ярка також знала, що волхв Борило не дасть нізащо своєї згоди. Пощо до нього йти по честь, коли дистанеш лишень безчестя?

На купця Турбіду зачала обиду — лукавий серцем, із заячою душею чоловік. Знає, що Маломир не змогутнів, то й крутить хвостом. Коли б його язик не призвів до біди. Якось уже дуже вертівся і зиркав по світлиці, ніби зважував на силу її слів, не майбутнє своєї землі, про котру вона піклувалась, а силу золота в ларцях. Був би її Малко могутнім, ніхто не посмів би відмовити його матері!.. Багатого і владного всі люблять, бо бояться, бо може вбити або купити. Вона ж не може ні того, ні іншого. Не буде більше говорити з цим купчиною, хай собі йде, куди хоче. У Болгарію треба йти самому Маломиру. Доки мир возліг на порубіжжях його землі. Допоки Київ не зібрався із силою.

З тими словами й пішла до сина-князя. Вона скаже йому: "Борже іди в Болгарію, доки твоя земля в честі і славі..."

* * *

Веселина гриміла цебрами і довго спускала в колодязь журавель. Вичікувала, доки ближче підійде Щербило, що поволі вів коня на поводі. Либонь, повертався з поля, як і вона оце щойно прибігла.

Сонечко підсушувало весняну землю, і настала пора сіви. Усі в полі — і старі й малі. Нива дядька Златорука була поряд з їхньою. Сусіди цілий день були один в одного перед очима, але не до розмов. Веселина з Крушкою садили квасоллю й капусту. Гордослав розсівав жито і просо по ораніці. Те ж робили усі, хто вийшов сьогодні в поле. Як журавлині ключі, ішли один за одним сівачі, розбризкуючи поперед себе із жмень золотисте зерно. Теплий вітер щедро обвівав вологі груди й обличчя хліборобів, заволочував засіяну ниву сухим чорноземом. Дошів не було давно. Земля курилася чорною пилюгою. Це був лихий знак. Про це думали дорослі.

Веселину ж цікавило інше. Оком зорила нишком за тим Щербилом, який, певно ж, знав про це і все потріпував чубом, що розсипався йому на чолі, аж затуляв очі. Він частіше набирив у жменю зерна, так що вітець його Златорук це помітив, спинився, довгим поглядом подивився на сина. Мовляв, хліборобу не гоже бути неощадливим, дивись, на всю ниву ще й не вистачить зерна.

Щербило почервонів, аж сльози йому на очах виступили. Хоча батько ані словечка не вронив. Знав, що на сусідській ниві дівчина буде кпинити над хлопцем. Час весілля

наближався, родичі ще взимку домовились за дітей. Як тільки обсіються, упораються з худобою і молодняком, настане година і для весілля. Орачі засіватимуть свою житейську ниву новим насінням, щоб їхній рід не виводився на цій благодатній землі. І цю справу вони робили статечно, за звичаєм, і велично.

Веселина схилилась над цямриною й бовтала цеберком у колодязі, очікуючи Щербила. А він ніби й не бачив її — сонце чи що сипало йому в зиниці розплавлене золото вечора і ніби ховало дівчину в снопах свого осяйного проміння. Ось він припнув до конов'язі коня, обернувся, щоб підійти до колодязя. І враз дівчина випрямилась, засміялась до нього білозубо, засміялась ямками на тугих рум'яних щоках, уже пройнятих весняною смагою. Поставила на землю цебро з водою і перелила в своє відро.

Хлопець від несподіванки здригнувся. Дзвінкий сміх Веселинки злетів іще вище. Не таланило йому сьогодні: постійно його гордість ганьбиться в її очах! Досада холодком вийнула в груди. Та ж вона над ним наспіхається!..

Мовчки підійшов до колодязя, взявся за журавель. Мовчки набрав води і напоїв коня, мовчки поставив цебро на цямрину. Веселина здивовано стежила за ним. Чого мовчить?

— Ти чого? — спитала переполошеним голосом.

— А нічо... — кинув нехотя й пішов до коня.

— А коней сьогодні... поженеш у нічну?

— Не знаю... — І повів свого коника додому. Веселинка дивилась йому вслід. Ніби ж і не образила його нічим. Може, не люба вже йому?

Після заручин, що справили ще взимку, вони не раз стояли під вербою при зорях. І щось говорили. І про щось мовчали. А їй все одно було легко і радісно! А по травах Щербило часто кликав її на луки, коли гнав коней у нічну.

Веселина потай тікала з сінника, коли сон уже зморював усіх, і бігла в росяні трави, у весняні тумани. Місяць сріблив їй дорогу і щедро відміряв до світання теплими пригорщами весняне кохання.

Голос горлиці будив її на зеленому ложі, і вона мчала додому, аби встигнути до ранкового порання худоби. Ні втоми не чула, ні голоду. Не ходила — літала на крилах. І ось ніби спіткнулась об камінь. Її наречений уже не кличе її з собою. Навіть не хоче з нею говорити.

Шукала свою вину в собі. Була одна лишень вина її — велика відданість йому. Але хіба то вина? Хіба гріх любити усім серцем і усім тілом? Коли с любов — навіщо ж ховатись? Ні перед людьми, ні перед коханим не хотіла

критись. І тепер ось також не хотіла визнавати за собою якогось гріха. Та серце тривожно стискувалось в якомусь передчутті. Наречений не кличе її вже...

А він тим часом ішов додому, вів коня за вуздечку і думав також про них обох. Батьки обручили їх за звичаєм. За звичаєм вважав себе нареченим, за звичаєм і весілля мають відіграти й відспівати. Не питали у нього згоди. А коли б спитали, сказав би: хай-но ще попарубкую! Та не сказав би, чого хотів бути вільним, яко вітер. Бо й сам до тьми не прийде від свята Маслениці.

Того дня послали його на Княжу Гору з солоною рибою від їхнього кінця. І тоді й трапилася з ним пригода. Пригода не пригода, а якась приключина приключилась. Повернувшись додому, а якось приключина приключилась. Повернувшись було вже назад, від княжої комори, а назустріч — шалені коні! Трійка коней летіла, немовби за нею мчала вовча тічня. А в санях стояла дівчина. Обличчя її було перекошене від жаху, в широко розкритих очах застиг жах. Віжки вислизнули з її рук, і вона побілілими пальцями вцепилась в борт саней.

Щербило одним стрибом кинувся наперейми, схопив коней за оброть і завис на ній. Схарапуджені коні почали заспокоюватись і стишували біг. Коли сани вже зовсім спинились, дівчина раптом непритомно звалилась на сніг. Він кинувся до неї, розгублено тупцював навколо і не знав, що вчинити. На жовтаво-білому лиці її тремтіли довгі чорні вії, що прикрили очі. Високі тонкі бровенята мертво застигли на восковому чолі. Вітер ворухив темну горнестаєву опушку її боярської шапчини і кожуха. Тонкі жовтаві пальці безвільно загрузли в снігу. Щербило стяг їй шапчину, розстебнув кожух і снігом почав терти чоло й щоки. Дівчина розплющила очі. Білі тугі уста зрожевіли.

— Ти? — вона щось хотіла спитати.

— Ага!.. Я спинив твоїх коней. Чого так мчала?

— Це варяжини клятї нашмагали коней і пустили їх.

— Навіщо?

— А позбиткуватись наді мною!

— Але ж ти — болярщина?!

— Авжеж... — дівчина поправила на голові розхристане волосся й надыгла свою боярську шапку.

— Скажи вітцеві, хай покарає їх.

— Якраз! Вони і над ним гулююкають!

— Над боярином? — не йняв віри хлопець.

— Ті находники нікого не бояться тут. Грабіжники... А наші бояри гзяться перед Олегом, нічого йому не кажуть. Бояться гніву його.

— То хто ж тебе захищатиме?

— Ніхто. Хіба що... ти, — вона засміялась і подала йому руку, щоб він поміг їй стати на ноги.

— Я? Я що — був і нема. Данину на свято привіз від нашого кінця. Коли бачу — ошалілі коні...

— Коби не спинив, убила би...

— А брат у тебе є, щоб захистити від поглумників?

— Немає! Сестри тільки — менші. Ото наш дім, де починається узвіз.

Усі кияни знали, що там жив великий боярин. Бодець-Колись, знали те, вірно служив останньому Києвичу — Оскольдові. З більшою запопадливістю тепер служив цьому приходню Олегові. І в тій запопадливості переважив усіх.

— Коли що... клич — я прийду і захищу! — стривожено сказав хлопець і повагом пішов до своїх саней.

Болярична, посміхаючись, дивилась йому вслід. Захистить! Де той рукомесний кінець, а де її дім! І як знатиме, коли потрібно її захищати? Але коли б жив тут, на Горі, напевне захистив би. Гарний парубок, сильний... І красивий.

Щербило двічі таки заявлявся біля двору боярина Бодця. Але жодного разу болярични не бачив. Кусав свої уста: навіть імені її не спитав. Якось перестрів челядника, що вийшов з-за воріт Бодцевого двору, і спинив його:

— Як називають старшу дочку боярина?

— А ти хто? — обурився той.

— Я? — хлопець здогадався, що престолоюдину навіть імені болярични не скажуть. Тому натхненно збрехав. — Я від боярина Радима. Велів спитати.

— А, від боярина! — підозріло тягнув челядин. — Чи, може, від його сінка?

— Ага, таки від нього. Виручи, скажи! — прикинувся дурником хлопець.

— Та вона — Гбрдина. І справді така і є.

— Ага, так і скажу. Спасуть тебе боги! — Щербило пішов додому. Уже смеркалось. Доки перешугає усі намети до Подолу, геть звечоріє.

Коли відбули заручини, він на час забув за свою боляричну. Веселинка увійшла в його душу м'яко і погідно. Але сьогодні йому здалося, що вона... збиткується над ним, насміхається... І раптом згадав: хто ж захистить боляричну Гордину? Він скоро візьме шлюб, матиме свою землю, поставить своє обійстя. А там — підуть діти. Де вже згадувати йому за ту боляричну! Щось обізвалось тривогою під серцем. Незнайомий тоскний щем... І кому скажеш про нього? Хто зрозуміє його? Веселинка не збагне. Вона переповнена своїм

щастям чекання. Сьогодні не покличе її на луки... Вона й так прибіжить!

Веселинка сама не прийшла до нього. Просити кохання не хотіла. Коли не любя йому — навіщо толочити траву? Тільки біль тьмарив їй очі й бугом перетинав горло. Яка обидя... Навіщо це випало її долі? Думала, тільки в піснях співають про нещасливе кохання. А воно, бач, і до неї припливло те нещастя. Як від нього втекти? Не знала.

А коли батько Гордослав заходився колоти кабанця до весілля, сказала:

— Батьку, не треба весілля. Я не хочу... за Щербила. І він мене не хоче. Так уже нам випадає...

— Такого ще не було у нашому граді, скільки й світ стоїть. Чого б оце гоноритись?

— Не те, батьку. Щось пролягло між нами. Спочатку було добре. А далі — не вмю оповісти. Не говорить зі мною Щербило. І я його не бачу вже давно.

— Як же так? А заручини? — сплеснула в долоні Крушка.

— Що заручини, мамо? Не всі тії беруться, що заручаються... Як ото в пісні...

Такої ганьби не було в їхньому роді.

— Іди до Златорука, — кинулась до нього Крушка, а сама подумки вирішила: без нечистої сили тут не обійшлось.

Чиясь відьомська заздрість, певно, перейшла дорогу кохання. Треба сходити до тієї Житяни. Кажуть, вмить скаже, чиясь недобре око поруйнувало ниті любові-Лади...

Гордослав відмахнувся від слів жони.

— Хай молоді самі розбираються... За тиждень з'явився і сусіда.

— Чого мовчиш, свате? — кахикнув у кулак.

— Що сказати? Діти ніби розсварилися.

— Еге, ніби. Та що з того? Помиряться. Поберуться, господарка упаде на руки. Я вже й шмат поля їм виділив — отам, перед вашою межею. А згодом з'являться діти, новий клопіт. На весілля час уже запрошувати людей.

— Давно б уже пора! — зраділа Крушка. — Вже якось відмолимо у богів їм любов і мир.

Гордослав згідливо хитнув головою. Авжеж, Веселинка таки ж любить того парубка. Простять якусь кривду між собою, бо в прощенні і прихильності життя сімейне іде.

— А весілля швидше помирить молодят.

— Тоді готуймося, сусіде... — вдарили господарі по руках.

Гамірливе весілля вибухнуло, яко грім, на подвір'ях статечних подільських сімей. Дівчата, як водиться спрадавна, розплітали нареченій косу, квітчали її вінками і стрічками. Очікували жениха з боярами-друзьками. З холодком біля серця Веселинка чекала їх появи. Подвір'я все юрмилось від людей, бо де ж і відпочити людській душі, коли не на весіллі, де й пісень наспіваєшся, і натанцюєшся, і всіх добрих знайомих побачиш та слівцем перекинешся з ними, та й свої молоді щасливі літа згадаєш... Бо щасливими бувають тільки молоді літа, а далі — гей!..

Дуділи дудники, сопелі, прегудниці; били у бубни і в дзвінки біла, дзеленчали струни лір та гусел. Збивали гості землю добрими постільцями, а то й голими п'ятами. На те й весілля! З кінця двору до вулиці перекочувались пісні, як веселі зграйки пташок.

І враз ушух гамір. Дівчата-друзьки біля молодої затихли, прилинули до віконця. Либонь, наречений з боярами прибув! Збіглися в коло, заховали поміж себе наречену — наречений має викупити у них молоду!

Заспівали:

Ой, станемо у таночок,
Одягнемо молодій зелений віночок,
А ти, парубче, не зівай,
Свою молоду у нас викупляй!..

Широко розчахнулись двері до світлиці, і ніби якийсь переполох вихором влетів до хати. Надворі верещали жіночі голоси, гучали обурені голоси чоловіків. А до світлиці, брязкаючи мечами, входять княжі гриді, обступають дівчат, речуть хтиво і перегукуються між собою:

— Ого, скільки тут вродливиць! Ну ж, соцький, вибирай!

З-за їх спин виступас чорновусий соцький, погордливо поглядає на них зверху:

— Чого полякались? Вбивати вас хтось зібрався чи що? Анумо станьте рядком-ладком. Отако, о... Одна біля другої. Щоб розгледіти вас... Котра із вас найгарніша? Га? Ну очі розбігаються!.. — обертається соцький до своїх гридей. Ті пореготують над тяжкою обставиною соцького — і справді, відразу й не розберешся! Дівчата поволі відійшли від страху, усміхаються між собою, ніяково поглядають на непрошених зайд із мечами в руках.

— А де ж ваша молода, га?

Хтось із дівочого гурту кинув:

— Давай викуп, тоді покажемо!

— Еге ж, без викупу не дамо!.. і тільки нареченому. А ти хто такий? Чого бешкетуєш? Ось зараз об'явиться тут молодий із своїми боярами!

— Молодий! Найбільший володар у Києві — наш князь Олег. От він і шукає собі жону — щоб найліпша із ліпших дівиць була. Чули? То де ваша молода?

— Оце, о! — загукали звеселіло дівчата, виштовхуючи Веселинку поперед себе. Адже сам київський володар вишукує собі жону, дивись, може, котрась з них, чи хай навіть Веселинка, сподобається йому. О-о! Велика честь, їхньому племені вродливому!..

Наречена справді була найліпшою серед усіх. У білій полотноній сорочці з мережками на рукавах і на подолі; срібний начільник із дзвінками підвісками, що притискував до голови розпушену золотисту косу, котра м'якою хвилею спадала нижче пояса. А з-під цієї копиці золотистого волосся перелякано кліпали до соцького пресині-сині очі. Аж світ хитнувся в того від такої синяви.

— Ладна дівиця... Боги щедро вділили чарів. Га? Як ви на те? — звернувся він до гридей. Ті захитали головами, загомоніли — куди й краще?

— Але ж... вона є нареченою! Весілля, либонь, тут! — нагадав хтось із дівчат.

— Велено на весіллях і шукати! — згадав наказ соцький. — Обійшли сьогодні вже три весілля. А тут, виходить, і знайшли. Підемо з нами. Покажемо тебе володарю на щому! — соцький узяв за руку Веселинку і гримнув до гридей: — Чого стоїте? Беріть на руки — і на Гору!

Гриді миттю підхопили дівчину, підняли її над головами і виштовхались із світлиці.

Тільки земля здригнулась від ударів кінських копит набіглої князівської дружини. Люди проводжали здивованими поглядами вершників. Такого вже давно не бувало чути, щоб умикали на весіллі наречену.

— Воно у них в роду щось, — кинула якась молодиця.

І гомін людей примовк. Бо пригадали давній рід діда Соловія і онуку його Славину, сестру Гордослава, що стала матір'ю князя Оскольда, убісненого тим находником Олегом. І пригадали замученого сина Оскольдового — Вишеслава... Тепер ще одну жертву вихопила Княжа Гора з того роду.

— Чи ж на добро?

— Не забувають боги рід Соловіїв... Знову згадали...

— Все міняється, біди й удача... горе і щастя... Але не боги, а люди чинять зло... — почувся серед натовпу чийсь густий розважливий голос. Люди повертали до тих слів, прислухались. Обіпершись на патерицю, біля ганку стояв дебелий старець. Витяг із полатаної торбини сопіль, і сумно заспівало в ній чиесь серце.

— Що ж буде з нею? — гомоніли люди. — А де молодий? Чого немає й досі?

— Стії любові незабгненні. Одні виловлюють ними щастя, інші — погибель.

— Авжеж... Хто ходить по стежі любові, ходить, як по жаринах...

Сумно оповідала про чиюсь зраджену любов дідова сопілка.

— І чого їх усіх, отих Соловіїв, на Княжу Гору тягне? — раптом почувся різкий заздрісний жіночий голос. Авжеж, хіба чиясь доля обходить без заздрощів? Заздрість всюди-суца і невмируща й завжди перебуває між людьми і править людськими пристрастями. І все ж чекали молодого. Він має кинутись на Гору й відбити свою наречену. І вони мусять йому допомогти! Відколи це володарі почали у простолоудинів відбирати наречених прямо на весіллях!

— Не дамо себе в обиду, люди... — потроху гарячили себе мужі й парубки. Висока людська гідність нуртувала в серцях простолоудинів.

Але молодий з'явився надто пізно. Від тої новини остовпів. Умкнули у нього наречену?!.. Не хотів слухати мужів, що кликали йти на Гору. Може, це глас його Доли? Може...

Срібний весняний вечір накладав на землю прозоро-блакитні шати, погамовував людей. Прозорими тінями літали душі пращурів над обійстями, оберігали свій рід від нещастя і хвороб. Пахло свіжим хлібом, парним молоком, м'ятою і любистком. Світ готувався до нічного спочинку, щоб завтра знову колотитись і страждати, любити й ненавидіти.

Одвічне Колесо Життя котилось уже туманним Зоряним Шляхом поміж великих і святих зірок.

— Твоя Доля віднині піде іншою дорогою, Щербиле, — підійшов до молодого старець. — Вознесешся високо на ній, тільки ж... не дай гордості себе згубити... Не дай!..

* * *

У срібних і глиняних підсвічниках палахкотіли воскові свічі; від їхнього солодкого диму робилось тривожно й м'ясо на душі. На довгому столі злегка бряжчало й подзвонювало

срібло, мідяні тарелі, різьблені з дерева й глиняні миси та поставці.

Багату учту знову влаштував київський владця своїм співумисникам і радцям вірним, дружинникам і соцьким — варязьким, новгородським та київським. Спостерігав, як хутко челядини обставляли столи їством і п'янкими медами; як застеляли довгі лави багрянцею й оловирами; як широко розчиняли двері до сіней, очікуючи гостей.

Повелитель Княжої Гори кидав на все те краєм ока, бо в голові пропливали інші думки. Вони то хмарили йому темні, уже з сивизною, брови, то колошкались вихорами — і тоді він запускав п'ятірню у темне, геть пересіяне срібними нитями волосся. То обома руками хапався за широкий, золотом кований, пасок — від новгородських рукомесників. І все ходив, ходив, ніби сивий крук кружляв по гридниці, поковзом спостерігав за приготуваннями.

Було від чого хилити чоло в передумах новому київському владці. Льстиві бояри називали його все частіше князем, але добре знав, що як тільки він і справді сам себе нарече князем, вони ж першими й повстануть проти нього. Звичайно ж, зворохоблять і народ. Го! Боярські норови знає віддавна, ще в Новограді їх набачився і натерпівся. У Києві — те ж саме.

Ні, не буде він себе іменувати князем. Так, ніби він їм, боярам, рівня — радиться з ними, у походи з ними ходить. Рівний серед рівних. Він не хоче нагадувати їм, що в нього за спиною, на відміну від них, тверджа закону слов'янського: колись закликаний до Новограда князь Рюрик та його переємець Сторця. Вони незримо стоять за ним і вивисують Олега над боярами. Лишень — не над київськими. Київські бояри не кликали Рюрика, гукнули тільки Олега. Тож він і прийшов сюди. Але на князівській чин не зазіхає. Усі те бачать. Проте бачать, що Єфанду з Сторцем відправив потай в Новгород, а біля себе посадив вірного лакузу — боярина Бодця. Отож і тримає Київську країну під своєю волею — з поміччю Бодця та великої дружини — новгородської й варязької. Тому всі й хиляться перед ним. Знає, що ту дружину кияни терплять до часу, як те було і в Новограді, знає, що всякому терпінню настає кінець. Через те мусить ошедрювати й ублажати і бояр, і Свенельда, котрого перехопив і перекупив від Єфанди. Витязь цей і його дружинники — велика засторога проти буєслівних і свавільних київських бояр. І вони це відають, через те повзають перед ним і запобігають. Але знав добре Олег: свавільні варяжники можуть також зворохобити про-

столюдинів. Отоді не владарювати йому на київських горах!.. Треба бути дуже обачним!

Тепер ще більше терпне від непевності його серце — коли згадує поразку від деревлян. Може, київські піщці згадали останнього Києвича і не захотіли битись із його сином. Маломир деревлянський з мізерною силою побив їх! І навіть Свенельда побили.

Перемога над Олегом і киянами принесла деревлянам велику славу. Люди увірували, що боги — на боці праведника, а тепер вірять у те, що Малко має повернути свою отчину — Київ. Отож украй потрібно тепер зламати Маломира і його рать. Юнець, ще молоко на губах не обсохло! І він... — боляче згадувати свою неміч супроти воя-дитини.

Тупотять кроки по мостинах. Гості вже надійшли. Олег широко розкриває назустріч їм свої обійми. Обличчя його ніби посміхається. Але душа затиснена в кулак. Хода поважна й обережна, ніби скрадлива.

Свенельд шастав очима по GRIDНИЦІ, дивувався.

Гадав, за поразку від деревлян його тут будуть ганити. А виходить, ні, навпаки, частуватимуть. Не збагнути йому закамарків душі київського владці. Там, де треба сварити, хвалить; де потрібно вишмагати батурою — возносить. Таки ж — не збагнути. Дивився на Олега з опасою — коли б не пастка тут якась була... Нарешті не витримав:

— Чому нічого не кажеш за деревлянський похід?

— А що скажеш?.. Багато киян хочуть того Малка у Києві посадити... Того й не билися...

— У Києві?— очі Свенельдові побіліли.— А куди ж ти?

— Туди, куди й ти...— гірко посміхнувся Олег.

— О!— Свенельдові подобалась така відвертість.— Ми ще не всі мечі пошербили!— трусонув своїми прекрасними світлими кучерями.

— Так гадаю собі: поб'єш того Малка — забирай собі його землю — з дружиною.

— Усю? То ж велика країна!

— За великий труд і велика здана тобі, витязю.

І вже не Олег Свенельдові, а Свенельд Олегові цідять меди у келих. Знову зашуміла, розвеселилась дружина Свенельдова.

Раптом якийсь гамір зчинився біля входниці. Варяжини позіскакували з лавиць, заляскали в долоні. Свенельд і собі підхопився, але Олег рукою посадив його на лавицю.

— Сиди. Зараз тут будуть.

І вже за якусь мить перед Олегом і Свенельдом постало кілька чарівних дівчат. У білих весільних вишиваних сорочках,

заквітчані весільними віночками і стрічками, з розпущеними косами. Чарівні феї із дивної казки!

Таки цей Олег — чаклун! Свенельд схопився на ноги, оббіг навколо гурту зляканих наречених. П'яно маснилися його очі. Помацав кожну з них — справжні, живі. Від страху й подиву дивилися на нього синіми-пресиніми очима.

— Вибирай, витязю. Кращих дівиць Києва добули тобі мої GRIDІ.

— Мені? О! А ти?

— А я вже маю. Хіба ще одну так... візьму.

— Тоді... візьму оцю! Ні, цю! А може, цю?— розгубився Свенельд. Олег задоволено трясся від сміху.

— Бери усіх. Землю матимеш — синів треба багато. Кому ж залишати?

Свенельд закивав головою: мудро говорить київський володар. Ці молоді феї виростять йому красивих і сильних витязів.

— Беру усіх. Раз... два... три...

Наречених повели в покої. І знову лилися меди. Олег спідтишка поглядав на Свенельда. Був задоволений. Тепер нікуди не втече з Києва цей витязь. І забуде, що на світі є стара королівна Єфанда з її сином.

Челядин догідливо згинається перед Олегом. Вказує на сіни — хтось терміново хоче його бачити.

— Якийсь гонець, володарю.

— Від кого?

— Не каже. Ніби-то із землі деревлянської. Хоче з тобою говорити віч-на-віч.

Тривога зіщулилась в його грудях. Від кого ж? Вибрався за-за столу, поспішливо вийшов у сини.

Маленький кістлявий чоловічок з гострим носом і вертикальними очима чемно вклонився йому до землі.

— Я до тебе, володарю.

— Ти хто?

— Турбіда, купчина.

— Що таке ім'я маєш?

— А від діда. Від князя Тура мав біду — вигнав його з Києва, тоді він прийшов у Житомир... Я до тебе таємно.

— Від сопливого Малка?— скривився Олег.

— Ні, від себе і від бояр. Слово маю.

— Кажі.

Мовлять бояри: Маломир наш супроть тебе велику замишляє. Пішов нині до Болгарії, на Дунай, хоче союзником своїм болгарського царя, грізного Симеона.

І тиверців з уличами хоче до себе привернути. І жону-болгариню взяти. Мовили бояри: бережися.

Олег заляк. Он воно що! А він гадав — Малко-сопливець...

— Вірне твоє слово?— голос в Олега став сиплим.

— Вірнішого не буває.

— Чим присягнеш?

— Своєю честю.

— У тебе є честь?— посміхнувся криво. У київського володаря все ж лишилась у душі людська зневага до зрадників, хоч вони й слугували йому.

— Мій рід хоче вернутись до Києва. — Ото ж бо і є — торгується купчина: я тобі, а ти — мені і моєму роду.

Олег здивовано дивився на притихлого вістуну, котрий сторожко обмацував його колючими очицями. Ніби говорив, що у Києві зрадників і без нього вистачить!

— Іди. Коли треба буде — покличу.

Огиноючись, як побитий пес, Турбіда почалапав на подвір'я. Не повірив йому київський владця. Не подякував і честю не вшанував. Так і стояв у сінцях, яко злодій. Злодій бо він і є, Турбіда, житомирський купчина. Украв же у свого князя, котрий дав прихисток його роду, украв його велику таїну і відніс ворогові! А зрадникам і злодіям люди не вірять. Проте і Олег сам злодіюка і тать найперший! На його руках ніколи не висохне безневинна кров київського князя Оскольда. А Турбіду обійшов лукавством — дістав від нього велику таїну і прикинувся порядним, зневажливо засумнівався, чи є у нього, бачите, честь. То щоби не платити купчині за труди. Оборотень нечестивий! А він, довірливець, гадав, що його покличуть у гридницю, посадять на чільне місце, шануватимуть медами із князівських медош!.. Далєбі, й водиці пригубити не дали. Хоч Гора Княжа аж двиготить від ревища п'яних варяжинів! Духмяні меди чути на весь Київ!..

Деревлянський вістун безшелесно зісковзнув з Гори, зник у сутінках вечора. Але спокій Олегової душі він скаламутив до дна. Он які сіті розкидає на київського повелителя той Малко!..

І справді, Олег, возсівши в Києві на столі старих князів Києвичів, забув, що на південних порубіжжях київської землі живе численний і могутній слов'янський народ — уличі, а ще трохи далі вниз по Дніпру аж до Дністра живуть тиверці. Малко деревлянський збагнув, що коли з'єднати ці два великих племені й обіпертися на Дунайську Болгарію, він легко зімне Олега з його варягами. Так,

тідності свого ворога треба цінувати: мудрий цей юнак, деревлянський князь.

Олегову душу враз огорнула терпка самотина. Немає йому супокою на цій землі. Не було ні в Новгороді, нема і в Києві. А вже старість вперто підкрадається йому в серце. Важчас голова, частіше крутять болісті у втомлених кістках. Душа просить спокою і домашнього тепла. Але навколо нього чорторії, вихори, вири людських пристрастей, які затягують у свої глибини і його душу. І не може він спинитись на тихих пристанищах життя. Не може, бо затопчуть, зітруть, викинуть на смітник пам'яті. А він же хоче бути зверху, тільки зверху! Хочє чути собі похвальбу і славу. Тільки собі! Щоб ні перед ким не гнути хребта. О, він уже й забув ті часи, коли мусив хилитися перед сильнішими від себе. Тепер мав утіху від тих, кому раніше кланявся і хто нині гне перед ним спину. Гне! Солодка це втіха!

Не хотів повертатися до гридниці. Хай Свенельд бенкетує — скоро у нього буде багато трудів. А перед Олегом знову стеляться його безкінечні дороги — та не росяні й білі, а як чорнотропи, що гадюкою в'ються серед каміння й скель. Уже він втомився долати їх. Та зупину для нього нема!

Пішов на стайню, гукнув конюха. Велів осідлати свого білого Лебедя. Весняне надвечір'я манило вдалину. Бузкове київське небо пило воду із дніпрового плеса, а над ним тужно кричали чайки.

Поїде він до волхва на Перунову гору. Побесідує з вістуном: Що наврочить йому?..

Здаля забачив варязького Змія. Сфанда лякала ним Олега, йому погрожувала варязькою силою. Тепер він приборкав ту силу, підбив під себе. Триглавий Змій нині служить йому. Он там, у його палатах, він упіймав у сіті його силу. Нехай шкірить зуби на ворогів його.

Зійшов з коня, неквапливо попрямував до Перунового требища. Хитавиця дерев мигтіла йому в очах зеленими хмарами. Знову спогади брали в полон його душу, тихо входили в неї, як світіння надвечірньої весняної заграви. Може, вперше в житті Олег відчув красу землі, красу Києва. Таки ж не бачив ніде такого дивного града... Таки ж це справді град над градами... Мати городів руських! І він у цьому граді — володар!.. Мусить скулитись, зібратись з усією внутрішньою силою, поглядом пронизати крізь майбуття. Куди спрямувати йому свій шлях? Він має переступити через свою втому, зневіру, відчай і мусить знову перемогти.

Уличі, тиверці, а за ними — Болгарія. За її спиною ромей-гречини. Он куди замахнувся Малко. Але тому союзу він має перетнути дорогу.

Назустріч Олегові уже йшов Перунів волхв.

— Чи маєш мені віще слово сказати? — зустрів його Олег весело. — Чи відаєш якісь знаки біди?

— Посієш чуже зерно і в день жнив збереш замість врожаю жорстоку скорб і зраду, — схилився віщун перед Олегом. — Союзники твої — беззаконники нечестиві й злодії, усе роблять за мзду, уже осліпли в гонитві за нею! Бо кланяються цьому Змію-Гориничу ненаситному. Вели забрати його з цього святого місця.

Олег відчув в тих словах якусь таємну погрозу для себе. І чому цей віщун, якого він, Олег, тут посадив, так сміє говорити з ним? Хто повелитель цих гір і хто мусить тут наказувати?

Він мовчки завернув назад. Не буде нічого говорити цьому знахабнілому віщуну!

Перейшов хрещату долину, перебрів потічок, вибрався на лісистий пагорб. Тут повівав свіжий вітерець із задніпровських плавунів і лісів. Дихалось вільно, думалось ширше. І раптом угледів на узвишші над кручею якогось старця з латаною торбою за плечима. Побачивши Олега, що тримав коня за вуздечку, старець підійшов до нього, огледів його, потім Лебеда і пішов якоюсь стежиною.

— Чекай-но, куди пішов? Щось хочеш спитати? — гукнув йому навздогін Олег. Старець спинився, скинув з пліч торбу. — Може, заблукав?

— Я не заблукав, володарю. Це ти блукаєш в сум'яттях життя, — відповів старець.

— Звідки знаєш, що я володар?

— Бачу. Хіба ні?

— А що ти ще бачиш для мене, старче? Може, ти справді віщун якийсь?

— Я все бачу про тебе.

— Тоді скажи, скільки літ мені жити?

— Нехай мої слова не увійдуть у твої вуха.

— Не бійся, я тебе не обиджу. Кажі, що знаєш.

— Помреш ти не на цій землі, володарю. У своїй. А смерть приймеш від свого вірного друга.

— У мене немає друга, старче.

— Твій друг з тобою! — старий ткнув пальцем в Лебеда, що мирно щипав соковиту травичку.

— Мій кінь? — весело засміявся Олег. Почав розглядати Лебеда. А тим часом старець зник у хащах. Хотів наздогнати

його, навіть вперішити батурою: хіба може кінь принести смерть? А втім...

Повертався до Гори з тривожними передчуттями. Навіщо він слухас різних бродячих ворожбитів? Не треба знати своєї Долі й спокушати її. Долю свою треба вести за собою. Йому це завжди вдавалось. Та, може, й справді це знак богів. То що ж — він не буде більше сидати на свого Лебеда. Поставить у стайні — він заслужив собі спокійну старість. Хай годують і шанують його вірного друга до кінця.

А в похід на Ulrich Олег візьме іншого коня.

Доля знову кликала його в ратну дорогу.

* * *

У граді Пересічені з великою честью стрічали деревлянську сольбу — князь Маломир із дружиною, княгиня Ярка зі служницями привезли уличанському князеві Превладу багаті і щедрі дари — і бочки п'янкних медів, і сувої білого лляного полотна, і шкури куниць та рудої лисиці. А ще кожухи, ткані ковдри, різне різьбарство — кухлики, миси, тарелі, оздоблені коштовним камінням. А ще... Та не злічити всього і не надивитись!

Превлад зі старійшинами шанували гостей бучною учтою і піснями, і скоморошими веселошами та ігрищами. Маломир був молодий та бравий, чого б то було приїздити сюди з такою пишнотою, коли б не збирався просити у князя котрусь із дочок. А що дочок у Превлада чимало, усяк те відав. Он вони носяться по теремних хороминах, розвівають одна перед одною пишними рукавами та подолами сорочок, мережаних золотою ниткою і пересипаних перлами, та все при- стукують за каблуками червоних чобіток, та все видзвонюють намистами-перлами та коралами, та все виблискують срібними націльниками. Підносять на таці княгині-матері свої дарунки — то вишивання, то убруси ромейські чи намиста заморські.

Княгиня Ярка все те розглядає, чемно дякує, але не берє. Доки Маломир веде перемови про мир-союз, про спільний похід проти супостата-находника, що захопив престольний Київ, княгиня відсилає до Болгарії свого посланця — купчину Синька з невеличкою валкою повозів і острожниками. Має той Синько дістатись до Преслава, столиці болгарської, поклонитись цареві Симеонові і цариці та просити в них священників для землі деревлянської і жони для її синя-князя. А тоді має той Синько чимскоріше прямувати через степи й ліси до Іскоростеня, нікому не оповідати ані

словечка. Часи нині непевні, кожен чатує лише на свою користь, повсюди лукавці сіють чвари, а злодії злобливо злодіюють.

Що Синько цю справу зуміє поладити якнайліпше, стара княгиня не сумнівалась. Отець її — Ніскиня ошедрив колись рід цього купчини іскоростенського, який возив для князя вина й узороччя з Царгорода. І тепер йому обіцяна добра мзда. Бо хто ж задарма в наші часи робить добро?

Скоро Превлад і Маломир подалися до тиверців. Цей великий і розсіяний по степах народ⁹ споконвіку жив вільно і затишно, давно ні з ким не воював і ні з ким в союзя не входив. В тиверській землі було чимало городків і чимало князьків, а великого з-поміж себе не хотіли визнавати. Кожен жив у своєму уділі і не пов'язував себе ні з ким ніяким словом. Землі усім бо вистачало! Тож говорити з ними про єдність було важко. Коли вони між собою не хотіли єднатися, то з чужими володарями не хотіли тим паче, навіть на короткий час.

Превлад і Маломир їздили від городка до городка, від одного князька — до іншого. А дні літа швидко збігали, не полишаючи за собою ні радості, ні добрих прикмет. Ярка терпляче очікувала на свого посланця, з княгинею Превлада — Слудою намагалась не говорити про женихання. І тоді Слуда сама вирішила розпочати розмову. Її старша дочка вже пересиджувала в батьковому домі, а тут така нагода! Ярка вислуховувала похвали Слуди своїм донькам, проте знову нічого не говорила про женихання її сина.

— Мене мій князь сам узяв, Слудо, — пригадувала Ярка давне. Але Слуді ці спогади були ні до чого.

Одного світання на теремному дворі тривожно заскрипіли ворота. Ярка крізь полохливий сон здогадалась — її посланець! Босоніж вибігла на ганок, до неї кинувся прибулець — він був від Синька.

— Княгине, мій господар, купчина Синько, велів сказати: цар не дає дочки своєї. Готує за царевича ромейського віддати чи мадярам. Може, в яку іншу землю податися? Але вже дарунків нема — тоді шли нові повози.

Княгиня Ярка довго розтирала пальцями чоло, намагалась втямкувати мову Синькового гінця. Повози? Де вона візьме тут повози і дарунки багаті? Кожен день її у Пересічені стає все нестерпнішим, все тяжчим. Авжеж, Болгарія хоче кріпити узи із Ромеєю, а не з деревлянською землею.

— То що ж робити? Куди йти? Яка рада твоя? — гонець втомлено опустив перед нею плечі. Його руки з батіжком

безсило обвисли до колін. Либонь, день і ніч цей юнак гнав свого коня, аж почорнів од сонця і пилюки.

— Ходи в хоромину, хлопче. Розкажи усе спочатку. — Гонець жадібно випив кухоль води, сів на лавицю. Ну що розказувати? Спинилися у гостиному дворі у Преславі та й послали знайомого болгарина до царських покоїв. Послали й дарунками. Ніхто їх не запросив. І другий раз, і третій з посиланими. І також їх не запрошували до палацу. Тоді сам купчина Синько пішов до палацу. Його провели до високого боярина. Він усім там порядкує. Та й зробив той боярин Синькові відмову.

— А що за боярин такий?

— Мовлять, якийсь родак цареві Симеонові. У палацах все чисто за царя вирішує.

— Може, у нього також є донька? Ажеж родак царя!

— Не питали про те. Такого веління від тебе не було, щоб у бояр невісту запитувати. Коли велиш, передам своєму господареві... — І пішов на подвір'я.

— Куди ж ти? Відпочинь! І коня нового візьми! — спинила його Ярка. Гонець подивився на свого невеличкого коника й одказав:

— Ще доскочу на цьому! Якось уже буде...

— Чекай же. Ось подарунки візьми... Ось мій перстень і намисто з чистих перлів, і навушниці із смарагду... А більше нічого не маю!..

Гонець вкинув ті подарунки за пазуху.

— То я поїхав!

— Хай тобі дорога стелеться рівненько! — вклонилась йому княгиня.

Сидіти далі у Пересічені не хотіла — царівни тут уже не доведеться зустрічати. Ярка заспішила до Іскоростеня.

Слуда злісними очима проводжала повози княгині. Поїхала — не залишила ані словечка надії! То нехай вітри і сліди її заметуть на цій землі! Її дочки не до вподоби!

Превлад іще хоче допомагати Маломирові? О ні — не дочекається він тієї помочі. Слуда взялася міцними кулаками в свої круті боки і плюнула вслід гості.

З важким серцем прибула стара княгиня додому. Покоївки й челядниці ойкали та стогнали, так схудла, так перевелася їхня господня. А що вже не було ніякої царівни, то аж танцювали потай на radoцях — бач, свої дівчата не до вподоби, подавай їм із чужого краю та ще й царівну!

Хі-хі! А ті царівни царевичів виглядають, свого Бога тримають, своїх звичаїв не зраджують!..

Другого ж дня на княжому дворі грізний волхв Борило пронизливим голосом заверещав-завив прокляття:

— Нечестивець згине від прокляття свого! — І знову цюкав об землю, об кам'яні стіни й огорожу. Вся двірська людиність збіглася до нього. Ярка стояла в своїй хоромині, виглядала у віконце, зі страхом дослухалась до його жорстоких слів. — Якщо володар слухає лживі слова і ганяється за чужою славою — не бути йому володарем! Не принесе він своєму народові світла, а навик полишить у п'їтмі! Ридайте ви, людії деревської землі! А ви, хулители свого народу, слухайте веління наших богів! Ви перетворюєте свій люд у плем'я злодіїв і синів погибельних! Ваш стольний град стане пристанищем блудодіїв і находників! Тепер тут витають гонители свого обичаю і беззаконники! Бо володарі його побігли до чужих джерел, жадають напитися чужої мудрості — хрестителів-чужаків. Забули, що чужі ідоли беруть чужі душі і поведуть наш народ у рабство й неволю. Горе вам, володарі, що забули свій покон і звичай! Горе вам, що мудрі лише перед собою і розумні в своїх очах. І тобі, княгине, немає прощення за зраду віри своєї! Радися бо з нечестивими христатими служителями, кличеш їх сюди, бігаєш до чужих підмостків. А своє топчеш в презирство і ганьбу!.. Народ твій не піде за тобою! Прокляне твоїх святителів! А тобі да не буде супокою у Вираю, а твою душу потягнуть у царство Пека і Чура. Знай про це, нерозумна жоно, матір повелителя!

Ярка дослухала ці прокльони до кінця. Бачила, як повагом потупав із двору волхв Борило, як челядь двірська зі страхом і шаною розступалась перед ним. Волхв пішов, а його прокляття, а біда лишилась у дворі. Хто ж це зрадив її потаємні наміри? І чого це так розлютився Борило: тому, що не питала його ради, чи тому, що святителів-християн запросила сюди. А може, дізнався про сватання до царівни і розлютився, бо Маломир не хоче брати в жони його племінницю?

О ні, лукавий волхве, її ти не залякаєш. Тільки німе товписько можеш обдурити своїми викриками і клятьбою. Страх втратити владу над душами простолюдинів пригнав тебе сюди. Страх, що і князь з тобою ради не держав, коли вирушав до сусідніх країн, — ото ж не став ти врівень з князівською владою!..

Все це вона розуміє. Та чи збагнуть оце лукавство прості умом? А від них же залежить сила землі деревлянської! Горе тобі, матір повелителя, бо облуда й обида вилловлюють тебе в свої тенета. Вилловлюють і силу князя Маломира. Іменем всевладних богів волхв прикриває свою закланню

жадібність влади, власне честолюбство видає за честь всієї землі. Чи це так одвіку було? Чи одвіку високі замисли й гідність отак хулили і принижували владолюбні лукавці, що рвуться до владарювання?

Ярка стала молитись Дажбогу-Ярилу. Сонце наше, Світе наш, світиш одвіку на землю, освітлюєш її темні і глухі закутки й нори, освіти й порятуй від задуму нечестивого хворого на владу волхва-пророка! Захисти душу праведну і розмисл великий. Не задля себе князь Малко і вона дбають, а за свою землю і свій народ і будучину його. Просвіти лживого мужа, дай сили йому відродити здоровий глузд... Пошли їй звістку від сина... і від Синька...

Задушна самотина зігнула її плечі, висушила очі. Мовчки проводжала біля віконця сумні журавлині ключі, що летіли у вирій, у щасливу землю вічного сонця і тепла. Звідти має прибути їй добра вість.

Але несподівано вість прибула з Києва: київський володар Олег із дружиною пішов на улличів і на Пересічень.

Княгиня Ярка від таких слів зовсім злягла. Бо злі слова б'ють тяжче, аніж меч, — у саме серце...

* * *

Відколи Олег з варягами утвердився в Києві, справи боярина Бодця пішли якнайліпше. Щовесни він збирав велику ватагу різного люду, давав їм свої лодії, наймав волочайників і гребців, і ті плавом спускались униз по Дніпру. Доставляли набутки бояринові через гирло Дніпра до ромейських городів Таврії чи до дунайських городів болгар. Торгові люди ішли також і через Кілію, Констанцію, Каварну, Варну, Месемврію, а звідти на Царгород. Довга дорога і великі труди на ній. Велика небезпека постійно чатувала на переповнені лодії боярина. На порогах Дніпра їх перестривали печеніги-грабіжники. Добравшись до Хортиці, вони два дні відпочивали, на давніх святилищах біля Дуба Перуна різали півнів, яких брали з собою із Києва, і клали треби своєму кумиру-захиснику.

Далі швидко гребли по Дніпру, ніде не зупиняючись. Бо обома берегами за ними назирці скакали орди печенігів, чатували, чи не заверне яка лодія до берега, щоб забрати з неї все, що там є. І так ідуть аж до Березані. Там починалась інша небезпека — ромейські ватаги злодіїв.

Через те боярин Бодець, як і інші бояри, що приєднувались до нього, наймали у дорогу багато мечників. Їхня ватага була такою великою, ніби яка ратна сила ішла Дніпром.

А вже на пониззі вони спинялись в потаємних пристанищах у певних людей, що віддавна тут оселились і допомагали торговим ватагам. До приходу їх заготовляли хліб, прісну воду, копченину. Повертались ці торговці не з порожніми руками, та й тут у Києві продавали дивні шовки і срібло, туго набивали свої гамани. А тому тісніше гуртувались навколо Олега — його дружина берегла безпеку їхніх садиб. Він же платив двом печенізьким ханам — Рогдаю і Сухану за те, щоб сиділи тихо й інших орд печенізьких до Києва не підпускали.

Та одного дня до Бодця прибіг посланець від хана Рогдая. Бив поклони до землі і все повторював:

— Велика тьма орди!.. Нової орди-угрів... Біда!

Послав своїх людей в полуденні степові оселища — один за одним вони повернулись назад. Під Києвом стояли вежі якоїсь незнайомої орди. Печенізькі хани Рогдай і Сухан не знали її. Орда мала великі табуни коней, стада корів. Усі вершники в шкіряних одяганках, але обличчя їхні були дуже дивними — шкіра порубцьована глибокими рубцями. На щоках від тих рубців навіть не росло волосся у чоловіків. Головний їхній владця називався Альмош. Вони обступили вже Київ з усього полудневого краю.

Біда ця прикотилась неспогадано. Бодець думав, що першим принесе цю тяжку звістку Олегові. Але той уже знав про орду. Гриз себе, що цього разу віддав майже всю варязьку дружину для охорони купецьких лодій.

— Де будуть зараз київські лодії? — спитав у боярина.

— За Хортицею...

Назад їх не завернути.

— Яка твоя рада, Бодцю? Щоб зробив би на моєму місці?

— Не відаю... — Справді, дружини в Києві нема, помочі взяти ні в кого... Єдине — підняти киян і дати їм мечі. Тому й сказав:

— Підняти киян і дати їм мечі.

— Орда усіх переб'є. Он скільки їх довкола Києва — як море.

— Як скажеш, так і вчинимо, — обережно сказав Бодець, розгладжуючи свої чорні пишні вуса.

— Коли слава — то всі руки тягнуть до неї, а коли біда — всі розбігаються, як таргани... Збирайся і йди у стан Альмоша.

— Я? — широкі чорні брови Бодця полізли на лоба. — Так ці ординці тільки й чекають, щоб потяти наші голови! У мене одна голова!..

— А в мене дві? Іди і спитай: пощо їхній хан обступив Київ, чого хоче. І все обіцяй. Чув? На все давай згоду.

— Охоронців скільки даси?

— У мене нікого нема. Один Карло лишився з двома десятками воїв. Але я їх тобі не віддам.

Бодець аж потемнів. Його посилають рятувати Київ і його, Олегове, владарювання. І не дають осторожників?!

— Ти їх мені віддаси, Ольже. Карло буде мене стерегти, бо я йду рятувати Київ і тебе. А ти заховашся за валами.

Олег підняв догори обличчя, ніби принохувався до якоїсь грози, що почувлась у повітрі.

— Хай так. Бери Карла.

— І боярин Олій нехай піде зі мною! — визивно кинув Бодець. Він накладе головою, а його супротивник вивищиться, розбагатіє на його кістках... Якщо вже йти до вовка в зуби, то вже разом із своїм недобрим содругом.

— Боярин Олій уже поскакав до сіверян. Він першим дізнався про орду угрів. Буде просити помочі...

Довелось Бодцю одному йти до Альмоша. Велетенського зросту варяжин Карло та кілька подільських парубків, яких прислали старости рукомесних кінців Подолу для обереги боярина, добирались до стану Альмоша плавом. Бодець сів у перший човен, який вів кряжистий сивий муж, його пряме довге волосся на чолі було притиснуте тонким ремінцем. Гордослав! Онук діда Соловія, якого боярин бачив ще в дитинстві. Чи ж і нині ростить він у своїй родині сина чи онука на ім'я Бусл за прадавнім звичаєм? Ці простолюдини вірують, що в їхньому роду колись був князь полянський Бусл, якого дикі готи¹⁰ розп'яли біля гирла Либеді. З тих пір з покоління в покоління передають звичай неодмінно одного із нащадків-синів називати Буслом. Мовлять, що душа розп'ятого князя може вселитись в нього і заговорить його голосом. Тоді їхній рід знову владарюватиме на своїй землі.

Так воно чи не так, але частково ця мрія гордих простолюдинів здійснилась: онук Соловія був останнім київським володарем. Його убив Олег. Та, мабуть, знову росте у Гордослава спадкоємець родинної слави.

— Гордославе, це ти чи не ти? — впізнавав і не впізнавав його Бодець.

— Хто ж іще? — спокійно одказував стерновий.

— А що, багато синів маєш?

— А маю, скільки боги подарували.

— Може, і Буслом кого назвав?

Гордослав одвернувся, погляд його здаленів. Ба, київські бояри страхаються, аби простолюдин не спородив Києву свого князя!

— Може, і назвав... — неохоче відповів. — Он уже видко вежі. — На кручах Дніпра, на горі, і справді стояли кочові дівки — із товстої повсті, з високими білими димарями... Причалили до берега. До них уже бігли смагляві до чорноти ординці. Загорнуті в баранячі шкури хутрами наверх, шкіряні сорочки і ногавки, шкіряні взувачки. Невисокі, міцні, з довгими руками, плескаті носи, вилицюваті обличчя. Щось говорять, показують вгору — на кручу. Там стояв високий намет з червоного шовку, біля нього горіли вогнища.

— Альмош! Альмош! — кричали їм ординці. Видиралися на ту кручу довго. Нарешті опинилися в гомінкому становищі угорського вождя Альмоша. На вогнищах у невеликих казанах, які були підвішені на залізні палиці, варили м'ясо. Від нього валив духмяний пар свіжини. Навколо вирували зграйки смаглої чорнооких дітлахів. Усі голісінки, бистроокі, швидконогі. Вереск, писк, свист, стрибання, сміх, крик — все зливалось в якийсь пекельний лемент. Сольбу киян провели кризь ряд великих вогнищ — як і печеніги, угри, певно, вірили в очисну силу вогню. До свого вождя вони пустили тільки боярина Бодця і Гордослава.

Альмош сидів у наметі на великих ведмежих хутрах, підігнувши під себе ноги. Пряме чорне волосся рівно падало йому до пліч. Невисокий лоб, довгасті блискучі очі під низькими темними бровами. Але обличчя! Трохи вилицювате, воно все чисто знівечене жахними рубцями. У яких же битвах побував цей воїтник, щоб залишилось на ньому таке каліцтво? Рубцями були вкриті руки і груди. Тоді кияни не знали, що ті рубці були не від ратних ран, а від того, що штучно наносили рани на обличчя й руки, аби потім, коли вони затягнуться в тугі рубці, мати войовничіший вигляд... Альмош нічим не виділявся від своїх одноплемінців — ні одягом, ні прикрасами. Хіба що мав суворіший вид та зіркий, ріжучий погляд.

Поряд сидів світлорусий бородань у ромейському каптані й чорних чоботях. Ніби знайомий цей чоловік, але і незнайомий. Іще сидів поряд з Альмошем ординець, дуже схожий на свого владцю, і награвав на великій сопелі безмовну пісню, довгу й одноманітну, як дорога, якою ішла його орда...

Альмош привітно кивнув київським мужам. Вони вклонилися і стояли. Угорський володар почав щось говорити. Дудник поклав сопель і став переказувати слова Альмоша.

— Ми пройшли вашу землю і забрали її собі, — повідомив Альмош. — Хай прийде ваш князь і поклониться мені. Я — великий вождь Альмош непереможного народу. Нас називають мадари. Я хочу стати тут назавжди зі своїм кочів'ям. Все.

Бодець і Гордослав не йняли віри — ці мадари-угри забрали всю їхню землю? Коли? А куди ж дивилися їхні толковини — хани Рогдай і Сухан, які кочують навколо Києва і стережуть підступи до нього? За що Київ платить їм велику мзду? Чи, може, ці угри перекупили їх більшим золотом та обіцянками?

— Великий київський володар просив запитати тебе, що хочеш взяти від Києва? Усе тобі дамо. Відійди зі своїм кочів'ям у степ.

— Я забрав усе, що хотів. Київський князь хай віднині кланяється мені і буде моїм конюхом! Я веду свій народ від хозар — від самого Яїка. Ми тут поставимо свій каганат Мадарський...

— Але ж... — почав знову Бодець, але світлобородий муж у ромейському каптані спинив його різким помахом руки.

— Не сперечайся, боярине, — заговорив цей муж по слов'янськи. — Київ загине, коли твій Олег йому не поклониться...

— А ти хто будеш? — здивувався Гордослав.

— Я той, кого зневажив колись Київ. А тепер моя черга прийшла: Київ буде зневажений уграми. А коли не захоче твій Олег вклонитися Альмошу, чолом ударить деревлянам. Його у вас нема.

— Ти деревлянин?! — зрадів Бодець.

— Я купчина з деревської землі, це правда. Турбіда.

— Турбіда!.. Знав тебе колись, — заговорив Гордослав. — Раніше ти зраджував київського князя. А нині навіть орду на Київ стольний.

Турбіда засовався на шкурах, не чекав, що його у Києві знають:

— Київ буде повержений уграми. Це буде вам кара за зневагу деревлян.

— Зрадливе плем'я твоє... — сплюнув Гордослав. — Від поганого сімені погане й зілля. Чого хочеш?

— Хочу помститись... За зневагу мого роду! Київ хочу бачити на колінах переді мною...

— Дрібна твоя душечка... Таких, як ти, треба було догори ногами вішати. Але це від тебе не втече. Обіцяю!

Альмош прислухався до свого тлумача. Заусміхався, кинув поглядом на бундючного, розум'яного Турбіду. Коротко гукнув до влазу. Звідти вийшло двоє кремезняків,

мовчки підняли Турбиду разом із шкурою, на якій він так невміло сидів, і винесли з намету.

— Куди його?— здивувався Бодець.

— Великий Альмош не любить зрадників,— мовив тлумач.— Турбіда обіцяв Київ Альмошу, а не деревлянам...

— Ваш народ слов'янський їсть зерно. Кінь і свиня також їдять зерно. Мій народ їсть коня і свиню, їсть м'ясо. Мій народ — сильний! Він буде володіти слабким народом.— Альмош гордовито обвів довкола рукою. Мовляв, весь до-вколишній світ має належати йому.

— Я передам усе київському князеві.

— Чекаймо один день,— спокійно завершив розмову Альмош...

Олег вислухав їх мовчки. Навколо столу поряд з ним сиділи київські велемошці, старости рукомесних братчин. Поміч прийде від сіверян через кілька днів. Від чернігівчан та уличів — також через кілька днів. Деревляни, мабуть, з'єднаються з уграми...

— Але їх другого дня і згублять! — сказав Гордослав.

— То нам радості ніякої від того...

— Розходьтесь, збираймо людей на вали... Будемо битися.

Вони билися три дні. Виходили з воріт, билися і знову ховалися за вали. Не один киянин встелив своїм білим тілом рідну землю, а душею вознісся в Урай. Серед них — і Гордослав, славний нащадок великого роду Соловія. Альмош посилав одну орду за другою. Вождь великого народу, який не їсть зерна, а лише м'ясо великих, сильних створінь, жадав бачити Київ на колінах. Але поляни-русичі знову виходили з воріт, падали мертвими, а ті, що відступали, брали у нього великий полон. Уже багато бранців сиділо за валами Києва.

Альмош послав своїх гінців:

— Віддайте моїх людей.

— Віддамо. Лишень відійдуть од града.

Альмош думав. І відійшов. Йому віддали бранців. Альмош ще хотів срібла, коней, полотна, мечі... І знову жадав чогось... І знову...

Олег і бояри мовчки віддавали. Купували Києву мир. Прийшли дружини від уличів і від сіверян — попросили захисту в Києва, коли на них підуть угри. Київські владці пообіцяли поміч за частину полюддя.

Угри відійшли на захід. Лишень ті кручі над Дніпром, де стояло стойбище Альмоша, зберегло дивну назву — Угорська гора.

Київ піднімався над слов'янськими землями своєю ратною силою і славою.

Оглавок другий

ПОЛЮВАННЯ З СОКОЛАМИ

Довкола мовчала упокорена осінню земля. Мовчали ліси і гаї, прибиті легкою позолотою; німували озера й ставки, і навіть річка Трубіж немовби спинала плин, підставивши своє очеретяне плесо журавлиним ключам, що падали з неба, зі свосі перелітної дороги. Ранкові тумани над нею колошкали посвистом крила диких качок, стогони, крякання птахів. Десь в очеретах бив хвостиком по воді старезний вирлоокій сом. А може, то був добрий Водяник. Прудка смугаста шука легко хапала своїми гострими зубами зледачілих від ситості линків і карасів. Зелені жаби також зледачили під осінь, мовчки перестрибували по багнистому купинню, тоскно вдивляючись у цей незбагнений зелений світ своїми сумними прощальними поглядами.

Осінь нагадувала про втому, пересить життя, про його конечність. І людині хочеться впасти на купу пахучого сіна й заснути. Але ось сонце вже проглянуло з туману, зблиснула роса, ожила всюдисуща комашня, і якась дзигзиста муха не дасть тобі супокою, буде лоскотати обличчя, руки, доки не змусить витрусити з голови мрійливість і крокувати своєю стежкою далі.

Треба йти, провалюватись у ковбаннях, хлопати по мілководдю, добиратись до човна, що стоїть ген у кущах лозняка, і перепливати річку на другий берег. Там пасуться табуни коней і стадо корів. Тож пастух Окомир залишає на цьому березі свого мурого коника і трьох псів, що з ним бережуть худобу, пересідає у човник і простує вздовж очеретів до того берега Трубежа. На зелених отавах роздоля. Копиці сіна уже звезені на обійстя, під повітки, готові до зимових стуж. І у пастуха нині більше часу, бо довгі ночі, пізніші світання. І череди спокійніші, не те що навесні. Можна і рибки у ятері набрати, і невід розставити.

Земля мов би прикрита золотистим ранковим серпанком туману. Але дихається легко — густий прохолодний трунок трав бадьорить дух, п'янить голову, вигострює зір. Ондечки де його череда і табун, що бродять по шії в тумані.

Вдालині принишкли осінні гаї. Там князь Превлад і його тіуни поставили сіті перевісищ — виловлюють обважнілі, ситі зграї перелітних птахів. І йому також наглядати за тіми перевісищами, щоби вчасно покликати ловців, коли сіті будуть уже повними.

В цю мить спокійних, неквапливих передумів щось упіймав вигострений зір пастуха: здалося йому, що той далекий гайок, де пасуться коні й корови, рушив з місця і став наблизатись до Пересічена. Через деякий час йому здалося, що то вже і не гайок, а табуни коней зірвалися з місця і мчать до града. Отоді вже пастух Окомир збагнув, що то не дикі табуни коней, яких вправно веде рука верхівця. Суне якась орда...

Вихорем вискочив зі свого човна, знову пересів на мурого коника і погнав його до Пересічена.

Він першим приніс звістку про небезпеку. Заворушився стольний град улличів. Заскрипіли двері стаєнь, затупотіли копита мостинами вулиці — всі бігли до вічевої площі.

Князь Превлад уже стояв із Окомиром на помості. Давно вже ординці не топтали землю улличів. Ось згадали. Уличам не вперше відкидати їх. Князь Превлад ділить городян на сотні, виділяє соцьких; двірські люди роздавали мечі й списи. І раптом Окомир щось пригадав, зірвав шапчину у пошані до князя:

— Княже, не осуди слово моє. Але хочу спитати — чи можеш попросити і свого гостя, князя деревського о помочі?

— Маломира? Та він учора подався додому, — спохмурнів чолом Превлад і скривився так, наче мусив борсатись в тенетах, як спійманий журавель.

— Дозволь іще слово... — не відставав Окомир.

— Не до слів порожніх! — розсердився Превлад. Бо й сам себе гриз, навіщо відпустив Маломира. Але хто знав? Був у нього деревський князь із невеликою дружиною — і вже нема. Тиверські князьки не захотіли його підперти супроти київського находника — Київ надто далеко від них і клопоту тиверцям не завдавав. Тому і Превлад не пристав до Маломира. Та ще й княгиня Слуда додала перцю: мовляв, не захотів собі взяти в жони їхньої дочки, не бути йому в ласці улличанського князя. Отож і поїхав Малко ні з чим. А тепер як просити у нього помочі? Даремна порада цього обідраного мудреця!

Окомир тупцяв розкислими від болота шкураками, м'яв у руках шапчину, ковтав образу на князя. Пощо чванливо говорить, що його слова порожні? Не дослухав же його! А він хотів спитати, якою дорогою пішов деревлянський князь. Він би обмізкував, як вийти тому навпростець і попросити о помочі. За своє життя Окомир обходив усі стежки свого краю, босими п'ятами позбивав усю росу трав, обмацав руками кожну п'ядь землі. Йому легко і просто на ній — рідна земля йому завжди допоможе, підкаже...

Пощо цей Превлад гонориться, називає його слова порожніми?

Окомир не міг всього цього сказати князеві і ковтав образу, як гарячу пилюку. Князь уже і не дивився в його бік. Окомир все ж прохрипів:

— А якою дорогою... пішли деревські люди?

— Іди-но краще пастушити, чоловіче. Мене зараз не переймає, де зараз мій вчорашній гість. Був — і пішов. Треба думати про захист града! — Превлад сплигнув з помосту на землю і важкими, товстеними ногами почвалав додому.

— Ану злязь з помосту, — штовхнув розгубленого пастуха княжий тіун. — Чудисько вонюче! Тьху!.. Пхається, бач, поряд із князем стати...

Окомир якимось боком сплигнув додолу, забив собі плече об поміст, хтось хикнув йому в обличчя, хтось піддав легонького стусана під бік. Що поробиш — такі вже вони улличани, родаки кривні! Як і всі люди на світі, залюбки зневажають найвищу душу заради миттєвого власного вищення хоч над кимось, хай навіть над пастухом. Хлібом не годуй, дай зневажити зневаженого владцею!..

Як побитий безневинний пес, вибрався Окомир з вічевої площі. Попхався до річки, відшукав свого човника. Дерев'яні вежі Пересічення, вали й тереми княжого града танули в сонячній імлі. Даремно, княже, і ти, люд наймитський, возносишся гординею. Прийде і на вас справедливий суд Перуна. Пощо плюєте в чисту душу? Що не вмів леститись і мовити елеїні слова? А говорив з князем яко з людиною, рівною людині... Хто знав, що то найбільша образа для володаря — урівняти його з простолудином. Думав, велеможець — хто має веле багатства і веле розуму. А воно задирається, яко останній дурень.

Усі знають, що на дурнів нема рятунку. Якщо вже такий, то до кінця. Навіщо йому той Превлад? Він сам собі князь. І зробить так, як хоче зробити. Ось перепливе річку, сяде на свого мурого коника. А в того коника крем'яні копитця! І вогонь в очах, і гаряча кров у тілі. Помчить його, яко птах, напереріз деревській дружині і заверне її іменем народу улличського. І тоді вдарять вони з обох боків на тих нападників. Го-го, як двигтїтїме під копитами земля, коли будуть назад котитись!

Як намислив, так і вчинив.

Коли Пересічень оточила Олегова дружина, князь Превлад лишень зойкнув. Де той Київ, думав, де та земля

полян-русів, а вже он зазіхає київський володар на Пересічень. Його крикуни нахабно вимагають:

— Гей ви, котрі уличі! А нехай-но ваш князь гладенний відчиняє ворота! І покладе нехай свій меч і свій шит до наших ніг.

Уличі мовчали. Пощо тому Олегові забаглося взяти їхній град і їхню землю? Маломир казав, що захланний той Олег-находник добереться й до них. І як начаклував — ондечки він уже під валами града.

Не довго думаючи, Превлад виставив на вал і своїх огласителів. Вони прокричали:

— Пощо наш князь має класти свій меч? Є володарем у своїй землі — на чужу не посягає. У союзя ні з ким не вступає. Живе сам по своїй волі.

Замовкли у таборі находників. А в Пересічені були переконані — відступить тепер Олег. Але ні — за якийсь час Олегова рать щільніше обступила вали града і почала брати їх приступом. Пошкодував Превлад, що розкрив Олегові свою таємницю, мовляв, живе сам по собі, ні з ким не дружить, ніхто не прийде на підмогу!.. Бий скільки хочеш!

Хапався Превлад за своє товсте черево і порожню голову. Від лютості на себе запекло бився і сам, не допускаючи до градських воріт Олегових воїв. Уже і його тіла сягли чужинські мечі, проткнули списами плече, аж кольчуга прогнулась. Дивлячись на нього, пересіченці і собі не покладали мечів. І так було три дні. І не було ніякої полегші. І не було ані поради, ані надії.

Минав четвертий день. Раптом дозорець на валах забачив якусь дружину. Певно, підмога лютому Олегові. Тоді вирішив Превлад, що то вже йде його смерть. Велів кликати волхвів, усім одягти чисті сорочки — на той світ людина мусить з'явитись чистою, щоб стати на суд богів. Мовчки переодягались уличі у свої святочні сорочки. По темних хатинах давились у риданнях жони і матері. Над Пересіченням стояла чорна туга. На овиді з'явилися і посунули на град важкі, грозові хмари. Величезна тінь від них падала на землю, і не видно було, скільки тієї дружини наступало на Пересічень. Здавалося, що та невідома дружина наближалась до града і тягла за собою чорні грозові хмари.

Коли Превлад з усіма пересіченцями рішуче підняли мечі, щоби востаннє захистити землю власними тілами, у таборі находників здійнявся лемент. З високих валів захисники града бачили, як чиясь дружина навально врізалась у табір Олегового війська, як його вої почали відбиватись і розбігатись по полю. І тоді на валах хтось крикнув:

— Чого ж ми стоїм? Наляжемо звідси! — і пересіченці скотились з валів з гиком і трубним криком і вдарили по Олеговій раті зі спини. По полю розбігались і пішці, і варяги в турячих рогах на шоломах. Іскрились мечі, що шалено збивали один одного. А бог Перун уже витав на своїй вогненній колісниці у хмарах, зганяв до купи блискавиці і переможно гримів...

Важкі холодні краплини дощу густо посипались з небес на розгромлене баралище. На ньому безрушно лежали тіла забитих, і невідомо хто вони — уличі, поляни, деревляни, варяги...

Превлад роззирався довкола і не угледів, як до нього наблизився Маломир та отой обідраний пастух, що трясся на муromу конику.

Щось дряпнуло князеві Превладу біля серця. Ось хто завернув деревлян! Коли б не ця допомога...

Мовчки обійняв молодого деревлянського князя. На Окомира і вусом не повів. А Маломир йому:

— Ох і болять же руки від цієї пекельної роботи! Це вже вдруге в цьому році бився з Олегом. Ба!

Превлад промовчав і не сказав, що хоча уже за плечима має півсотні літ, ця битва у нього перша.

— Ходімо додому, треба відпочити.

— Треба, так! — сміявся збуджено Маломир і блискав своїми синіми очима до Превлада: чи ця битва змінила його впертість? Перемогу цю здобули над лютим Олегом у союзі. А поодинці він би їх покритив, яко капусту.

Превлад послав гінця до града вперед. Уже й зовсім важкі хмари спустились над землею — громи переможно вітали звитяжних князів. Як не подякувати богам Перуну за його допомогу?

Завернули до требища. Волхв начікував гостей, біля його ніг тліла велика купа жаровиння і стояли на прив'язі два бички. Волхв дякував Перуну за перемогу, за охорону уличського народу.

— Слава тобі, що розкрив сьомі небеса і викотив золоті колеса, золоті та ще й вогняні. Над хмарою хмару женеш, вогнем освіщаєш, дощем ворога заливаєш. Як у когута нема яйця, так і у ворога нашого нема стріл... Пошли нашій землі і владикам нашим тридцять своїх воїв в золотокованих сорочках, з луками і стрілами, хай відбивають вони від нас підступи й обиди, влазливі слова й облуди... Спусти нам свої громи і блискавки, щоб ними відстрілюватись від ворогів. Хай зміцняться узи з сусідами нашими...

Волхв раптом підійшов до натовпу, вихопив дівчину, закриту зверху багрянницею, підвів її до Маломира і крикнув:

— Перуном, захисником нашим, тобі велено її взяти в жони. Бери і веди у свій дім і будеш могутом у своїй землі. І захистять тебе стріли Перунові і його вогненний меч...

Різкий удар грому луною прокотився по небесному полю. Маломир заплющив очі, і в цю мить волхв з'єднав руки князя і дівчини. Це була старша дочка Превлада і Слуди...

* * *

Окомир подався до своєї старої хижки, що стояла під самим гаєм. Ніхто його там не чекав. Давно вже самотнім топтав стежки на цім світі.

Тіло гуділо від втоми, здавалося, чорти змолотили його ціпами. Ледве добрався до свого ложа й упав, не роздягаючись. Гарячий сон зморив його в своїх обіймах враз. Снилися пастуху Окомиру його сини, що летіли у вогненних колісницях і метали на землю червоні стріли-блискавки. Пливла перед ним безкінечна дорога, і шалений був його літ через луки й ліси напередими деревлянам. І ще снилося щось неясне й тихе. Може, то прилітала душа його нещасної жони, заколисувала його сумну самотину...

Прокинувся від якогось оклику. У віконця хатки вже заглядав світанок. Зорі тьмяніли, а в небі вистеляла свої золотисто-білі шати денниця-зоря.

— Хто тут? — схопився з місця.

— Господарю слава! — вітався чемно чийсь незнайомий голос. — Дозволь перепочити. Сольба з далеких країв. Хотіли вчора ще зайти, так битва якась була чи що. А потім дощ.

— Було!.. Заходьте, не стійте в сінях. Скільки ж вас?

— Чимало. Геть усі вимокли. — Говорив високий чемний юнак, чимсь схожий на журавля — довгоший, широкоротий і цибатий.

— То звідки ж ви йдете?

— З Дунаю. Йдемо в деревську землю.

В хатину ввійшли дві дівчини, почали знімати з себе чорні хусти. За ними — якісь осторожники, купці, чоловік весь у чорному довгому вбранні, бородатий, смагляволиций. На грудях у нього висів хрест, який він час від часу мацав тонкими випещеними пальцями. Ті пальці були надто дивними, схожі на жіночі, і смішно було Окомиру, що таким дебелим молодий муж не вмів нічого робити своїми білими руками. Говорили всі вони між собою не так, як уличі, а все ж — словенська мова їхня.

Окомир приніс з-під повітки хмизу, посеред хатини на каміннях розпалив вогонь — хай теплий дух його вижене холодну сирість із виталища, гості швидше обігріються. Сам узяв лук, перекинув через плече тулу зі стрілами — подався до лісочка. Треба щось вполювати на снідання.

Коли повернувся назад із впольованими качками, ні гостей, ні повозів уже не було. Подалися, певно, великою гостиною дорогою, що пролягала попід гайком і вела у невідомі краї. Лишили йому на столі буханець хліба, мису цибулі, шматину копченого окіста. Що за люди? І куди ідуть? Та нехай допоможуть їм боги за їхню щедрість.

Вийшов із хатини. По драбині піднявся на сінвал перевернути сіно, щоб не зіпріло. Піднявся на останній щабель і огледівся. Що це? Закліпав очима — ледь не впав. До Пересічення, уже з боку великої дороги, ішла велика рать. Турячі роги на варязьких шоломах, виблискують кольчуги... Це знову Олегові находники! Ось вони підходять до Пересічення, ось розділяються на дві частини і починають обходити град. Гай-гай, пихатий Превладе, гадав, що відбився від цього упиря? Ще не раз будеш виходити з мечем на вали, не раз згадаєш і пастуха Окомира, якого зневажив презирством. Ця думка пронизала його лиш на мить.

Другої миті він скотився на діл, осідлав свого мурого коника і подався знову до Пересічення. Хто, як не він, знову порятує стольний град уличанської землі!..

* * *

Дорога була рівною, добре наїждженою, притрушеною соломомою й сіном, які все літо звозили з поля господарі. Під лекучим сонцем і теплими зливами вона вибілилась, як сувій полотно, що розіслався по землі і тепер котив по собі кола великих коліс у високе небо, бо туди, здавалося, вела ця дорога. Тільки орли шугали у високості та час від часу мережили небо журавлині ключі. А дорога все тяглася, звивалася, пручалася і вела у якесь безмежжя. Це була дорога її Долі, що вивела її із самого Преслава і кинула у цю безмеж.

Високий довгоший ведець цієї валки їхав попереду, розглядався довкола, мружив очі до сонця, до чогось ніби припохувався. А тоді велів повертати чи наліво, чи направо. Вони все далі заглиблювались у лісові простори, у гай, все частіше перебирались через потічки і річки. І ніхто не знав, що тепер під шкіряним наметом, де їхали дві дівчинки,

одна старша, інша — зовсім дитя, отроковиця, усе більше витало надій і чекань.

Дівча оте з цікавістю стежило за тим хлопаком. Ведець здався їй схожим на птаха. І здавалося, що він знає усе на світі. З ним не страшно.

Подорожнім вона казала:

— Дивіться, він так схожий на лелеку, правда? — Одні догідливо посміхалися на її слова, інші поблажливо кивали головами, аби зробити цій веселою дівчинці присмність.

Лише священник хмарив чоло. Не гоже молодій дівчиці задивлятися на юнаків, та ще й простолюдинів. Адже Оленка — не просто дівчина. Вона — княжна, вона — онука царя Симеона і їде сюди не на прогулянку, а як наречена для князя, для володаря великої і багатой деревлянської країни.

— Обійдемо отой градок, — сказав ведець.

— Чому обходити? Давайте зайдемо і відпочинемо! — вередливо сказала Оленка. І справді, скільки оце вони їдуть — не зайшли в жоден градок ні в тиверській, ні в уличській землі. Дівчині ж хочеться нарешті побачити городи в цій землі. Чи такі, як на Дунаї? Які тут люди, яка в них мова, яких пісень співають, як одягаються? Мовив той купчина Синько, що все тут, як і в болгарській землі. Тільки більше простору, більше широких ланів, зелених долів, голубих річок і прохолодних лісів... А взимку, говорив, землю накривають голубі сніги.

Оленка заплющувала очі, і перед нею тоді пливли зелені доли і голубі сніги. І ось тепер багато днів вони їдуть по цій землі. Не бачить нічого того вона. Довкола зжовклий сухий степ і орли над байраками. І ліси золотисто-рожеві. На овиді холодно-синього неба час від часу зринають високі вежі та темний пруг валів. То городи. Але вони вперто їх чомусь обходять. Зараз знову промовчав їхній ведець Лелека на її просьбу. Отець Гавриїл теж невдоволено мовчить. Не знати чому — чи він невдоволений нею, що розмовляє надто багато з простолюдином, чи невдоволений ведцем.

Оленка зітхає, переводить погляд на свою прислужницю Смілянку. Та лежить на м'яких шкурах і дрімає. Їй до всього байдуже. Що є, то і є. Куди привезуть, там і буде. Нікуди від своєї долі вона не втече, бо вже не раз тікала, та її повертали назад. Хотіли продати кочівникам-мадярам, та Оленка побачила її на торгах і взяла до себе в прислугу.

Їхали ще довго. Уже й надвечір'я. Солонко дрімається під прохолодними зорями. Аж тут дощ. Хмари танцювали над землею, прямо над їхніми головами, ніби жадали зачепитись за землю, щоб спинити свій шалений танок, та

не могли. Дорога потекла каламутною річкою. Коні брехали в багнюці по коліна, нарешті стали.

— Он там хижа є під гасм. Треба добратись туди, — сказав комусь ведець.

Добрались до тієї хатини вже на світанні. Господар був злидений, хоча гостинно розвів для них вогнище. Пішов на полювання, а вони тим часом знову подалися на дорогу. Сонце уже підсушило її, дощові води прибили пилюку. Добре дрімалося під скрипіння возів і спокійний тупіт копит.

І раптом повози їхньої валки зірвалися в шалений біг. Попереду летіли на конях їхні осторожники з ведцем на чолі. Їхні руки вже були на опояссях з мечами, готові будь-якої миті вихопити їх з черен. Що вчинилось? Вовча аграя? Дикі тарпани? Тури? Хтось гнався за їхньою валкою.

Оленка припадала до щілин свого шкіряного намету, намагалась щось побачити. Але бачила тільки вирлокі кінські морди заднього повоза, на якому їхав отець Гавриїл зі слугами.

І раптом осторожники, що неслися попереду, спинилися. Перед ними стояли якісь невідомі ратники з оголеними мечами. Деякі з них були схожі на їхніх опасителів — у шоломах і кольчугах, деякі на шоломах мали товсті турячі роги.

— Куди і пощо? Пощо і куди? — гукали до них. Їхній ведець заховав меч у лагалище. Зі своїми треба розмовляти без зброї. Обличчя його було привітним, усміхненим.

— Ба, це ж свої, а ми гадали якісь ординці! — сміявся він. — Це ж, бачите, вози купчини Синька. Із Преслава...

— А який товар у вас? Золото, срібло? — доскіпувався старший.

— Та яке золото... так собі... люди... — промимрив і купчина, що вийшов зі свого воза. У нього у валці лише три повози — і товару ніякого. Що скаже?

Але хто перед ними? Вороги чи содруги? Втім тут ваявські вої вперемішку із слов'янськими ратниками. Напевне, кайське воїнство... І з переляку заплутався у словах купчина.

Тоді старший — це був соцький із бунчуком при сидлі — під'їхав до першого повоза, заглянув під намет. На нього з цікавістю дивилися дві пари дівочих очей. Одяг у них був не простий, багрянниця і бархат. В наметі були розіслані килими і шкури, на них стояв срібний посуд.

— Ого, тут ромейський товар! Ото купчина! А там із своїми слугами-ченцями. — Йой, тут ромейські пролази. Ну й купчина ж... — схвильовано сміявся у вуса соцький. Синько і його осторожники почали доводити, що то ніякі

не пролази, що вони їдуть у деревлянську землю на поклик княгині Яркі...

— У деревлянську землю? До княгині? І до князя? Либонь, князеві отой товариць везете! — соцький кивнув головою до першого повоза. — Щось тут я не втну. Завертай-но, хлопче, свої вози до Кисва. Хай там воєвода і князь розберуться. А тут не можна. Тут війна розпочалася — обложили град Пересічень.

— Ми не відали нічого про війну, — лепетав купчина Синько. А сам косував оком на своїх опасителів, на київських ратників, ніби рахував, скільки їх тут. А їх було чимало — не здолати своїми силами. Тому миролюбно погодився:

— Коли велиш до Кисва, підемо. Ми люди маленькі. Ми супроти веління велможців не ходимо.

Оленка здивувалась: таким балакучим та улесливим вона ще не бачила купчини Синька! Злякався цих київських татей?

Висунулась із намета, вчепилась руками за край повоза і сердито гукнула:

— Не хочу в Київ! Маю бути в Іскоростені. Я наречена деревлянського князя. Ану геть з дороги! — Крикнула до соцького. За мить вона здивовано завважила, як зблід їхній купчина, як скривилися губи їхнього доброго ведця. І тоді здогадалась, що цими словами згубила їх, а може, й себе...

Соцький на ті слова тільки рота роззявив. Он яка пташка вскочила в його сільця, либонь, із золотими крильцями. Може, вона й князівського роду?

— А ти князівна? — спитав її.

— А тобі що з того? — сердито обірвала його.

— Та нічого. Розкажеш про все нашому князеві. Га-га-га! — щиро зареготав, згадавши, як він визбирував київських наречених для Олега і його варягів. Тоді він, соцький Дерев'яка, дістав добру милість від київського владці. А ця золота пташка, може, й не відає, в яку золоту клітку може влетіти!..

— А візьміть-но усіх опасителів і цього купчину в заліза. Та киньте на воза. У Кисві знайдеться для них поруб!

Зойкнули дівчата. Дрібно захрестився священник. Доля людська завжди тримає людину на волосинці від величі або смерті...

Потовклися, пореготалися на роздоріжжі двох доріг. Завернули направо. Ця дорога і привела їх другого дня до града Кисва. Нарешті Оленка могла вдовольнити свою цікавість. Дерев'яка розповідав їй:

— Оце вже переїхали Стугну... А то була річка Желянь... Ото зліва — велика наша ріка Либідь...

Лісистою дорогою піднялися до валів. За ними стояв княжий двір. Оленка від нетерпіння аж розчервонілась: про що ж говоритиме з нею київський володар?

Але в Кисві Олега не було. Треба чекати, доки повернеться з-під Пересічення.

Повернувся лише через два тижні.

Він сидів проти них на лаві у грідниці, уважно наслуховував улесливе белькотіння Дерев'яки і ще уважніше зважував вагу улову київського соцького, який і справді був неабияким. Чим більше оповідав Дерев'яка, тим напруженішим ставав Олег. Оленка й собі почала дослухатись до слів цього степового татя. І що ж вона почувала? Що він, соцький, їх відбив, що він, соцький, з ними боровся, що він побив їхнього ведця і острожників!.. Яка брехня... Хіба вона була сліпою?

Не витримала, сплеснула в долоньки, підійшла до Дерев'яки і відштовхнула його плечем.

— Це все неправда, великий володарю! — в її очах засвітилися голубі сльозини. — Не вір йому... він усе це придумав, щоб мати від тебе побільше мзди... Ніякої битви не було!

— Неправда? А що було правдою? — обурився Дерев'яка, аж його чорний вус смикнувся вгору. Бо він нараз злякався себе: а коли ця дівчинка-отроковиця і справді князівського або ще царського роду? Бо глянь, не має ні страху, ні улесливості в словах, дивиться із гнівом на нього, на соцького, і звинувачує його в брехні... А він же думав, що то ромені, мови слов'янської не знають! Ну й халепа!..

— А ось яка правда! — гнівно блиснула синіми очима до соцького. — Наш купчина і наш ведець... вони самі згодилися їхати до Києва. Самі захотіли стати... перед твої очі, володарю! — При тих словах Оленки спалахнули очі у Смілянки, побіліло смале чоло отця Гавриїла. Не сподівались, що їхня господариня буде отак захищати своїх людей.

— Де ж вони? — недовірливо запитав у неї Олег.

— Їх соцький велів взяти у заліза й кинути в поруб... І наші острожники, мечники наші, теж у порубі.

— То їх не побили в січі? — Олег здивовано глянув на свого вірного соцького. Той соромливо заховав очі за повіками.

— Та не було ж січі, кажу, — ледве не плаче Оленка. — Їх кинули всіх у поруб тут, у твому Києві. Вели моїх людей звільнити! Молитиму за тебе Бога Вседержителя. І отець Гавриїл за тебе Бога проситиме!

— Віриш в Бога Ісуса Христа? А чому не віруєш у своїх старих богів? — Олег дивувався владній і впевненій мові цієї маленької русокошої отроковиці-дівчинки. Щось було в ній привабливе, шире, слова її переконували.

— Я вірую в того Бога, який зробив мій рід великим. Хіба ти не повірив би в Нього? А Бог сказав людині: я твій щит, що тебе охороняє, я твій меч слави, що тебе возносить... А ти говорив би в такого Бога?

— Авжеж, коли б це ще й звершилося, Оленко.

— Коли віруєш, неодмінно твоя віра звершиться! От я: з малих літ вірила — прийде мій князь до мене. І він прийшов. От я і їду до нього.

— А твій отець знає, за кого тебе віддав? — глузливо посміхнувся Олег. Дівчинка спалахнула. Її отець!.. Вона його навіть не бачила. Бо він, старший син царя Симеона, Михайл, відразу по її народженні пішов у монастир. Це сталося, коли Симеон узяв другий шлюб — одружився із сестрою великого боярина Сурсубула, і та народила йому сина Петра. Цар за просьбою Сурсубула зробив саме Петра своїм пересемцем, а Михайла вигнав з дому... Але дівчинка цього не скаже Олегові. Вона стиснула кулачки і проговорила:

— Мій отець... він знає, володарю. Він усе знає!.. — На її розчервонілі щоки потекли мокрі стьожки.

— Але ж твій вітець пішов у ченці? — сміючись, спитав Олег.

— Так. Але в мене є матір і є великий дідо — цар Симеон!.. — визивно кинула вона в обличчя Олегові.

— Це справді так, Оленко. Я знаю і про них. І дуже шаную царя Симеона... Але я сумніваюсь, що цар Симеон знає, до кого тебе відправив.

— Це погано, коли володар буде сумніватись. Цар Симеон ніколи не сумнівається — і він став урівень з ромейським царем. Ти, мабуть, також не сумніваєшся ніколи?

— Ніколи! — усміхнувся більше своїм думкам, ніж її наївності.

Йому було цікаво слухати щебетання дівчинки, яка так довірливо заглядає в його обличчя. Такої довіри давно ні від кого не відчував. А вона так гріє його душу, вивисує дух, упевнює в його правді.

— Ти добрий, володарю. Повели відпустити моїх людей. Масмо їхати далі.

— Не поспішай, Оленко. Побудь у Києві — це найперший град землі поляно-руської, Київської держави.

— А мої люди?

— Вони будуть з тобою...

— Ти вмієш бути милосердним — ти справді великий володар!

Олег задоволено засміявся.

— Це говорить тобі твій Бог?

— Це говорить мій Бог, володарю.

— Ідіть! Я подумаю, як швидше дістатися вам до Іскостеня!

Олег довго крокував скрипучими мостинами гридниці. Нові думки увірвалися в його душу. Ось він забрав собі Київ, тепер перемиг уличив, разом з ними побив Маломира. Що це він робить — добро чи зло? Чим йому за це воздається — карою чи милосердям?

Про добро він ніколи не думав. Думав лише про вершину влади. І ось вознісся на вишину, на яку і не сподівався колись. А для кого це він все робить? Для себе? Уже ситий сповна владою, поклонінням, шанобою і елеєм. А може, не тією мірою міряв содіяне? Ніколи не умів міряти свої діяння мірою добра і милосердя. Може, через те його не любили ніде. Боялись, лестили, служили, але не любили. Він був тут чужаком, зайдою, убивцею.

Київську державу називали державою Києвичів, Оскольдовою державою і про них складали думи, писали в пергаменах. Він розширював цю державу, підбирав під неї нові землі, а все одно називали цю державу Київською — не Олеговою...

Уже стільки літ, як Олег убив Оскольда. Але держава останнього Києвича живе! І він, Олег, мусить нині своєю працею зміцнювати цю державу, продовжувати справу Києвича! І знову виходить на ту стежу, якою ішов Оскольд і якою ходить нині болгарський цар Симеон. Ця стежа веде до стін Царгорода. Дівчисько це, гордовите й мудре, нагадало йому про велич її Болгарії. Але ж ця велич здохла Симеоновим мечем у боротьбі із загребущими ромейцями. Так-так, і він, Олег, має нагадати їм, як це зробив і Симеон, що ромей мусять платити і Києву, мусять давати і золотого, і срібного, і паволоки. За рядом-угодою Оскольда! З тих пір як Олег сів у Києві, ромей забули давати Києву данину...

Отже, Олегові час думати про похід на Царгород. І думати про своїх союзників. Першим із них може стати Болгарія. Так, цар Симеон!

Великий воєвник малярської орди, переможець могутнього ромейського імператора Лева! І понині оповідають в усіх землях, як Симеон погромив ромейів та їхніх хозарських найманців*, як захопив тисячі бранців, велів одрізати їм носи і відіслати назад...

А щоб стати разом з великим Симеоном проти Ромей, потрібен міцний і надійний поміж ними мир і зв'язок. Родинний зв'язок! І ось тепер він має у себе в палатах ту золоту пташечку, яка і з'єднає Київ з Преславом. Оце горде синьооке дівчисько... Ні, він не відпустить її до Іскоростеня. Маленька болгарська князівна мусить стати жоною київського спадкоємця, а не його ворога — деревлянського князя. Проти кого лаштує союз Маломир? Проти Києва і Київської землі. І проти нього, Олега. Але хіба київська держава не вища за деревлянську? І Київ не є матір'ю городам руським? О ні, Київ відомий і знаний в усіх кінцях землі. Києву і потрібніша дружня рука Болгарії. Отож і треба негайно одружити не Малка, а молодого Рюриковича із болгарською царівною. Кликати Ігоря до Києва!

Повернувся до дверей:

— Де Карло? Де Фарлаф? Велить моїм іменем відпустити із поруба деревлянських людей. А для гостей готуйте учту.

— Для яких гостей?— застигли в подиві служки.

— Для болгарської царівни і її почту.

— Царівна? Котра з них?

— Велить моїм іменем кликати із Новгорода Ігоря. Без матері, чуєте?

* * *

Осінні дощі щедро хлюпали на притихлі діброви і пуші. Розгрузли биті шляхи, каламутними водами переповнилися річки й озера. Луки й доли перетворилися в багністі болота і мокряки. Київ принишк, посірів, почорнів стінами під осінніми дощами й вітрами.

Великий київський владця, проте, ніби ожив від якогось нового прагнення, що пробудилось у ньому. Часто кликав бояр на розмову, підхвалював одних, глузливо насміхався над іншими — нехай між собою змагаються, хто перед ким вищий і мудріший. А коли бояри починали добре сваритись між собою, бігли до нього, аби розсудив по правді. І він судив по своїй правді: наодинці з кожним вихваляв його і говорив про свою прихильність саме до нього. Тож всі

* Це було 893 р.

вони були ним задоволені, але ще більше ненавиділи один другого. Де вже було їм здогадатись, що сварку між ними розпалював цей лукавець, до котрого вони бігали по правду. А йому від того було легко: сидів міцніше на київському столі. Хоч і не став Київ градом Олеговим, проте мовчав і терпів, боровся сам з собою. І це давало цьому зайді спокійно владарювати у загарбаній землі.

Тепер задумав щось інше. Київ мав визнати його своїм, не чужаком і не находником, а своїм. Для цього він мусить зробити те, що робили його попередники: возвеличити град поряд з іншими градами і державами. Поставити його знову поряд із Царгородом, змусити гордих імператорів віддати валежну Києву данину — по договору-ряду Оскольда. Що ж, він мусить це зробити, інакше не всидіти йому все життя на київському столі.

Нагода сама в руки припливла — оце дівча-княжна та її болгарки. Особливо багато чого знав священник Гавриїл. Його Олег часто кликав до себе в грідницю — бесідував сам на сам, аби ніхто з бояр київських не бачив, що він єднається з християнами. Дивувався, що цей молодий священник стільки знає про царський двір! Інколи на ті бесіди приходила й Оленка. Вона сиділа мовчки в кутку і тільки очима кліпала. Виявляється, що вона нічого не розуміла, що діється в Болгарській землі і в Преславі! Думала, що вона, онука грізного Симеона, дочка його старшого сина Михайла, їде в далеку деревлянську країну, щоб звеличити її й підперти Болгарію союзом з деревлянським князем. Аж ні! Виявляється, її просто випхали із Преслава, аби Михайл Симеонович не встиг пошлюбити її з кимось із царградських принців і тим зміцнити себе.

Всесильний Симеонів боярин Георгій Сурсубул хитрістю й підступом одружив царя Симеона — відважного й довірливого Симеона, котрий овдовів, на своїй сестрі. А потім почав відштовхувати подалі від батька-царя його старшого сина — спадкоємця Михайла. Прокладав дорогу до престолу малолітньому своєму племіннику, від сестри народженому, царевичу Петрові.

Великі таємниці болгарського двору знав молодий священник. Але ж... він люто ненавидів могутнього Симеона! Може, за Сурсубула, нищого і захланного царедворця? А може, за те, що усунув від двору його рід, рід великого боярина, коміта Мокра Шишмана. Ці Шишмани вірою і правдою служили Симеону, а він знехтував їхньою відданістю, бо вони були чисто слов'янського роду, не оболгарені. Симеон же руками Сурсубула наближав до себе тих бояр, що прийшли

колись з ордою хана Аспаруха і повоювали землі дунайських слов'ян.

Але київського володаря цікавили не боярські роди Болгарії, а Ромея. Уже вкотре він перепитував Гавриїла:

— Кажеш, ромеї побігли від Симеона в Македонію?

— Нестримно побігли, володарю, але не втекли. Симеон усіх побрав у полон, подрізає кінчики носів і відправив до імператора Лева Філософа. Великий ляк охопив тоді Константинополь!

О, жорстокість завжди ставила на коліна велеможців. Олег це знає.

— Але ромеї згодом відомстили Симеону: умовили угорського хана Арпада напасти на Болгарію, ще й перевезли через Дунай їхню орду на своїх кораблях... Велика січа була з мадярами у болгар. І великий плач стояв у народу опісля. Мадяри побили Симеона. Але на другий рік він веле побив їх!

Олег знав цих маляр. Кілька років тому вони проходили ордою повз Київ і стали вежами під стінами града. Хан Альмош захотів тоді підкорити Київську землю. Олег вийшов до нього зі своєю дружиною, та був оточений з усіх кінців. Мусив просити миру. Мусив давати все, що Альмош вимагав: і викуп в десять тисяч гривен, і узороччя, і меди, і хліб, і красних дів полянської землі. Угри-мадари дістали все, що просили, і покотили свої вежі на захід. А нині, бач, син Альмоша — Арпад шматує болгарську країну і замагується на самого Симеона.

— Але ж... чому цар болгарський не візьме ряду і миру із Святополком моравським? Це — великий воїтник! — вигукнув Олег. Чув колись багато про Моравську державу Святополка і потай у душі прагнув наслідувати його шаленій і підступній відвазі. Олег знав, що шлях до влади Святополк прокладав віроломними убивствами і зрадами. Але хіба він не домігся вершини владарювання? Святополк поставив на коліна німецького короля, відбився від влазливих цареградських владик, утвердив могуть Моравської держави на Дунаї. Хто після цього не простить йому кривавих гріхів і зрад? Адаже він підніс і себе, і велич держави!

Отець Гавриїл від подиву аж занімів. Святополк моравський!.. Як сказати про нього? Хто він був для слов'ян моравських і для всієї слов'янщини? Відважний воїтник, лукавий мудрець, честолюбець захланний і хтивець чи людина, велика у своїх гріхах, у своїй нищості і в своєму прагненні до влади? Та що говорити нині про це!

— Немає вже Святополка моравського, володарю, — зітхнув Гавриїл і прикрив темними віями свої очі, наліті темною печаллю.

— Як нема? — Олег ледь не присів од несподіванки. — Його вбили німці?

— Ні, він сам себе вбив. Німців переміг і угрів переміг. А сам за гріхи свої великі пішов до схимників у гори... і зламав свій меч. Його розчавили великі гріхи. Багато зла сотворив... душа не витерпіла.

— Але ж... і багато добра! І велич для землі своєї здобув.

— Неправедною кров'ю здобув. А що неправдою здобується, те й гине безслідно...

— Як безслідно? Адаже його держава залишилась.

— Немає вже і держави Святополчої. Повоювали її мадари й німці. Немає нічого! Злом творив свою державу, зло й пожерло її.

Олегове обличчя потемніло. Невже і його чекає така ж розплата за його вбивства і захланність?

Але яким огидним йому став раптом цей самовпевнений темний чоловічок — такий нікчемний, малий, а судить про таке велике. Ні-ні, не він суддя володарів і держав. А суддя — великі часи-веремії, які котять по землі тяжкі кола долі і державців, і їх держав.

І переконано заперечив:

— І все ж... літописці запишуть їм у пергамені не хулу, а хвалу. І та хвала пройде крізь грядущі часи. Гріхи ж державців нащадки забудуть.

— Нашадки нічого не забудуть. Бо нічого не зникає з пам'яті людської — все повертається, всьому буде воздано по честі.

— Тако не буває, отче. Може, то у твоїй землі літописці пишуть так, як вони самі те розуміють. А в нашій землі — як повелитель захоче, так і воздадуть йому славу.

— І хулу! — додає священик Гавриїл.

— О, хула не для повелителів. А коли буде так, як ти кажеш, їх розтопчуть разом із їхніми пергаменами! — гаряче заперечив Олег. Його чоло взялося гарячою росю, згадав бо, як він рубав, як кігтив пергамені в Оскольдовому храмі! Як горів той храм, де сміли піддали його, завойовника Києва, хулі. Немає тепер нічого — ні храму, ні пергамену, ні самого літописця...

Священик примовк, опустивши голову. Сперечатись із володарем, який тримає його в полоні, не випадає.

Та й Олегові не на часі сваритись із цим святителем. Він мусить бути в його очах добрим і справедливим. Болгарське дівча-княжна — це як золотий ланцюжок, що приведе його до справжньої величі.

— Я гадаю, що Оленка гідна стати великою київською княгинею, отче. Спадкоємцем Києва є знаменитий син знаменитого новгородського князя Рюрика. Це князь Ігор. Скоро він прибуде сюди. Не поспішай тікати звідси. Він тобі сподобається, Оленко!

— Але ж я... дала слово Сурсубулу... Моє слово — вірне.

Олег усміхнувся — дівча ще вірить у слова, у честь. Гай-гай!.. Чи вірив колись він у це? Не пригадає. Скільки слів на своєму віку давав, скільки ламав обіцянок! Знав би про це отець Гавриїл, що сказав би? Чи довірив би йому свою чесну оповідь? Мабуть, не розімкнув би й вуст. Але йому, Олегові, дуже важливо зараз увійти довірою в душі цих людей.

Болгарія, лише велика Болгарія підпре Київ у боротьбі з ромеями. Олег має відібрати в них данину, яку давали Києву за Оскольда. Тоді перед Олегом схляться і зваряжений Новгород, і боярський Київ!

— Коли б з'єднали свої раті руси-країнці і болгари, перемогли б ромеїв! Царгород не дає Києву данини уже п'ятнадцять літ.

— Київський владця має взяти свою правду! — гаряче сказав Гавриїл.

— І я так хочу. Але це найліпше зробити нам разом з Болгарією. Силу сила ломить. Чи не так?

— Так, звісно, це так, — швидко погодився Гавриїл. І Оленка теж ожила, засвітила оченятами. Вони були істинними болгарями, а хто із болгар не жадав перемоги над своїм віковичним ворогом-визискувачем?

— Коли вже ви хочете їхати до Іскоростеня, то передайте князеві деревському моє слово: я кличу його разом іти в похід проти Ромеї! — раптом заговорив Олег. Ця думка осінила його блискавично: справді, рушати в похід проти ромеїв можна було або підкоривши деревлян, або разом з ними у спілці, щоб їхній меч не зависав над Києвом. Силу свого меча він уже випробував, пощербив його об шоломи уличів і деревлян. Свого ж не домігся! Тепер він брязкає золотом в тих ромейських міхах, які вони можуть забрати у спільному поході. Але ж чи повірять йому іскоростенські мужі? Чи не побачать тут нового підступу від нього?

Запорукою його чесності може бути оте вперте дівча-княжна та її люди, які, мабуть-таки, підуть з Києва

до Іскоростеня. Тоді нехай передадуть його слово Маломирові.

Може, й справді, сила слова міцніша від сили меча?.. Хай ідуть, якщо така воля богів.

Але волі богів Олег не відгадав. Вони готували йому іншу винагороду за його милосердя до полонених людей.

* * *

Нарешті над Києвом розпогодилось. Небо розстелило над містом свої яскраві сині полотна, сліпило в самі зинці золоте сонце; крутий осінній вітер сивив трави і зривав останнє золотаве листя з гаїв і дібров, затрушував ними стежки. Над дніпровськими заплавами навіть у день розсіювався легкий туман. Прохолода бадьорила дух, бурунила кров у тілі, вивільняла його від гарячої літньої млости і лінькуватості, манила в прозору далину й обіцяла перемогу над усіма незгодами.

Ясніше робилось в очах, відважніше — в серці, душа повнилась жаданнями чогось недосяжного, великого. А мисливська кров кликала на полювання. В лісі! Чи є на світі заняття гідніше для мужа, коли він може помірятися у спритності й зірності з найдосконалішими істотами світу, перемігши тура чи дикого коня, чи ведмедя, чи рись? Тоді ловець ніби вивищувався над світом і на якусь мить відчував себе врівень із самими небесними силами.

Кілька днів на Княжій Горі провадились приготування до виїзду полювальників. Метушилися конюхи, добираючи для Олега і його ловців кращих коней; сокольничі перев'язували шворками спину мисливських соколів-парогів, щоб у погоні за здобиччю не зірвались у лет. Стрільці гострили наверх списів і наконечники стріл; набивали тули стрілами — короткими і довгими; загонщики, тіуни, повари різна двірська челядь і собі переймались тими приготуваннями. Усе було, як і належить о такій порі. Новий княжий сокольничий. Щербило уже помчав зі своїми помічниками по Боричевому узвозу, виїхав на Боричів Тік, проминув придніпровські гаї й вибрався до густого бору. Осінь не торкнулась його своєю позолотою. Він стояв прищипений і грізний у своїй незайманості.

Сокольничий не видивлявся на красу темного бору. Звідси, знизу, було добре видко терем боярина Бодця. Здається, що якесь верхнє віконце його ніби світилося зсередини. Він знав, що там живе болярщина Гордина. З тих пір як Щербило по своїй добрій волі опинився на Горі, не раз